سویرا

۳-۴ ۱۹۸۲ء

Gul Hayat Institute

بسم الله الرحمن الرحيم

Gul Hayat Institute

قرآن ڪريم جون مقدس آيتون ۽ نبي ڪريم جون حديثون توهان جي ديني معلومات ۾ اضافي ۽ تبليغ لاءِ شايع ڪيون وڃن ٿيون. انهن جو احترام توهان جو فرض آهي. ان ڪري جن صفحن تي اهي آيتون هجن، تن کي صحيح اسلامي طريقي مطابق بي حرمتي کان محفوظ رکيو وڃي.

Gul Hayat Institute

"سنڌ آرڪائيوز" جي عمارت جي پيڙهه واري پٿر
رکڻ واري تقريب جي موقعي تي
(٢٨- آگسٽ ١٩٨٢ع)

سنڌ جي گورنر ليفٽيننٽ جنرل ايس. ايم. عباسي

جي خدمت ۾

جناب جسٽس سيد غوث علي شاهه صاحب

وزير تعليم، ثقافت، راندين ۽ قانون، حڪومت سنڌ

طرفان پيش ڪيل

خطبهء استقباليه

بسم الله الرحمان الرحيم

عزت ماب گورنر سنڌ، معزز مهمان، خواتين و حضرات!

اسلام عليڪم:

"سنڌ آرڪائيوز" جي نئين عمارت جي پيڙهه واري پٿر رکڻ جي هن موقعي تي، توهان سڀني کي خوش آمديد چوندي آءٌ نهايت فخر ۽ مسرت محسوس ڪري رهيو آهيان. آءٌ خاص طرح سان ليفٽيننٽ جنرل جناب ايس. ايم. عباسي، گورنر سنڌ، جو نهايت شڪرگذار آهيان، جو هاڻ انهيءَ عمارت جي

پٿر رکڻ جي دعوت قبول فرمائي اٿن. حقيقت

تڪميل سندن ذاتي دلچسپي ۽

موصوف جي سرپرستي

جي حيثيت رکي ٿو، چالاءِ جو مملڪت خداداد پاڪستان جو هي حصو، جنهن کي صوبہ سنڌ چيو وڃي ٿو، پنهنجي تهذيبي قدامت ۽ شاندار ثقافت جي لحاظ سان سڄي دنيا جي تاريخ ۾ عموماً ۽ برصغير جي مسلم تاريخ ۾ خصوصاً هڪ امتيازي حيثيت جو حامل آهي. سرزمين سنڌ جتي هڪ طرف قديم تهذيبن جو گهوارو آهي، اتي ان کي "باب الاسلام" هجڻ جو پڻ شرف حاصل آهي، ڇو تہ برصغير ۾ اسلام جي روشني انهيءَ ئي دروازي مان داخل ٿي ۽ اسلامي تعليم جو فروغ پڻ انهيءَ ئي خطي مان ٿيو. برصغير ۾ اسلام جو پيغام، ڪفر ۽ شرڪ مان پيدا ٿيل برائين ۽ سماجي ناانصافين جي خاتمي جو پيغام هو، جنهن جي نتيجي ۾ صرف پٿر جا بت ئي نہ ٽٽا، پر جهالت جا بت پڻ پاش پاش ٿي ويا. اسلام، جهالت جي ڪاري رات ۾ علم جي روشن باک بنجي ڦٽو، ان ڪري اسلامي تعليم جي شروعات ئي لفظ "اقراء" سان ٿئي ٿي، جنهن جو مطلب آهي "پڙهو". اِقْرَاْ بِاسْمِ رَبِّكَ الَّذِيْ خَلَقَ...

دراصل سنڌ ۾ اسلام جي آمد برصغير ۾ اسلام جي فروغ جي شروعات آهي. برصغير ۾ هڪ آزاد مسلم مملڪت، يعني پاڪستان، جو قيام انهيءَ ئي تاريخي تسلسل جي هڪ ڪڙي آهي، جنهن جي ابتدا سنڌ ۾ اسلام جي آمد ۽ فروغ جي صورت ۾ ٿي. قرآن ڪريم جو سڀ کان پهريون ترجمو سنڌي زبان ۾ ڪيو ويو. اها اسان جي بدقسمتي آهي جو اسين ان عظيم ڪارنامي جي تاريخي رڪارڊ کي محفوظ نہ رکي سگهياسين. ان طرح سان سنڌ جي قديم ترين تاريخ، جا عربيءَ ۾ لکي ويئي، ان جو پڻ اصل مسودو محفوظ ٿي نہ سگهيو آهي. البتہ، ان عربي ڪتاب جو فارسي ترجمو "چچ نامه" جي نالي سان اسان وٽ ضرور محفوظ آهي. ان طرح سان ٻين جي تباهي ۽ اتان جي ڪتبخانن کي باهين لڳڻ جي نتيجي ۾ ڪيترو ئي قيمتي ۽ نادر تاريخي مواد ۽ نهايت ڪارآمد دستاويزات ضايع ٿي ويا. اهي نقصان اگرچہ ان دؤر سان تعلق رکن ٿا، جنهن کي تاريخ ۾ "ماضي" سان تعبير ڪيو ويندو آهي، ليڪن ستم ظريفي تہ اها آهي جو خود "حال" جي ... "ماضي" کان ڪا گهٽي مختلف ناهي. چنانچہ، پاڪستان ٺهڻ وقت جتي ... ٿيون آهن، اتي هڪڙو ظلم اهو بہ ٿيو آهي، ... جيڪو حصو ملڻ کپندو هو، ... ان ڪم جي،

ان قيمتي ۽ تاريخي رڪارڊ کي سائنسي طريقن سان ئي محفوظ ڪري سگهجي ٿو. انهيءَ ڪم لاءِ هڪ منظم ۽ فعال اداري جي ضرورت آهي، جتي انهيءَ رڪارڊ کي گڏ ڪري، جديد دؤر جي سائنسي طريقن مطابق سنڀالي سگهجي. ”سنڌ آرڪائيوز“ جي اداري اهڙن تاريخي مسودن ۽ دستاويزن جي ابتدائي فهرست ٺاهي ڇڏي آهي، جنهن جو تعلق سرڪاري شعبي سان آهي. ليڪن، اڃا تائين تمام گهڻو قيمتي مواد سنڌ جي پراڻن خاندانن وٽ نوادرات جي شڪل ۾ موجود آهي. لهذا، هن موقعي تي، آءٌ اهو ٻڌائڻ ضروري ٿو سمجهان ته سنڌ جي قديم تاريخ، تهذيب ۽ ثقافت متعلق جيڪو نادر مواد مختلف فردن ۽ خاندانن وٽ موجود آهي، اهو فقط انهن جوئي ذاتي سرمايو نه، پر قومي سرمايو پڻ آهي، ان ڪري ان کي ضايع ٿيڻ کان بچائڻ لاءِ اپاءَ وٺڻ ضروري آهن. ورنه، ان ڳالهه جو پڪو امڪان آهي ته خاطرخواه نظرداري ۽ ضروري حفاظتي اپاءَ نه وٺڻ جي صورت ۾ اهو قيمتي تاريخي قومي سرمايو ضايع ٿي ويندو، ۽ اگر ائين ٿيو ته علمي ۽ تحقيقي لحاظ کان اهو هڪ قومي الميو هوندو. ان ڪري آءٌ هن موقعي تي عالي جناب گورنر صاحب جي توسط سان، اهڙن سڀني محترم فردن ۽ خاندانن کي اپيل ڪندس ته اهڙي قيمتي مواد جي حفاظت لاءِ مائڪرو فلمنگ ۽ ٻيا جديد طريقا اختيار ڪن، ۽ اگر پنهنجو علمي سرمايو حڪومت جي حوالي ڪرڻ تي آماده نه ٿين ته گهٽ ۾ گهٽ ”سنڌ آرڪائيوز“ ۾ ان جي داخلا ضرور ڪرائين.

آءٌ اها به تجويز ڏيندس ته حڪومت اهڙن واسطيدار فردن جي لاءِ ريفريشر ڪورس منعقد ڪري، جيئن انهن کي دستاويزن کي محفوظ رکڻ جي جديد ٽيڪنڪ کان آگاهه ڪري سگهجي ۽ ان ڏس ۾ جن ڪيميائي ۽ ٻين شين جي ضرورت پوي ٿي، سي انهن کي وقتاً فوقتاً فراهم ڪيون وڃن. ان طرح سان اهو رڪارڊ، جنهن جو تعلق سرڪاري شعبي سان آهي، ۽ جيڪو مختلف ضلعي ۽ تعلقي هيڊڪوارٽرن ۾ ناگفته به حالت ۾ پيو آهي، تنهن کي ”سنڌ آرڪائيوز“ ۾ منتقل ڪرڻ جي لاءِ فوري قدم کڻڻ جي ضرورت آهي، جيئن اهڙو سمورو رڪارڊ باقاعده طريقي سان محفوظ ڪري سگهجي.

جناب گورنر صاحب!

Gul Hayat Institute

١- نجي شعبو.

هي شعبو تحريڪ آزاديءَ ۾ حصي وٺڻ وارين اهم شخصيتن ۽ سياسي و ثقافتي تنظيمن جي قديم مواد تي مشتمل هوندو. ان شعبي ۾ لکت واري رڪارڊ سان گڏوگڏ تقريرن، انٽرويوز ۽ دستاويزي فلمن جي صورت ۾ زباني رڪارڊ پڻ محفوظ ڪيو ويندو.

٢- سرڪاري شعبو.

هن شعبي ۾ مختلف سرڪاري کاتن جي "اي" ڪيٽيگري فائيلن کي محفوظ ڪيو ويندو. انهن فائيلن مان تحقيقي ڪم ڪرڻ وارا اسڪالر، حسب قاعده استفاده ڪري سگهندا. هن شعبي ۾ مختلف سرڪاري ۽ خودمختيار ادارن طرفان شايع ڪيل مواد - مثلاً گزيٽ، هئنڊآئوٽ ۽ اسيمبليءَ جون ڪاروايون وغيره - پڻ محفوظ ڪيو ويندو.

٣- اخبارن ۽ رسالن جو شعبو.

هن شعبي ۾ سنڌ مان شايع ٿيندڙ قديم ۽ جديد اخبارن ۽ رسالن کي محفوظ ڪيو ويندو. ان سان گڏوگڏ، انهن اخبارن ۽ رسالن جون ڪٽنگس پڻ محفوظ ڪيون وينديون، جن ۾ سنڌ متعلق مواد شايع ٿيل هوندو.

٤- آرڪائيوز لئبرري.

هن شعبي ۾ واسطو رکندڙ سمورا ڪتاب، فرمان، سندون ۽ دستاويز جمع ڪيا ويندا.

٥- حفاظت ۽ نظرداريءَ جو شعبو.

اهو شعبو قيمتي ۽ نادر دستاويزن، ڪتابن، اخبارن، رسالن ۽ ٻين ڇپيل ۽ اڻ ڇپيل مواد جي نظرداري ۽ حفاظت جو ذميدار هوندو.

[illegible] شعبو.

[illegible] فلم، فوٽو اسٽيٽ ۽ فوٽوگرافيءَ جي

ان طرح سان جمع ٿيندڙ تاريخي رڪارڊ، سرڪاري عملدارن ۽ تحقيق ڪرڻ وارن عالمن لاءِ ضروري حوالن ۽ معلومات فراهم ڪرڻ جو ذريعو ٿي سگهندو. سنڌ آرڪائيوز، قومي آرڪائيوز ۽ ٻين صوبائي ادارن سان رابطي ۽ تعاون جي وسيلي، ضروري مواد جي تبادلي ۽ معلومات جي فراهمي جو ذريعو ٿيندو. ۽ ان طرح سان، قومي سطح تي پاڪستان جي قديم تهذيب ۽ ثقافت جي اڀياس ۽ پنهنجي تاريخي ۽ ثقافتي اهميت ۽ حيثيت کي سمجهڻ لاءِ سائنسي بنيادن تي ڪم ڪرڻ جي راهه هموار ٿي سگهندي، جنهن سان قومي ڪردار جي تعين ۽ پاڪستاني قوميت جي تشخص ۾ خاطرخواه مدد ملي سگهندي.

جناب عالي:

آرڪائيوز جهڙي اداري لاءِ موجوده دؤر ۾، جنهن سازو سامان جي ضرورت پوي ٿي، اهو هڪ حد تائين ته اسان هٿ ڪري ورتو آهي. سنڌ جي مختلف حصن ۾ وکريل تاريخي مواد مائيڪرو فلم جي ذريعي محفوظ ۽ هڪ هنڌ گڏ ڪرڻ جي پروگرام تي عمل درآمد شروع ڪيو ويو وڃي. جناب والا جي هٿان، ان عمارت جي پيڙهه واري پٿر رکڻ سان گڏ، ڪجهه رڪارڊ منتقل ڪرڻ جا انتظام ڪيا ويا آهن. خدا جي فضل و ڪرم، توهان جي تعاون ۽ سرپرستيءَ جي نتيجي ۾ هاڻي اسان پنهنجي ڪم کي منظم ڪرڻ ۽ سائينٽيفڪ بنيادن تي اڳتي وڌائڻ جهڙا ٿيا آهيون.

آخر ۾، آءٌ انهن چند تجويزن جو ذڪر ڪرڻ مناسب سمجهان ٿو، جن کي توهان جي منظوري ۽ سرپرستيءَ ۾ عملي روپ ڏنو ويو وڃي.

--سمورن ڊسٽرڪٽ مئجسٽريٽ صاحبن کي هڪ سرڪيولر وسيلي توجهه ڏياريو ويندو ته انهن جي نظرداريءَ هيٺ ضلعي ۽ تعلقه هيڊڪوارٽرن ۾ جيڪو آرڪائيوز رڪارڊ خراب حالت ۾ پيو آهي، اهو فوري طور تي، "سنڌ آرڪائيوز" ڏانهن منتقل ڪرڻ جا انتظام ڪيا وڃن، جيئن اهو سمورو رڪارڊ محفوظ ڪري سگهجي.

--سمورن کاتن ۽ ادارن کي، ان ڳالهه جو پابند ڪيو ويندو ته اهي پنهنجي "A" ڪيٽيگري وارا پراڻا فائيل آرڪائيوز ڏانهن موڪلين، ۽ اهو پڻ ته پراڻو رڪارڊ ردي جي حيثيت ۾ وڪڻڻ کان اڳ محڪمي کان ان رڪارڊ جي وڪري لاءِ هڪ سرٽيفڪيٽ حاصل ڪيو وڃي، ۽ جيستائين آرڪائيوز سرٽيفڪيٽ جاري نه ڪري، ڪوبه رڪارڊ وڪرو يا ضايع نه ڪيو وڃي.

--پريس انفرميشن ڊپارٽمينٽ کي، صوبي ۾ شايع ٿيندڙ ڪتابن جون جيڪي چار ڪاپيون وصول ٿين ٿيون، انهن مان هڪ ڪاپي آرڪائيوز لئبرريءَ لاءِ فراهم ڪئي وڃي.

Gul Hayat Institute

— جهڙيءَ طرح قومي سطح تي هڪ صلاحڪار ڪائونسل قائم ٿيل آهي، ان طرح صوبائي سطح تي پڻ هڪ صلاحڪار ڪائونسل قائم ڪئي وڃي، جيڪا تاريخ جي ماهرن، آرڪائيوز جي ڄاڻن ۽ ٻين عالمن تي مشتمل هجي.

پنهنجي تقرير جي خاتمي تي، آءٌ هڪ دفعو وري به انهن سمورن معزز مهمانن جو شڪريو ادا ڪريان ٿو، جن هن تقريب ۾ شرڪت جي زحمت ورتي آهي. آءٌ پنهنجي کاتي جي تمام متعلق آفيسرن ۽ عملدارن جي محنت ۽ جدوجهد کي پڻ خراج تحسين پيش ڪريان ٿو، ۽ سڀني کان وڌيڪ آءٌ جناب گورنر صاحب موصوف جو ممنون آهيان، جو هُن صاحب هن تقريب ۾ شرڪت ڪئي ۽ ان عمارت جي پيڙهه جو پٿر رکڻ جي دعوت قبول فرمائي.

خدا، اسان جي ڪوشش ۾ برڪت ۽ ڪاميابي عطا ڪري. آمين.

[اردوءَ تان ترجمو]

Gul Hayat Institute

مهراڻ

سنڌي ادبي بورڊ جو سه ماهي علمي ۽ ادبي رسالو

جلد ۳۱] [نمبر ۳-۴

جولاءِ — ڊسمبر

۱۹۸۲ع

ايڊيٽر انچارج

نفيس احمد شيخ

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ

ڄامشورو — حيدرآباد سنڌ

مهراڻ

سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس ڄامشورو، سنڌ.

مهراڻ 23888/6
هيڊ آفيس 71176
پريس 24264

ملڻ جو هنڌ
سنڌي ادبي بورڊ جو بوڪ اسٽال
سنڌ يونيورسٽي نيو ڪئمپس، ڄامشورو
(پوسٽ باڪس نمبر 12، حيدرآباد سنڌ)
۽
سنڌ جا سمورا نامور ڪتب فروش

Gul Hayat Institute

قيمت : 00_15 رپيا

ساليانو چندو 00_30 رپيا

Printed by Ghulam Rabbani A. Agro, Secretary Sindhi Adabi Board, at the Board's Printing Press, Tilak Incline, Hyderabad, Sind, and Published by him from Board's office, Sind University New Campus Jamshoro.

گذارش

"سنڌ آرڪائيوز" ۽ "سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي" جو قيام

هلندڙ سال جي هن پوئين اڌ واري عرصي ۾ سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ جي ترقيءَ لاءِ ٻن اهم علمي ادارن جو قيام عمل ۾ آيو. سنڌ جي گورنر، ليفٽيننٽ جنرل ايس. ايم عباسي صاحب، ٢٨- آگسٽ ١٩٨٢ع تي، ڪراچيءَ ۾ "سنڌ آرڪائيوز" جي عمارت جو سنگ بنياد رکيو. جسٽس غوث علي شاهه صاحب، وزير تعليم ۽ ثقافت سنڌ پنهنجي استقباليه خطبي ۾ سنڌ آرڪائيوز جي اهميت، ان جي ترقياتي پروگرامن ۽ مستقبل جو خاڪو پيش ڪيو. چنانچه اسان شاهه صاحب جو خطبو مهراڻ جي پڙهندڙن لاءِ پيش ڪري رهيا آهيون. ساڳيءَ طرح، ڪراچيءَ ۾ ويجهڙائيءَ ۾ ٿي گذريل ميٽنگ ۾ سنڌ جي امور عالمن ۽ محققن، اديبن ۽ مورخن، "سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽيءَ" کي نئين سر بحال ڪرڻ جو فيصلو ڪيو. آزاديءَ کان اڳ، ڏيهي ۽ پرڏيهي عالمن، سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي قائم ڪري، جيڪا تاريخي خدمت انجام ڏني هئي، سا موجوده اُنهن قيادت ۽ ڪارڪنن کي چڱيءَ پر معلوم آهي. اسان کي توقع آهي ته سوسائٽي پنهنجي سابقه يادگار روايتن کي قائم رکندي، پنهنجي نئين قيام جو مقصد حاصل ڪري سگهندي.

اسان "سنڌ آرڪائيوز" ۽ "سنڌ هسٽاريڪل سوسائٽي" جي قيام تي مسرت جو اظهار ڪندي، اهل سنڌ کي اپيل ڪنداسون ته مٿين ٻنهي ادارن جي ڀرپور مدد ۽ تعاون جي ڏس ۾ هٿ ملهائين، جيئن اهي ٻيئي ادارا علمي دنيا ۾ نالو روشن ڪري سگهن.

"مهراڻ" جو "پير حسام الدين راشدي نمبر"

سنڌ جي ممتاز عالم ۽ محقق مرحوم پير حسام الدين راشدي جي ياد ۾، مهراڻ جي خاص پرچي شايع ڪرڻ جو اطلاع، اخبارن وسيلي لکندڙ ۽ پڙهندڙ معلوم ڪري چڪا آهن. اهو خاص نمبر هن وقت ترتيب جي آخري مرحلن ۾ آهي. مهربان لکندڙن کي، هڪ ڀيرو وري به گذارش ڪنداسين ته ١٥- فيبروري ١٩٨٣ع کان پوءِ ڀيجيل مواد کي مذڪور خاص نمبر ۾ شامل ڪرڻ اسان لاءِ ڏکيو ٿيندو، انڪري مهرباني ڪري پنهنجا مضمون جلد مڪمل ڪري موڪلين.

وڏان ڏن نه آڏيو، ڪو پهنوارن پهي!

مرحوم پير حسام الدين راشديءَ جي دکدائڪ رحلت کان پوءِ اهل سنڌ ڪيترن ئي ٻرڪ اديبن ۽ شاعرن، صحافين ۽ مخلص علمي ڪارڪنن جي وفاتيءَ جون خبرون نهايت ڏک سان

Gul Hayat Institute

پڏيون آهن. بيشڪ سندن جُدايون سنڌي ادب ۽ ٻوليءَ لاءِ ناقابل تلافي نقصان آهن. ٻرانو قومي ڪارڪن ۽ هفتيوار "صبح صادق" نواب شاهه جو ايڊيٽر مولوي محمد صالح "عاجز"، مخلص ادبي خدمتگذار ۽ صحافي نُور عباسي، ٿر جي مارُوئڙن جي ديرينه ترجمان هفتيوار "سرتاج"، ميرپورخاص جو ايڊيٽر سيد غلام رسول شاهه، سچاڻ ليکڪ ۽ هجري پندرهين صدي جشن تقريبات قومي ڪميٽي جو سيڪريٽري غلام صديق کهانڪهرو، مقبول ڪهاڻي نويس لال جوٺيجو، سنڌ جو عاشق ۽ بزرگ اهل قلم قاضي فيض محمد، بيباڪ ۽ دلير قومي ڪارڪن ۽ صحافي ڪامريڊ غلام محمد لغاري ميرپورخاص وارو، سنڌ جي تاريخ جو ڄاڻو ۽ بين الاقوامي شهرت يافته اسڪالر ايچ.ٽي.لئمبرڪ، قادرالڪلام، ڪهنه مشق ۽ بزرگ اديب ۽ شاعر ڊاڪٽر شيخ محمد ابراهيم "خليل" ۽ مثالي اهل قلم ۽ موسيقيءَ جو ماهر رئيس ڪريم بخش خان نظاماڻي ماتلي وارو اسان وٽان، هڪ هڪ ڪري، ڇڻ ڇهن مهينن جي عرصي اندر موڪلائي ويا. پر انهن سمورن بزرگن جون سنڌي ادب، ٻولي، تاريخ، شعر، صحافت، موسيقي ۽ سماجي سڄاڳيءَ جي ڏس ۾ ڪيل بي لوث خدمتون سدائين ياد رهنديون.

اسان سندن رحلت تي نهايت ڏک جو اظهار ڪندي، سندن پوين سان تعزيت ڪريون ٿا.

اضافي ڄاڻ

هن پرچي ۾، ص ١٤٥-١٦٤ تي محترم قريشي حامد علي خانائي جو تحقيقي مضمون "تورڪي -- سنڌ جو هڪ قديم تاريخي قبرستان" ڏنل آهي. مضمون جي اشاعت کان پوءِ، مانائتي ليکڪ وٽان جيڪا اضافي ڄاڻ اداري کي موصول ٿي آهي، سا هيٺ نقل ڪجي ٿي، جنهن کي مضمون سان متعلق تصور ڪرڻ فرمائيندا.

--"اسان کي تحقيق ڪندي نصرپور شهر جي مقامي روايتن مان اهو معلوم ٿيو آهي ته امير شاهه قاسم بيگلار ۽ سندس پٽ شاهه قاسم خان زمان جو خانوادو اڄ به نصرپور شهر ۾ ڪاشيگرن جي محلي پرسان سيدن جي حويليءَ لڳ آباد آهي ۽ قديم دور ۾ به اتي ئي آباد هو. ارغونن جو جڏهن به ڪو ماڻهو فوت ٿيندو هو ته ان جو لاشو کڻائي، تورڪي (ميون ولهيون) جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويندو هو، مگر بعد ۾ پنڌ جي دشواريءَ سبب بيگلار پنهنجا لاشا نصرپور جي سول اسپتال جي ويجهو عبدالله شاهه غازيءَ جي قبرستان ۾ دفن ڪرڻ لڳا ۽ اڄ سوڌو سندن اهوئي قبرستان آهي. هن وقت خاندان جا گهڻا فرد لڏي وڃي پين هنڌن تي وسيا آهن، باقي ٿورا کي گهڻا نصرپور ۾ الهيءَ ڪاشيگرن جي محلي ۾ رهن ٿا. سيد غوث علي شاهه ولد سيد پيرل شاهه جا مُريد آهن. مرزا محمد حسن مغل انهن بيگلارن مان آهي ۽ ننڍي محمد خان ۾ رهي ٿو. وٽس خانداني شجرو پڻ موجود آهي. بروايت محترم خير محمد مغل، نصرپور."

-- نفيس احمد شيخ

Gul Hayat Institute

فهرست

١- شاعري

مخدوم محمد زمان طالبالموليٰ ٧
تنوير عباسي ٩
بردو سنڌي ١٠
ذوالفقار راشدي ١١
سليم ڳاڙهوي ١٢
فيض بخشاپوري ١٣
شبير هاتف ١٤
عنايت بلوچ ١٥
تاجل بيوس ۽ احمد خان اصف ١٦
محبوب سروري ١٧
محمد خان مجيدي ١٨
ا.ح. جشنکهالي سام ۽ آثم ناٿن شاهي ٢٠
وفا لاٿن شاهي ۽ ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ ٢١
ميوو خان موج ٢٢
اليس انصاري ٢٣
رشيد ارشد ۽ عاجز اڃڻ ٢٤
احمد خان سهوش ۽ ادل سومرو ٢٥
اياز گل ٢٦
مختار ملڪ ۽ زيب سنڌي ٢٧
واجد ۽ ج.ع. منگهاڻي ٢٨
مريم مجيدي ۽ نور شاهين ٢٩
مهر پروين ۽ سوز هالائي ٣٠
غلام حسين رنگريز ۽ منير سولنگي ٣١
پيربخش پياسي ٣٢
مظهر جلباڻي ٣٣
مقصود گل ٣٤
قاضي عبدالحي قائل، انظار زائر ۽ سرفراز راڄڙ ٣٥
بشير احمد شاد ۽ ناظم منگي ٣٦
اسحاق راهي ۽ بيوس بازيه پوري ٣٧
ساجد لعلپوري ٣٨
مختار گهمرو ٣٩
مسافر عباسي ۽ منظور مکسي ٤٠
مشاهد منگي، سميع لنڊ ۽ حيدر شاه ٤١
عزيز بروهي ۽ بسمل راڏ ٺاڻي ٤٢
سيد ساڪن شاه رضوي ٤٣
شاه زمان شهر ۽ فياض بلوچ ٤٤
پيرل پردیسي سيتائي ٤٥
محمد رمضان ڪمبوه زلفي ۽ شمس صابر
غلام مصطفيٰ مشتاق ۽ ٤٦
ارباب علي عادل چوهاڻ ٤٧
بخشڻ مهراڻوي، الطاف آگرو ۽
نواز سومرو ٤٨
مسرور سومرو ۽ شوڪت علي ڏاچ ٤٩
معصوم سانگهڙالي ۽ مومن مليرائي ٥٠

۲- ڪهاڻيون

۱. ٿڌين دليا — امر جليل ۵۳
۲. ڳالهه وڃي وسري — انيس انصاري ۶۲
۳. وڃايل راهون — ملڪ آڪاش ۶۵
۴. لاش جي ڊوڙ — واجد ۷۷
۵. ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه — محمود مغل ۸۳
۶. آڪهه سوڙهو گهر — روشن علي ٿيٻو ۹۵
۷. ڪي ڏور ۽ اوڏا سپرين — ڪوثر ميمڻ ۱۰۶
۸. ديسي سيڻ ڪڄن — رضيه ڪوڪر ۱۱۲
۹. آئيڊيل — نسرين جوڻيجو ۱۱۵
۱۰. جي مارڪيٽ منجهه مٺا — ذرينڪ رابنسن
سنڌيڪار: شمس الدين عرساڻي ۱۱۷
۱۱. ڪڏهن ڪرندي ڪاڪ — غلام رسول پرهياڙ ۱۲۶
۱۲. سڀ له هجي ته... — سروج ترويدي
سنڌيڪار: ولي رام ولڀ ۱۲۲

۳- مقالا

۱. سنڌ جو عطار — حضرت آشڪار — علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۱۳۹
۲. ترڪيءَ جو قديم تاريخي قبرستان — قريشي حامد علي خانائي ۱۴۵
۳. سنڌي ديني عالم — پروفيسر مريم سلطانه لوهاڻي ۱۶۵
۴. ريڊيو ڊراما — مراد علي مرزا ۱۷۰
۵. ادبي اهڃاڻ — ڊاڪٽر نواز علي شوق ۱۸۲
۶. فلسطيني شاعر محمود درويش — ولي رام ولڀ ۱۹۴
۷. سنڌي غزل — ڊاڪٽر اياز قادري ۲۰۶
۸. هيوسانگ جو برصغير ۾ سير سفر — ابراهيم خشڪ ۲۱۲
— ادبي خبرنامو
ڊاڪٽر اليمري شمل جي حيدرآباد ۾ اچڻ — نفيس احمد شيخ ۲۲۰

Gul Hayat Institute

شاعري

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

مخدوم محمد زمان طالب المولا

ڪافي

(روپ پيروين — تار دادرو)

او منهنجي پيار وارا!
او منهنجي پيار وارا!

مون ڏي سڄڻ نهاريئي، پهرين نظر سان ماريئي، جڻ مئي جو جام پياريئي،
اول ٻري ٻهاريئي، ڳڻتين ۾ خوب ڳاريئي، هو دل اندر وهاريئي،
۽ قرب ۾ قراريئي، مٺا سڄڻ سچارا،
او منهنجي پيار وارا!

توتي نظر جا پيئي، دلڙي هٿن سان ويئي، گذري وڃا ڏينهن ڪيئي،
چاهيم تہ پاڻ ليئي، توکي اکيان سان ڏيئي، ڳالهيون ڳجهيون سڀيئي،
پوريون ٿيون مڙيئي، محبوب سن موچارا،
او منهنجي پيار وارا!

اي دل جا يار جاني! منٺار سهڻا ٿاني! دل درد ڪئي ديواني،
هي نينهن جي نشاني، ڪئي قرب ڪامراني! ورتي ئي جا ميهماني،
ڪر ڪين بدگماني، منهنجي اکين جا تارا!
او منهنجي پيار وارا!

مٺا! هجين سلامت، تنهنجي ڪيم اطاعت، ٿيو عشق ئي عبادت،
هي قرب جي ڪرامت، محڪم رهي محبت، جا تو ڪئي عنايت،
سو تنهنجو شان شوڪت، اي جاني جي جيارا!
او منهنجي پيار وارا!

اڄ يار عيد آهي، ڏاڍي سعيد آهي، محبت! مزيد آهي،
شوقئون شديد آهي، حاصل ٿي ديد آهي، هڪ خوش نويد آهي،
قربي ڪليد آهي، طالب جي دل جا دارا!
او منهنجي پيار وارا!

ڪافي

(روپ تلنگ — ٽيڪو تين تال)

عشق تہ لا مذهب،
پوءِ بہ رهي ٿو هر مذهب ۾.

ڪوڙ ڏڪوئي ڪنهن جي دل کي، ڪوڙ ڪري ڪو غضب.

شاهن تي بہ ٿو حڪم هلائي، عالي اٿس منصب.

حنفي مالڪي حنبلي وغيره، هر ڪو ڪائي عجب.

طالبؔ مولا عشق سيکاري، اعليٰ، خوب ادب.

ڪافي

(روپ ڪنيات — تار ڪلواڙو)

تنهنجيءَ لڪن جي لوڏ،
هر هر ماريو مشتاقن کي.

ڀڪالن جيءَ جانب جيءَ ڪان، ڀڳڙ تنهنجا ڀوڏ.

لاڪيڻا ڪو لطف ڪجائين، اسين سنڌ ۾ چڻ اوڏ.

دم دم دلبر موهيو موهين، تنهنجا لاڏ ۽ ڪوڏ.

طالب مولا وٽ لہ اچڻ جي، حاڪم ڇڏ تون هوڏ.

Gul Hayat Institute

تنوير عباسي

هونءَ ته جلوَن جي ٿو هردم جوت جلائي آئينو،
پنهنجي ليکي هڪڙو پي ڪيرڻو ته آهائي آئينو.

سيني حسينن جي اکين سان اکيون ملائي آئينو،
جي هو شرمائن ٿا، خود پي ٿو شرمائي آئينو.

هر ڪنهن جي اوگهڙ کي ٿو هو ان جي آڏو پيش ڪري،
سڀ ڪجهه اکيان آڏي رکي ٿو، ڪجهه نه لڪائي آئينو.

ميڪ اپ وقت ٿو رنگ روپ جو جادو لائي آئينو،
رات جو اوندهه ۾ ٿو انڌن جان ڀٽائي آئينو.

ڳالهائڻ واري جي آڏو هردم هي آهي ڳونگو،
چپ پي چوري ٿو، پر ڪين سگهي ڳالهائي آئينو.

شيش محل ۾ هڪ ڏيئي سان جڳ مڳ لائي آئينو،
چمڪڻ واريءَ شيءِ کي تيئن ئي وڌ چمڪائي آئينو.

●

نه ڪي پيءَ مون وٽ نه ڪي آهتون،
رڳو پيار ۽ پيار جون ساعتون.

رهياسون سڄي عمر معصوم ته به،
اسان تي لڳيون عشق جون تهمتون.

نه ڪي صورتون ۽ نه ڪي مورتون،
نه ڪي خلوتون ۽ نه ڪي جلوتون.

اسان طورسينا اکين ۾ رکيو،
نگاهن کي پيون ڪي ڏيو دعوتون.

اوهان چپ ڪري دل ۾ ويهي رهيؤ،
۽ در هنڌ اوهان کي سڏيندا وتون.

اسان جي محبت جي آڏو ڪڏهن،
نه رهنديون آهي نفرتون نفرتون.
۽ مالجهالن ڏڙن جان سندم قامتون.

Gul Hayat Institute

بردو سنڌي

گيت

منهنجي روح جا راڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.
مون وٽ رات رهي وڃ، سائين! منهنجي سار لهي وڃ.

لڇندي ڪسندي رات گذاريان،
تنهنجي راهه ۾ اکيون ٻاريان،
آس جا ديپ اجهاڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.

وهندي ويندي ڪُرڪيون ڪولڃون،
ويتر وڌ ٿيون منَ ۾ مولڇون،
ڪورا ڪنول ڪُماڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.

ڏسڳ ڏکن جا جيءُ جلائن،
اکيون ساوڻ وانگ وسائن،
لاڪا، لڙڪن داڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.

هجر جا هاڃا، سوز سوايا،
چُلڪيا سي مون ساندَ ۾ پايا،
درد لـ دل ۾ ماڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.

تنهنجون ڄايون جيءَ ۾ جالي،
سالـيڪـر سمجهي لينهن لشالي،
هنڌ اجهي تو هاڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.

چاهه جي چيڙهي ڳنڍ نه کلندي،
قرب جي ڪاڪ ڪُهر ڪان ڇُلندي،
پڇندا لاڪ ۾ ڏاڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.

مون وٽ ڏانءُ نه ڏاهپ 'بردا'،
ريت پريت، رسامون آ ڇا؟
آءٌ غريب، نه ڇاڻا، مون وٽ رات رهي وڃ.

ذوالفقار راشدي

(آزاد نظم)

ساندهم شڪ جو عذاب

يقين جيڪڏهن اچي
ته اي مري وڃڻ وارؤ!
سڀئي ٻڌاڻان پي مون کي
پيار ساڻ ملي سگهندؤ،
ته ماڻ اوهان سان گڏ رهي،
ڪوڏي - گڏ ويهي سگهندس،
۽ اوهان جي سيني تي
ڪنڌ رکي روئي سگهندس،
ته مان هينئر ئي هيءُ سڀ
اتي هيتي ئي ڪري،
مري وڃڻ جي واسطي
تيار ٿي وڃان جيڪر،
اڙي وڇوڙيل يارؤ،
اچي جي دل کي اعتبار
ته مان اوهان کي جيڪڏهن
ملي سگهان،
ڏسي سگهان،
ته مون کي منهنجي موت ۾
آها لهار پيي ملي،
ته ساڳيو پيار هئي ٻلڻ
ساڳيو جذبو،
ساڳي پنهنجائپ،
ساڳي قربت ۽ ساڳي کهٽر هاڻي
مون کي آڇي سگهو پيهر،
ته مان آلهيءَ دم ئي،
هڪ تکي بي تحاشا ڊوڙ پري،
۽ اچي پچان جيڪر
پنهنجي وڇڙيل، چيگل وڻاٿن تي،

اي اڇوڪا ساٿيو!
جيڪڏهن اوهين به اڄ
ڪنهين حسين حيلي سان،
اهالي يا ٻهالي سان،
پيار ۽ خلوص ساڻ،
مون کي اهڙي ٻڪ ڏينهن جي لاءِ پرسيڏ ٿي سگهو
”(ته اي وياڪل، لرامن، لامراد ڪوي!)
اسين ته ساڳيا آهيون
آهي، جي تنهنجا پنهنجا هئا،
جنم جنم جو هيٺيو،
ازل ابد جي ماڻئي
مرڻ - جيئڻ جي سلسلي ۾ ساڻ ساڻ، منسلڪ،
اسان ته اڄ به تنهنجي لئه
ذهن جي سچائين سبب،
دلين جي ويڪراڻ سان،
اٿاه روح جي عمق،
گهري گهري سمنڊ جي
ڪاري ڪاري آخري،
هيٺ هيٺ تهه منجهان،
توکي آجيان ڇئي
بهشت پنهنجي هوله جو،
آءُ، ايش ٿا ڪريون
تڏهن ته تنهنجون ايتريون ۽ اڏر تمنائون
کي ”چار پل سڪون ۽
قرار کو لهي سگهن“
(جي وڃائي لاد اهڙو اسرافيل)
ته مان وري آئي ٻوان
ته مان وري جي ٻوان.

مگر ٻري پري ٻہ ڪو
ترورو ٻہ ڪوڙ آ،
۽ اوهين اڃا وارڻ!
جڏهن اڃو جهان ۾،
تہ پنهنجي ڏهان ڪيان سان
منهنجا پيرا ڳولجو،
ائين نہ مون کي رولجو،
۽ منهنجي ڳوري لاش کي
ڏاڍي پيار سان ڪڍي،
ڪنهين سرلهن جي ڪيت ۾
هو رڙهان دفن ڪجو،

۽ ائين ٿي پانهنجو
تہ ڪولج جهڙي روح وارو رعبدار هي جسم،
پنهنجي وڳرن ڪان وڇوڙيل،
ڪيرڪندو
ڪا ڪولج هو يا ڪولج هو
ڪنهن اڻ ٻڌي آواز جي،
جنهن کي ڪوئي حال-پائي، ڪوئي الترجامي
ڳڏيو ڪوڙ ڪو،
۽ نہ ڪنهن هن کي ڏاو-
عين اليقين!
حق اليقين!

سليم ڳاڙهوي

سنڌڙيءَ کي سلام

سنڌڙيءَ جي سرزمين توکي سلام!
اي محبت جي امين توکي سلام!

تنهنجو نقشو، دل جو نقشو سُونهن سُونهن،
اي دلاور، دل نشين توکي سلام!

سُونهن ۽ سُرهاڻ جي تون کاڻ خاص،
حُسن ۾ ڪامل حَسين توکي سلام!

تون ۾ ڪيئي مہ جبين ۽ نازنين،
مہ جبين اي نازنين توکي سلام!

ڏيهہ تون ڏيهن ۾ بيشڪ بي مثال،
بي شمار ۽ بهترين توکي سلام!

نينهن جا تو ۾ وهن ٿا مينهڙا،
سُونهن ۽ سچ جي زمين توکي سلام!

آهه هرهڪ دل ۾ تنهنجو احترام،
ٿي ڪري هرهڪ جبين توکي سلام!

سو تنهنجي ۾ مڪان، طالب مڪين،
ٿا چون تنهنجا مڪين توکي سلام!

سنڌڙي اي سنڌڙي تنهنجو 'سليم'،
تو چوي سرساهہ سين توکي سلام!

Gul Hayat Institute

فيض بخشاپوري

غزل

قاتل شهيدِ تيغِ ناز و ادا کي ڳولي،
رحمت بروزِ محشر گلگون قبا کي ڳولي.

زنجيرِ پا ڇوي ٿو موجِ صبا کي ڳولي،
ڪر تون گره ڪشائي زلفِ دوتا کي ڳولي.

دلِ شيخ، خله کي ٿي، دل دلربا کي ڳولي،
هر دل ٿي پنهنجي پنهنجي دارون دوا کي ڳولي.

آغازِ زندگي ڇا؟ انجامِ ڪار ڇاهي؟
ڪو ابتدا کي ڳولي، ڪو انتها کي ڳولي.

اهو نالهء شبانه، اهڙا آهِ صبح گاهي،
تاثير پُراثر کي، آهه رسا کي ڳولي.

سجده ٿئي سنگِ در تي، هر ٿي ويو آ منجهي،
هو سنگِ در کي ڳولي، سجده سرا کي ڳولي.

زاهد رهيا ۾ حيران، صوفي مڪر ۾ غلطان،
يزدان ٿو بندگانِ صدق و صفا کي ڳولي.

ساقي ڏي جامِ عرفان رندانِ تشنه لب کي،
ٿو زمرهٔ وليان آبِ بقا کي ڳولي.

عاشق جي دل ۾ خواهشِ زلف و نگاهه جي آ،
دار و رسن کي ڳولي، تيرِ قضا کي ڳولي.

اسلام کي وري آ شبير جي ضرورت،
ابنِ علي کي ڳولي، ٿو ڪربلا کي ڳولي.

حسن و جمال کي آ صيد افگني جي خواهش،
عشقِ نبرد پيشه، تيغ جفا کي ڳولي.

رزقِ فنا ويو ٿي، جور و جفا ڪان هُن جي،
هو ئي وفا ٿو هاڻي اهلِ وفا کي ڳولي.

ڪوئي گناه فرما محشر ۾ آ فرشتو!
ذوقِ عطا ۾ رحمت، اهلِ خطا کي ڳولي.

ڇڏ خله جي تمنا، زاهد خدا خدا ڪر!
هُو ڪوچهء صنم جي آب و هوا کي ڳولي.

يا رب بغير جانان جنت ديارِ ويران،
لو 'فيضِ' مستِ خسته خيرالوريٰ کي ڳولي.

شبير هاتف

غزل

مون کي ملندو مـژدهٔ صبحِ بهاران عنقريب،
بام تي ايندو سڄڻ سائين خرامان عنقريب.

ايندو ايندو غيرتِ چشمِ غزالان عنقريب،
رشڪِ صحرا آه دل، ٿيندي گلستان عنقريب.

چيلهه تي چوڙي ڇڏيندو زلفِ پيچان عنقريب
منهنجي بربادي جو پيدا ٿيندو سامان عنقريب.

هو بضد آهي ته گهر پاري ڪبي ڏياري ضرور،
روشنيون ٿينديون سڀ بختن لئه ارزان عنقريب.

خار و خس کي جن ڪيو ريحان و سوسن جو بدل،
سي سڏائيندا هتي جانِ بهاران عنقريب.

جي نگاهِ ناز جون هي فتنه ساماليون رهيون،
پاڻ کان ويندا ڇڏائي امن و ايمان عنقريب.

منهنجا سالڪيڙا وري پيا سالڪ جو ساٿيا هو ڪن،
آڳمين اکين ۾ اٿندا ڪيئي طوفان عنقريب.

جن جي جلوي ساڻ ٻهڪي ٿو جهانِ رنگ و نور،
دل جي خس خالي ۾ شايد ٿيندا مهمان عنقريب.

حسن وارن ۾ اسان جي حوصلن جي هاڪ آ،
قتلِ گاهِ عشق ۾ ٿينداسون قربان عنقريب.

عشق جا بيمار آهن اهڙي منزل تي رسيا،
درد دل ئي درد دل جو ٿيندو درمان عنقريب.

"هاتف خسته ٿو چورائي حسينن جون دليون"
شاعري ۾ هي به هڪڙو ٿيندو عنوان عنقريب.

عنايت بلوچ

ڪافي

اڄ ڪيچ ۾ برسات پئي،
وھ واھ وسڪارا ڪري!
ٻَر ڪيئن ڪيان، قسمت ڪيا،
پيارا پرين، مون ڪان پري.

چو سڪ ڏلي دل کي چڪي،
اڄ چاڪ دل جا ٻيا ڇڪي،
روئان رڙان لوڪان لڪي،
ساعت نہ سڄڻ ريءَ سري.

ٻولڊون وسن، پنڇيون پڄن،
اکڙيون ٽيمن، ڳوڙھا ڳڙن،
دھڙيون سڪن، راھون ڏسن،
سالي سنڀاري دل ڳري.

چنڊ ٻيا جھڄن، ٻالھون کڄن،
آھون الن، ٻاھون ٻرن،
وارا وَرن، ميلا مچن،
آھيان اميد آسري.

مولجھون رھان، جھوري جڄھان،
ڪاڏي وڃان، ڪنھن کي چوان،
پيارا پسان، سرھو ٿيان،
سارون سلان، ٻاڪر ٻري!

Gul Hayat Institute

ڏاجل "بيوس"

وائي

لکين سج لهي وڃي، ڪيڙهن ڪارو
آيل! الڳ نہ ڏڪيو!

جوڳي چند فراق جا، آهن اڏارو
آيل! الڳ نہ ڏڪيو!

آءُ به هڪ اماڻتي، ساوڻ سيارو
آيل! الڳ نہ ڏڪيو!

سڙهه ڏلا سون سامهان ڏرهندي ڏارو
آيل! الڳ نہ ڏڪيو!

احمد خان "آصف"

غزل

عقل و خرد ڪان بس اڙي عاقل ڪئي اٿئون،
عشقِ حبيب ۾ تہ ڇري دل ڪئي اٿئون.

سچ اچ تہ قيد هن ڪان رهائي اتا گهرون،
دل دامِ زلف سان ڪئي شامل ڪئي اٿئون.

جنهن ڏينهن ڪان ڏٺو سين سندءِ رخ اي ماهرخ،
انهنجي نظر نہ چنڊ ڏي مائل ڪئي اٿئون.

هن سنگدل کي دل سان اسان دل ڏني ڇڏي،
طوفان سان شمع مقابل ڪئي اٿئون.

مجنون جو من مثال جهان کي وري ملي،
صحرا ۾ ٿنهنڪري وڃي منزل ڪئي اٿئون.

دل کي دلاسا ڏيئي اسان دل جهلائي آه،
مس مس سان ڪنهن جي پيار جي قابل ڪئي اٿئون.

چرخ ڪهن جي ڪجروي جو ڪوہ ڏک ڏئي آه،
دلگير ٿاهون پاڻ وڏي دل ڪئي اٿئون.

حسن و جمال من کو وفا جو اکر سکي،
آصف! اهيل عشق جي داخل ڪئي اٿئون.

Gul Hayat Institute

محبوب سروري

غزل

سچ! منهنجي چپن ساڻ شب و روز لڳل آ،
يا جام شراب آهه يا معشوق جو گل آ.

منتر لکو جنتر لکو جادو يا رمل آ،
مهڻن جو سدا منهنجي اکيان ميڙو متل آ.

هر وقت حسينن جي ساڻ جهرمٽ ۾ رهان ٿو،
هي پاڪ نظر، پاڪ محبت جو عمل آ.

هر شيءِ کي ڏسي ليٺ نظر ٽڪجي پوي ٿي،
جنهن ڪان نه نظر ٽڪجي سو معشوق جو گل آ.

قاتل به وڏي سوچ ۾ ويو ڪم ٿي کهڻي دير،
هڻن منهنجي هٿن تي جو ڏٺي ميندي لڳل آ.

هر قسم جو ميوو ته پچڻ بعد ڪينو ٿئي،
هر وقت سنو جو رهي سو پيار جو ڦل آ.

ڇا عشق فقط آهه شهنشاهه جو ميراث؟
ڇا پيار جو اهڃاڻ فقط تاج محل آ؟

ڪعبي کي ڇمي آيون سڄڻ سائينءَ جون اکيون،
ساٿهن جو خيال آ ته پرينءَ پاتو ڪجل آ!

ديوار جي هڻن پاسي ڇپيو پردهءِ نشين،
محبوب جو هي خوب! غضب جهڙو غزل آ!!

محمد خان مجيدي

نظم

لاڙ جا ماڻهو لاچاري ۾

هو لاڙ جا ماڻهو لوهه کان ڏاڍا گرمي سردي هاري هئا،
هو لاڙ جا ماڻهو خوبين وارا ٻارو خاص خساري هئا،
هو ڏينهن ٻه ڏکن ڏولائن ۾ ۽ رات ٻه گهٽي گهاري هئا،
هو ويٺي ويٺي ٻوريون ڪن ٿا راتيون پوهه سياري هئا،
هو پنهنجي پگهر ۾ ٿا وهنجن واهوالدي وسڪاري هئا،
هو چاليءَ آتر ۾ ٻاٺي چوڙيو چاتا ڪن چٽڪاري هئا،
سڀ ماکي چوسي سگهن ٻاقي ميڻ رهي مالاري هئا،
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والڪين جي واڏاري هئا.
هو پيٽ جي ڪارڻ پنڌن ۽ پرديسن جي پنڌڪاري هئا،
هو ٻارن ٻچن وارا ماڻهو روز مصيبت ماري هئا،
هو ڏکن واري ڏرٽي ۾ ٿا ڏرجن ڪڏجي ڏاري هئا،
هو پيٽ جي ٻاهه اجهائڻ خاطر آڙڪن لڙڪن آري هئا،
هو وهٽن والگر روز وهن ٿا ٻني ٻاري گاري هئا،
هو ڪنهن کان ڪين گهرن ٿا ڪنهن ٻر ڪائي چيز آڌاري هئا،
سڀ ماکي چوسي سگهن ٻاقي ميڻ رهي ماناري هئا،
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان وانگين جي واڏاري هئا.
هو ڪک اباڻا لڪن وارا چوٽ ڇڏي ويا چاري هئا،
هو باقي ٻچت ڏيٺي ويٺا سيٺين جي سالداري هئا،
هو واٺيٺي والڪر ڳوڙا آهن ٻرتو ٻيڙي ساري هئا،
هو پاليل ٻڪٽي والڪر آهن ڪنهن جي اوٽ اڌاري هئا،
هو نظرون پايو ويٺا آهن قسمت واري تاري هئا،
هو هرڪا چيز لٽائي ويٺا جوڳي واري ياري هئا،
سڀ ماکي چوسي سگهن، باقي ميڻ رهي مالاري هئا،
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والڪين جي واڏاري هئا.

هو ھاٿي ٻوڪ جو ٻورو لاهي ڪيٿي ٻندر ڪاري م،
هو لاڙ چون ڪاريون الٻيون ڏس لهواري م اوياري م،
هو ٻورهيت تن لاءِ ٻورهيو لاهي ٽٽي ڪُجي کهاري م،
هو ڏکا ٻاليا ڏيئي ويٺا ڪُڙمت جي ڪاٻاري م،
هو لائي ڪارڻ لالڻ لڪتا لڏن سان لاٻاري م،
هو چيت چتائي لڪتا آهن ڪنڪن جي ڪاتاري م،
سب ماکي چوسي مڪڻ، ٻاقي ميڻ رهي مالاري،
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والڪين جي واڌاري م.

هو لاڙ جا موتين جهڙا ماڻهو ڪالهه رَميا ڪاماري م،
هو ڏوتي ڏاتن وارا ٻهتا ڏکهڙي ۽ ساماري م،
ڪي مير وڏي جي لاڏي وٽ ڪي ٻهتا ڏوري ٽاري م،
هو ٻيَر م ٻولڪا ناهي ويٺا ناري جي اوتاري م،
سب ماکي چوسي مڪڻ، ٻاقي ميڻ رهي مالاري م،
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والڪين جي واڌاري م.

هو ڪلها ڪچا نازڪ ٻچا ڪڙهيا ڪاڙهي ڪاري م،
هو ٻيت جي ڪارڻ ٻنّي آيا ٻاڏڪ لتهسي ٻاري م،
ڪي مالي ڪائن ميرچن سان ڪي چٽي ۽ توماري م،
ڪي ٻورهيو ڪن هين امبر م، ڪي لاٻارو ٻيَر واري م،
ڪن تڪ سچا هُو والاريا - ڪي ٻڪڙيا ٻاري ٻاري م،
ڪن ماڻهن مال چرڻ لاءِ آڏيون ٻيَريون ٻاڪر چاري م،
سب ماکي چوسي مڪڻ، ٻاقي ميڻ رهي مالاري م،
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والڪين جي واڌاري م.

ڪن لوڏون آنڌيون لائي سان ڪن داٿا آندا ڪاري م،
ڪن ڪٽڪون آڏيون ٻٽين مُنهين ڪن ڳارو آلدو ڳاري م،
هُو لائي وارا لائي وارا ڏاڍي لهنهن نظاري م،
هو لائي وارا ٿهل تي ٻهتا موني ڪَنگڙي ڪاري م،
هي آهه لکيو سون تورو ڪوئي وڌ لکي هن ٻاري م،
شل موليا تن جو ماڳ وَسائي ڪيت ڪيڙن ڪي ڪاري م،
سب ماکي چوسي مڪڻ، ٻاقي ميڻ رهي مالاري م،
ڪو آهي ڪم ڪري جو دل سان والڪين جي واڌاري م.

Gul Hayat Institute

ا. ح. جئسنگهاڻي "سام"

غزل

ديد تنهنجي جي تلاش آهي سندم فڪرات ۾،
ياد جا تارا ٽڙن ٿا غم جي ڪاري رات ۾.

تنهنجي ٿي هرهڪ ادا طوفان بڻي مون لئه اچي،
آس آ طوفان بدلجي من ۾ وئي برسات ۾.

هر قدم تي هر سهارو ٿو بڻي ڪربل ٿوي،
راز تنهنجو ڪو لڪي آ قرب تنهنجي ڪات ۾.

سپ لٿي تن من ڦٽي ٻي واهه ۽ بيوس ڪري،
ٻو طرف ٻنهنجي چڪين ٿو واڳ ڏيني وات ۾.

من کي گهيري ٿو جڏهن ڪو خام خوشين جو فريب،
غم ڏئي پختو ڪرين دل کي تڏهن هر بات ۾.

ڏينهن ڏوريان ۽ پتوڙيان پاڻ ڪوشش ۾ گهڻو،
تون ملين دليا جڏهن چپ ٿي وڃي اڌ رات ۾.

عقل مقصد کان پري آسُن جي رڃ ۾ ٿو ٿري،
غور غم سان 'سام' کي ڏين سڪ گڏي ٿون ڳيات ۾.

آثم ناٿن شاهي

غزل

ڏوڙ ٻرابر سارو ڏَنُ،
ماڪ جهڙو تُنهنجو مَنُ.

چوڙ ٻ تُنهنجو ڪاٻ جوالي،
سُولهن ٻ ڪالي تُنهنجو سَنُ،

تُنهنجي آڏو منهنجي هستي،
آلـڌيءَ ۾ جيئن آڏري ٻَنُ

منهنجو ساهه سڄڻ تون آهين،
توريءَ منهنجو سڪڻو تَنُ.

اهڙو منهنجو ڀاڳُ ڪٿي آ؟؟
جهڙو تُنهنجو آ چوڻُ!

ڪنهن جي سوچ سَرلُهن جو داڻو،
ڪنهن جو 'آثم' الڪَتُ فَنُ.

Gul Hayat Institute

وفا ناڏن شاهي

غزل

اوڀاريون، لهواريون اهن،
ڦرئيون ڪرئيون ٻاريون آهن.

اڇيون آهن، ڪاريون آهن،   سڀ پالا تلواريون آهن،
هن گهر ۾ دروازو ڪوهي،   هر پاسي ديواريون آهن.
تنهنجون نظرون، تنهنجون مرڪون،   سڀ دل جون بيماريون آهن.
پنهنجو پاڻ ۾ وس ۾ ناهي،   اهڙيون خود مختياريون آهن.
لاڀاري جي منڊ اڇي وئي،   سٽ ڪٽ آهي، ساريون آهن.

ڊاڪٽر درمحمد پٺاڻ

وائي

جيڪو آيو سور ڏئي ويو،
ٻل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

ڪورا هئاسين، ڇورا هئاسين،   اينهن سنڌو ڪو لور ڏئي ويو،
ٻل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

من ڪي نوڙي موڙي ڪولي،   محبت جو هي سور ڏئي ويو.
ٻل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

من ٻريائي چاڪ چڪائي،   دلڙي چوران چور ڏئي ويو.
ٻل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

دل جي دارونءَ ٻهران ڪوئي،   ڪهڙو هي ڪافور ڏئي ويو.
ٻل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

هنجهون هاري ڪوئي روئي،   محبت جو سڏ ڪور ڏئي ويو.
ٻل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

ٻرت سنڌو ڪو پيالو پياري،   سنڙو هي مخمور ڏئي ويو.
ٻل ٻل ۾ هڪ ٻور ڏئي ويو.

ميوو خان "موج"

جواني جي جدائي

اي جواني! توکي پنهنجي جند جان سمجهو ٿي مون،
پنهنجي خاطر توکي دولت بيڪران سمجهو ٿي مون.

شاد شامل تون تہ خود کي شادمان سمجهو ٿي مون،
ساڻ رهندو تنهنجو مون سان هر زمان سمجهو ٿي مون.

خود کي تنهنجي ڏاهپ، ڏيہ ڏاڍو جوان سمجهو ٿي مون،
خالمان پرباد ويري رائگان سمجهو ٿي مون.

بيوفائي جو نہ تو ۾ ڪو گمان سمجهو ٿي مون،
تنهنجي منهنجي دوستيءَ کي جاودان سمجهو ٿي مون.

هر دلي خواهش کي دل جو ترجمان سمجهو ٿي مون،
پيون صلاحون ليڪ پيون، بارِ گران سمجهو ٿي مون.

تو جيهو ڪنهن کي نہ خود تي مهربان سمجهو ٿي مون،
توکي پنهنجو پاسخاطر، پاسبان سمجهو ٿي مون.

تنهنجي شفقت پنهنجي سر تي سائبان سمجهو ٿي مون،
پاڻ تي رب العليٰ کي مهربان سمجهو ٿي مون.

هيچ هر خورد و ڪلان، منهنجي اڳيان سمجهو ٿي مون،
ڪٿ اڳاهن ۾ ڪوئي، پير و جوان سمجهو ٿي مون.

ڪوہ سٽ پنهنجو ڪنهن کي بي‌گمان سمجهو ٿي مون،
پنهنجي سامهون هر توان کي ناتوان سمجهو ٿي مون.

پنهنجي ليکي پاڻ کي ڪوهِ گران سمجهو ٿي مون،
پنهنجي عظمت اوج کي بر آسمان سمجهو ٿي مون.

هٿ، وڏائي کي سڪونِ قلب و جان سمجهو ٿي مون،
پنهنجي ڪر و فر جو طره کي اشان سمجهو ٿي مون.

منهنجي پولي، سان ۽ مئين ۾ خود کي مان سمجهو ٿي مون،
گفتگو پئي هر مقالِ جاهلان سمجهو ٿي مون.

پنهنجو مٿ دليا ۾ آهيان پاڻ مان، سمجهو ٿي مون،
آف! هيلجي تنهنجي بلا ڪيڏو نہ پيان سمجهو ٿي مون.

اي جواني! ساٿ ڇوڙيو تو! توکي ساريان پئو!!!
خاڪ ۾ وڃنا خاڪ چاڻيان!! خاڪ سر واريان پئو!!!

انيس انصاري

ڪلارڪ

بانس جي لڪڙين جو ٺهيل هڪ ماڻهو
خون جنهن ۾ ذرو به ناهي
شام جو پنهنجي اڄيو دفتر مان
لور نچوئي ڪاغذ لاهي.

ڦيڦڙين بوش پيرين اگهاڙي ٻچڙي
پيءُ کي موڙ تان ايندي جو ڏٺو
ڊوڙندي ڊوڙندي وچي ماءُ کي هن ڳالهه ڪئي
ٻوٽ منهنجو لڻون بابا آ آندو شايد
ڳنڍ هڪ بابا جي هٿن ۾ آهي.

چڱو ڀيل چڱوسيل هو ڪمند جو ڇوڏو
رس نه رهي جنهن ۾ ڪا حلاوت باقي
ايتري خالي ۽ انگ اگهاڙي عورت
خود انسانيت کي شرم جنهن تي آهي
سرڪندي هٿ کي چيو ٻوٽ نه آهي ٻچڙا
ان ڳنڍ ۾ بک دور ڪرڻ جو سامان آهي
ڪجهه اٽو ۽ چانور ٿورا.

۽ هو فاقڪش زرد رو انسان
انسانيت به جنهن کان وڌيڪ ويجهي
جنهن جي صحيح وصف ڪلارڪ آهي
ڳنڍ کي کوليو اچي پنهنجي گهر ۾
هن کي اڄا ڪجهه ڪم ڪرڻو آهي.

Gul Hayat Institute

رشيد "ارشد"

غزل

رهبرن جو قافلو!
گمرهن جو قافلو!

ٻي رُخيءَ سان وڌي دوستن جو قافلو!
ڪو ڀلاءِ ويو ڪٿي، لکڻين جو قافلو؟
تيز تر هر هر قدم اهلِ فن جو قافلو!
رهزن جي هٿ لڳو رهروَنَ جو قافلو!
سوجهري ۾ ڇا ڪندو! ظُلمتن جو قافلو!
هر بشر پنهنجي جڳهه عظمتن جو قافلو!
ڪهڪشان در ڪهڪشان شاعرن جو قافلو!
غربتِ شامِ وطن! بي ڪسن جو قافلو
ڏمريل ٿو ڀانئجي مَي ڪشن جو قافلو!
هاءِ! 'ارشد' جي ڀنان
علم و فن جو قافلو!

عاجز آچڙ

وائي

جيئڙو ڪيئن لڳ جلي،
ڏيرن مُنيءَ سان ڏاڍَ ڪئي.
ڀينڍيون جنهن کي پيار جون، سا ڪيئن پاڻ ڀلي،
آڏو اڀرن جي، چارو ڪول چلي،
ڪين لپائون لال مون، گهيلي ساڻ ڳلي،
ڏينهن ٿتي ٿڙڪول ۾، ڏولڪر پئر چلي،
'عاجز' ڳالهيون ڳجهه جون، ساجن ريءَ نه سلي،
ڏيرن مُنيءَ سان ڏاڍَ ڪئي.

احمد خان "مدهوش"

غزل

جا جدائي جي گهڙي آهي سڄڻ،
سا گهڙي گويا صدي آهي سڄڻ!

هيءَ رواجي آشنائي ڪين آ، هيءَ ازل جي دوستي آهي سڄڻ.
تون نه تون پر مان ۾ تون، باقي اڃا، درميان ڇاجي وٿي آهي سڄڻ.
حسن آڏو عشق کي سجدو ڪرڻ، هر طرح سان لازمي آهي سڄڻ.
هان، هزارين حسن وارا ٿا وتن، تنهنجي ليڪن ڳالهه ٻي آهي سڄڻ.
دالا دالا ٿي ديوانا ٿي پيا، هڪ ۾ منهنجي دل چري آهي سڄڻ.
اڄ سپيان جي آسري تاري ۾ ڇڏ، آرزو ٿي ٿورڙي آهي سڄڻ.
ليڙون ليڙون دل جي دامن کي ڪري، دل ۾ ڪنهن جي ماڀي آهي سڄڻ.
تو وفائون پئي ڪيون مون ڪانه پي، ڪا شڪايت ڪين ٿيي آهي سڄڻ.
جي اياڻ جي ۾ هولدي آ نه مور، هيئن ۾ دل هيرڪائبي آهي سڄڻ.
هوش ۾ مدهوش واپس ڪيئن اچي! ڇوٽ ڪاپاري لڳي آهي سڄڻ!

آدل سومرو

وائي

ڏينهن ڀانئن ليٿا،
اڪ اوندهه ۾ اٽڪائي،
لاٽ نه وسمي آهي.

وات ۾ پئي طوفان وڃا،
ڪڪ ٻن ڪي ڳيڙڪائي،
لاٽ نه وسمي آهي.

ڪاري رات جي ڪامڻي،
چيرين ڪسي ڇڪائي،
لاٽ نه وسمي آهي.

مايوسين جي ويرانين ۾،
روح نه ڪو پڪائي،
لاٽ نه وسمي آهي.

Gul Hayat Institute

اياز گل

آداس پل جو هڪ وعدو

مان پنهنجو پاڻ سان
اهڙو ڪيان ٿو وعدو آجُ
تہ تنهنجي نيڻن جي لاتي لہ
آئنده جيئبو
لہ مرڪندو ڪڏهن هاڻي
تنهنجو ناءُ وٺي
لہ تنهنجي راهگذارن تان گذربو هاڻي
جي گذربو بہ تہ ڪنڌ هيٺ ۽ جهڪيل اکيون
لہ تنهنجو خيالُ لہ جذبن جي ڪائي
ڪيتڪائي
لہ جاڳڻ ۽ لہ وري ڪا اکين ۾ لالائي
جي ذڪرُ آيو ڪٿي، تنهنجو ڪنهن بہ
محفل ۾
تہ اهڙو ڏيکُ ڏبو، ڄڻ لہ ڪا شناسائي
آڪيلو ڪمري ۾ ويهي ۽ توکي ياد ڪري
لہ غزل لکبو لہ ڪو، شعرُ تنهنجي ناءِ ڪبو
جي دل ڪمري ڪنهن پڇيو
دوستَ تنهنجي باري ۾
تہ تنهڪَ ڏيئي وڏو، چئبو:
"ڪُوڙ هو سڀ ڪجهہ
مڙيئي دل پئي واهرائي سڀ
پرڻي ڏينهڙا،
آمان ۽ پيارُ!!
ڪو ڪوڙو لڳي ٿو دوستَ پلا!؟"
لہ تنهنجو ماٿُ لہ آڻتُ، لہ هالوَ تي چنڊ و
تہ پوءِ روزُ دکن جا صليبَ چو ڪڍجن؟
چو روزُ مرجي ۽
چو روزُ رولجن موتيي
جي جيتَ ناهي امان جي تہ مات چاجي لاءِ
دکهو سفر ۽ آداسيءَ جي رات چاجي لاءِ؟
سدا آڪيلو رهان
سو چڱو آهي اڳيا
مان پنهنجو پاڻ سان اهڙو
ڪيان ٿو وعدو آجُ
تہ هاڻي ڪنهن سان بہ پيلجي
ڪڏهن لہ پيارُ ڪبو.

Gul Hayat Institute

مختيار ملڪ

غزل

توکان ڪيڏو ڏور ٿياسي،
صحرائن ۾ چور ٿياسي.

ٿهندا ڀڄندا رهندا آهيون، ياروا! ڇڻ ڪو ٻور ٿياسي،
ڦيد ۾ چائون، پيد ۾ چائون، ڏاڍي لئه ٻر سور ٿياسي.
ڳالهه امان جا اوچا اوچا، امان ٻه اڄ منصور ٿياسي.

لڙجون پيو ٿا، چپ پيو آهيون،
ايڏو اڄ مجبور ٿياسي.

زيب سنڌي

آزاد نظم

(١)

ڪاش
وري ڪو
اهڙو واءُ
جو تون ۽ مان
وري ملون
۽ هجي اهو
اهڙو واءُ
جو تون ۽ مان
وري ڪڏهن
جدا نه ٿيون.

(٢)

هيتري ڏينهن جي
وڇوڙي کان پوءِ
اڄ اوچتو رستي تي
ملي آهين ته اچين ٿي:
”ڇا تو ڪرين اڄڪلهه؟“
سچ ته اڄا به نه بدلي آن
ساڳي پراڻي طبيعت اٿئي!
مان پلا توکي
ياد ڪرڻ کان سواءِ
پيو ڪري ئي ڇا ٿو سگهان!؟

Gul Hayat Institute

واجد

غزل

ٻَڪ ٻَڪ آهن ٻُور اوهان جا،
ساٿي آهن سور اوهان جا.

رَڪ ٿو پاسي جڳ سمورو، ڪاڏي وڃن مجبور اوهان جا.
سڀ سان سُهمت، مون سان رنجش، هي ڪهڙا دستور اوهان جا.
سان ڀَل جاڙ گذاريان جيوت، نيڻ رهن مخمور اوهان جا.
آءٌ ڇا ڄاڻان سهڻا سائين! راز سڙئي درءور اوهان جا.
رُئندي ڪلندي واجد ويٺو، ڳڻ ٿو ڳائي هور اوهان جا.

منهنجي خاڪ بسر جيون تي،
ٿورا هين پرءور اوهان جا.

ج. ع. منگهاڻي

ريڊگا

اهڙا رنگ رچايا سينهن،
آس اجائي جرڪي ٻيٺي،
ريءَ سندن جي ڪيپا اينهن –
سوچ سموري ٻرڪي ٻيٺي،
چني سر تان سرڪي ايٺي.

پنهنجو ڀاڻ وڃاڻ مان ڳولڻ!
چري چوان دو سارو جڳ،
ڪاڻ وڃان ٿي ڀاڻ کي رولڻ –
ڀاڻ سڃاڻي ڪنڌس ڀڳ،
ڀَڳ ڀڳ هيٺيان منزل ڏڳ.

آئي رنگ رنگيلي ريکا،
سرڪي جرڪي آتيا لوڻ،
ٻن لڏن جا ڪهڙا ليکا –
ڀاڻ ئي سڄڻ ڀاڻ ئي سيڻ،
جاليا وچ ڪتورا ڏيڻ.

مريم مجيدي

غزل

اسان تہ پيار وهندا آهيون،
ورہ ولڏائڻ آيا آهيون.

ريت رها مان مور نہ ڇاڻون، صاف سچا آئينا آهيون،

ڪلهہ ٿي سوچون سوري چڙهيون، سونهن ۾ اڄ سوگها آهيون،

ويساهن جا وانهڙو ٿي، اوسيئڙن سان اڪتا آهيون.

ڏلگ سهي ٿا مرڪ ڏيون ٿا، ڪارونجهر جي ڪايا آهيون،

سولهن اسين هن ڌرتي جي ڪي، آڀ جا چنڊ نہ تارا آهيون.

اڄ ۽ رڃ جو ساٿ سدا جيئن، اهڙا اڻ تٽ ناتا آهيون.

ڪنڊن واڙي تي ڪا گهاٽي، گولاڙن جي ڇايا آهيون.

نور شاهين

رباعيون

ڪي عشق جي راهن جا اشارا تہ ملن،
منزل تي رسڻ مون تي، سهارا تہ ملن،
دردن جا سفينا ٿي هجن ڇو نہ ڪٽي،
گرداب سهي، ڪنهن جا ڪنارا تہ ملن!

ڪجهہ عشق و وفا ساڻ اگر جڙجان مان،
ڪنهن سوز جي سالڇي ۾ اگر ڪهڙجان مان،
هڪ پل لاءِ ٻيهي منهنجي مقابل دليا،
ڪجهہ پيار ڪرڻ ڪاڻ اگر اڙجان مان.

Gul Hayat Institute

مهر پروين

غزل

دل گهري ٿي اڄ وري دلدار جون ڳالهيون ڪريون،
محب مشفق من گهرئي منٺار جون ڳالهيون ڪريون.

قول جڏهن ڪيا قريبن ٿي قسم رب جو کڻي،
اڄ عجيبن جي الهيءَ اقرار جون ڳالهيون ڪريون.

سر ڪي سينگاريو سڄڻ ٿي، سينڌ سرما ٿي ڪڍين،
تنهن قريبن جي ڪجل جي ڪار جون ڳالهيون ڪريون.

سوچ ۾ ساجن جڏهن هو، محب محبت ڪان اکي،
وروڪڙ واري تنهين ويچار جون ڳالهيون ڪريون.

اڪ اشارو ڪيو عجيبن، هنڌ هُن ايهي جڏهن،
اڄ ته الهيءَ ماڳ ۽ ان پار جون ڳالهيون ڪريون.

رس رهائيون ٿي ٿيون ۽ هوش هليو ٿي ويو،
ماڳ تنهن موٽي هلي، مختار جون ڳالهيون ڪريون.

پيار ٿي پل پل ڪيو، پروين سان پياري پرين،
سولهن واري تنهن سڄڻ سردار جون ڳالهيون ڪريون.

جيءَ جهوريءَ ۾ پيو ۽ جنهن جدائيءَ ۾ جلي،
مهر چ ان عشق جي آزار جون ڳالهوين ڪريون.

”سوز“ هالائي

غزل

سوچ جا سهڻا پيارا پنڇي،
لوچ جي لامن تان ويا اڏري.

نامراد ۽ پر اکيڙي، واريءَ وانگر ويٺا وکري.
تو بن روح ڪي راس نه رالول! مولم جي ٽڏڙي چالبوڪي.
ساوڻ ڀاوڻ جي رُت ڪالهي، ڪنهن جي ڪارڻ ڪوئل ڪُوڪي؟
پاڻ ۾ ورہ ورهايون ويٺا، مان ۽ منهنجي ڪا خاموشي.
ديپ جلائي مر نه آيو، ڪالڪل ڪوڙي لاٽ لنئي هئي.
منهنجي ڪوتا منجهه ملي ٿي، ”هن چڻ“ جهڙي مايوسي.

Gul Hayat Institute

غلام حسين رنگريز

غزل

هلڻي هوتَ ناهيا تہ چارن تي ملبو،
عجب عشق وارن نظارن تي ملبو.

زبان سان نہ ظاهر ٿيو راز دل جو، تہ ٻو سينئہ سڙيل اشارن تي ملبو.
ڪُنڊي وارَ ڪيلي، ڪري چاڪ اچان، وڏي شوق ڪينجهر ڪنارن تي ملبو.
جڏهن چت چيري ڪندي ڪُوڪ ڪوئل، چڙي سنگ سيا ها انگارن تي ملبو.
نہ ڪهڙاءِ ٻَن چڻ جي ٿيندي پرچاڻي، ٻَسي گلَ گلاڙها بهارن تي ملبو.
ٿلاريو نہ جي ڦوڪ، موتيو نہ مهڪيو، تہ لاڻن لئين ۽ لئيارن تي ملبو.
نہ ڪا ميلڪ مارُئن نہ ڪا سيج سُرهي، ڪري پالهن وهاڻو ٻو خارن تي ملبو.
اڃان تيل آهي چراغن ۾ باقي، جهڪي جوت جي ٻي سهارن تي ملبو.

ڪُڇن ڪين 'رنگريز' پاڻئين ايو سين،
مٽي مات جي ٿي مزارن تي ملبو،

منير سولنگي

غزل

ڏينهن ڀولڻ تو وڃي لاتا گهڻا،
ٿا ستائن دل کي انديشا گهڻا.

اڄ سکيو ساجن تہ ٿئي ٻهرين شوال، سون رکيا رمضان جا روزا گهڻا،
ڪيترا ئي عشق کان عاري ڏٺم، هر قدم تي ڪاغذي چهرا گهڻا.
ڀنگڙيون هيري سندو ڪاڻن جگر، ڪَنِ ائي پٿر ڪي ٿا شيشا گهڻا.
ٿو وهايان ياد تنهنجيءَ ۾ سڄڻ، رات جي هر سانت ۾ ڳوڙها گهڻا.

حالِ دل توکي ٻڌايان ڇا 'منير'،
تنهنجي محفل ۾ ڏٺم ويڇا گهڻا.

پيربخش پياسي

نظم

پيار پريت جا رشتا ناتا،
پستي بستي گيت وفا جا،
تون به ليائي مان به ليايان،
تون پي ڳائي مان پي ڳايان.

چنڊ چانڊوڪي تارن جيئان،
ديپ دکن جي آشائن جا،
جهرمر جهرمر جڳمڳ جڳمڳ،
تون به جلائي مان به جلايان.

ڪاهي ڪينرو پيچل پائي،
آءُ هلي آن سٿن تي ڪنڌ،
تند تنواري ڏياچ ڳولي،
تون به کپائي مان به کپايان.

منهنجي دل تي گهرا گهاءُ،
ڏک ڏنو پر دل جي ڳالهه،
تنهنجي من منجهه آ الجهاءُ،
تون به ٻڌائي مان به ٻڌايان.

ڪلي ڪلي ۾ پن پيلا سارا،
سڀ ٻن جو هيءُ رنگ ۽ روپ،
چاتن تي آهن ليڪا ڪارا،
تون بدلائي مان بدلايان.

سوري تي اڄ سيج سجائي،
اڄ ڪلمه حق پڙهي "منصور"،
خاطر سچ جي سير سهسائي،
تون به سڏائي مان به سڏايان.

ڇيوٽ هوا جا تڙ تڙ تڙڪا،
سينو تن سان ساهي، ولجهه
دهشت دم درياءَ جا دڙڪا،
تون به هلائي مان به هلايان.

پل پل ويو سو ورڻو ناهي،
آءُ ته تڪڙي منزل ڏي وک،
مستي مان ڪجهه سرٺو ناهي،
تون به وڌائي مان به وڌايان.

دليا لاهي ڏک جو دارون،
بهتر آ تہ ڀال ٿي پنهنجو،
ڪيرل لهند وڪنهن جون سارون،
تون به ٻنائي مان به ٻنايان.

تار چيڙي ڪا تنهه تهائي،
آءُ 'پياسي' سر سان سٽ،
گيت گولڊر جا ڳڌجي ڳائي.
تون به ملائي مان به ملايان.

مظهر جلباڻي

نظم

عمر! ڏاڍ تنهنجا ڪڏهن ليٽ کٽيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين ساڻ مٽيا.

رکي ريب دل ۾ آڇائڻ ڇڏي ڏي، ڏئي لوڀ لالچ ستائڻ ڇڏي ڏي،
ڏکي منهنجي دل کي ڏکائڻ ڇڏي ڏي، ٻيائي جون ڳالهيون ٻڌائڻ ڇڏي ڏي،
اڃا آس دل ۾ ٻرين پاڻ ٻسيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين ساڻ مٽيا.

ڌري ڌيان دل ۾ امانت سان هلجي، عمر هن دنيا ۾ ديانت سان هلجي،
گهڙيون چار هتڙي صداقت سان هلجي، لٽيرو نه ٿي تون، شرافت سان هلجي،
ٻچا توکان ٿيندي اهي وير ونيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين سان مٽيا.

ڏکيا ڏينهن گهاري سڄڻ تي سنياريان، سدا محب مارو ڀلا ڇو وساريان،
ڪري آهه اهڙي سنڌ ۾ ڪوٽ ڳاريان، ڪري ڪوٽ ٻولڻي اجهو ٿي پڪاريان،
اهو ڏينهن ايندو ستمگر به مٽيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين ساڻ مٽيا.

نه پرواهه ڪائي ڀلي موت ماري، کيان ياد مارو اکين آب هاري،
اصل کان انهن جي پٺي هان پناري، ڏکن ۾ به تن کي سدا ساهه ساري،
ڪندا ڏاڍ جيڪي سنڌن پر پٽيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين ساڻ مٽيا.

ٻر سڀ ئي ٻريون وطن جون ڏسان شل، قطارون انهن ۾ اَنن جون ڏسان شل،
ڦيرن جي به ٽوليون ڦرن جون ڏسان شل، لنڊن جي به لامون لئون جون ڏسان شل،
ٻچي ديس منهنجي پرون خوب پٽيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين ساڻ مٽيا.

غريبن سان ڇو آ عمر تو آچايو، ڪري قيد مون کي ڏکيو ٿي رهايو،
ڪٿي هٿ پٺي مون ڏٺي در ٻاڌايو، پري ڪين آهي اجهو وقت آيو،
جهٽيون جن به جهر ڪيون اهي باز جهٽيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين ساڻ مٽيا.

ٿيون جي به خوشيون ڳرن ۾ ڏسان شل، بهاريون لياريون ٻرن ۾ ڏسان شل،
سنگهاريون سپيئي گهرن ۾ ڏسان شل، سٺي سولهن ساوڪ سرن ۾ ڏسان شل،
ڪپي ڪالهن سرڙا وڃي واڻ ونيا،
پکا ڪين هرگز ماڙين ساڻ مٽيا.

Gul Hayat Institute

مقصود گل

گيت

ٻرڪا ٻرسي، تن ٽو ترسي، تو لئہ من ٿو تاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

راتيان روئان، منهن کي ڌوئان، پورل آ تون پاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

ٿڏڙيون هيرون، ڏين ٿيون جهيرون، چوماسو ڏي دل کي چير،
ٻولد وجهي ٿي لوڻ ڦٽن تي، هر هر ڏاڍي ڏئي ٿي هير،
پلپل پچران ڪاماڻ ويٺي، گهايو گهورن گهاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

هيڪل هينئڙو توکي ساري، ساجن واڪ ورائي آءُ،
تو ريءَ منڙا مينگهہ ملهاريون ڪين ڏين ٿيون سهڻل ساءُ،
واجهايان ٿي واٽون ويٺي مالڪ توکي آڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

ڪاريون راتيون، بادل ڪڙڪن، ڪيهر شينهن گجي ٿو مور،
تو ريءَ منهنجي من جا مارو منهنجو هاڻ ڇڄي ٿو مور،
پول ٻڌي وئين، واهہ وڻي وئين، مارو تنهن جي ماڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

ڪنوئيون ڪجڪن، ٺهڪن ٺمڪن، تو لئہ راهہ نهارن ليڙ،
لاٽ ڏياٽيون، وات سندءِ ٿا، ويچارا ٻيا ٻارن ليڙ،
منڙا مون کي وارن ٻنهنجن ساڻ وٺين تون واڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

بلبل گل کان دور رهي ٿو، منهنجي دل مجبور رهي ٿو،
گهايل گهايل منڙو منهنجو سهڻا هيڏا سور سهي ٿو،
موٽي آءُ اڱڻ تي منهنجي سهڻا ٻاڻ سڃاڻي يار،
آءُ هليو تون هاڻي يار.

قاضي عبدالحي "قائل"

•

دردجون دانهون ٻڌڻ وارو نه ڪو،
ڏاڍ جي هٿ ڪين جهلڻ وارو نه ڪو.

ڪو سڙي سڏڪي پيو پل سور ۾، حال دل ڪنهن کان پڇڻ وارو نه ڪو.
اڄ زماني جي فضا اهڙي ڏٺم، پيار سان پنهنجو ٿيڻ وارو نه ڪو.
پل ته ڪوڙو ڪر ڪٺي گهمندو وتي، ٻي وڙي ڪي سچ چوڻ وارو نه ڪو.
ڪيل خوشيءَ ۾ ٿيا ٿين ساٿي سوين، درد ۾ آٿت ڏيڻ وارو نه ڪو.
ظاهري دعوي عبادت جي مگر، اڄ عقيدت سان جهڪڻ وارو نه ڪو.
جسم ٿو هر هر جهڪي سجدا ڪري، دل سندو سجدو ڏيڻ وارو نه ڪو.
گهر سڙيو سڀني تماشو ٿي ڏٺو، باهه تي پاڻي وجهڻ وارو نه ڪو.
ڪو به 'قائل' قرب جو ڪولهي هتي، مٺي محبت جي پيڻ وارو نه ڪو.

نظام "زائر"

غزل

الائي ڇو اوهين خاموش آهيو،
لڪا احوال ڪو پنهنجو ٻڌايو.

ٽٽي وئي دوستي آهي اسان جي، اهو ڪنهن دشمن آهي هلايو.
نپائڻ جو قسم آ مون ته کاڌو، اوهان چاهيو نڀايو يا ڦٽايو.
هي سالن جو پراڻو زخم دل جو، اوهان جي مُرڪ منڙا آ چٽايو.
روئڻ ايندو روئي وهندس او سائين، ائين ايڏو نه مون کي اڄ ڪلايو.
ڏمڻ 'زائر' ٿو چاهي پنهنجي قسمت، ذرا اکيون ته اکين سان ملايو.

سرفراز راڄڙ

ڪافي

مون کي اينهن ڇڏيو آت ٻئي،
ڪالهه جتي ڪل پنهنجي ٻئي.

آءُ ته اڪيلو گهڙيون گهاريون، ورهه وڇوڙا سڀ وساريون،
قول ڪيا تو ڪيئي.

تنهنجي ملڻ کي ماهه ٿو ساري، هيءُ لماڻو راهه نهاري،
سڄ سڄڻ مون کان حال سيوئي.

عشق جي منزل آهي اٿالڪي، محبت 'فراز' آهي مهانگي،
پرت لڳي ڪل پيئي.

Gul Hayat Institute

بشير احمد "شاد"

نظم

ماڻهوءَ جو من سمنڊ اجهاڳ،
الت لهي جو تنهن جو ٿاڳ.

ماڻهوءَ جو من ٻورڻماس، فرقت ۾ ٻر آهي آساس.
ماڻهوءَ جو من گل گلاب، يا ڪو ساوڻ رُت جو خواب.
ماڻهوءَ جو من جهڙو مور، جنهن تان ڪيئي ٽيندا گهور.
ماڻهوءَ جو من ڪاڳر ڪور، جنهن تي مرڪي ليهن نِڪور.
ماڻهوءَ جو من کليو ڪتاب، ظاهر جنهن ۾ ڏوهه ثواب.
ماڻهوءَ جو من آ معصوم، جنهن جو پڙرو آ مفهوم.
ماڻهوءَ جو من اهڙ ڪنول، سادو سهڻو جڻن غزل.
ماڻهوءَ جو من ٻر اسرار، رازن رمزن جو ڀنڊار.
ماڻهوءَ جو من تاج محل، مُرڪي جت ممتاز محل.
ماڻهوءَ جو من جذبن کان، هر جذبو پنهنجو مٽ پاڻ.
ماڻهوءَ جو من امرت ڌار، منڙو جهڙو ماڪيءَ لار.
ماڻهوءَ جو من ٻيتُ ربي، کهڙي تنهن جي ڳالهه ڪبي.
ماڻهوءَ جو من 'شاد' رهي، شل دردن کان آزاد رهي.

ناظم منگي

غزل

چولڊي سڄڻ ڪيو سون هردوسرا ڪي ڳولي،
لهبو آ جيئڻ ڪڪر مان ماهِ لقا ڪي ڳولي.

هن لاز مان نهاريو تڏهين ته ڀاڳ ڀرميا،
هلندي صنم سنواريو ڪاٿون قضا ڪي ڳولي.

فرقت هلي وڌي جو دلبر ڏنم اڃي پيو،
آيون وٺي صدائون مشڪل ڪشا ڪي ڳولي.

ڳوليو نقاب منهن مان ڪرڻو مطالعو آ،
عاصي هان آخرت ليءِ لهبو شفا ڪي ڳولي.

محبوب جي حرم کي ناصح چُمي ڏيڻ ڏي،
حج اڪبري ڪريان ٿو رسمِ وفا ڪي ڳولي.

اسرار ايزدي کو هن ۾ هو توڙ کان پر،
غفلت وڌي ڪئي سون پئي هنڌ خدا ڪي ڳولي.

درد و فراق سڀ کي 'ناظم' الڳ الڳ آ،
هر دل ٿي پنهنجي پنهنجي دارون دوا ڪي ڳولي.

اسحاق "راهي"

غزل

بازارِ محبت ۾ طلبگار ڏٺاسين،
سورن جا گهڻائي تہ خريدار ڏٺاسين.

جلون جي خدائي ۾ خدا ياد اچي ويو، ڪردار حسينن جا حسين يار ڏٺاسين.
هر وقت محبت ۾ سهي صدما وڏياسين، الفت ۾ گهڻا عشق جا آزار ڏٺاسين.
گل يار جي مکڙي تان فدا ٿيندا ڏٺاسين، ڇهري ۾ سمايل ڪيئي گلزار ڏٺاسين.
ميخالو ڪري صدقي چڏيان چشمِ بتان تان، خمخانا لڳاهن ۾ ئي هر بار ڏٺاسين.
غنچو مان چوان يار جي رخ کي يا گلستان، قدرت جا چٽيل رخ تي ڪي جنسار ڏٺاسين.
تعريف بجا آهي ڪرڻ زلف سندس جي، ڪيسوئي صنم واهہ جا خمدار ڏٺاسين.
زلفن جون ڇڳون لڙڪندي ڇڻ مار ڏٺاسين، لالکن جي زمين چڻ تہ هي رخسار ڏٺاسين.
درياءِ محبت ۾ ڪهڙڻ وارا اي همدم، سهڻيون بہ ڏٺيون سين ۽ ڪي ميهار ڏٺاسين.
مجنون و فرهاد ۽ "راهي" جي لظر مان، دنيا ۾ عجب عشق جا اسرار ڏٺاسين.

بيوس بازيد پوري

غزل

اڄڻ منهنجي هلي آيا، پلي آيا سڄڻ منهنجا،
سجايا تي ويا لايا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.

ڪيا دک دور سڀ سڄڻ، اڳڻ تي اير پائي اڄ،
ڪروڙين ڪرم فرمايا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.
ڏسڻ سان تير-مژگان واهہ! ڪيا سهني متي سنڪا،
اچا وڏ هٿي ڪيئون سعيا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.
مهرالور جي پيچيدن، وڏا ورَ چڻ تہ واسينکن،
اٿالڪا هيچ تن هايا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.
سڄڻ جا ڏاند سنهڙا هوبهو موتين مثل آهن،
ڏسو محبوب مرڪايا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.
هزارين حُسن وارا مون ڏٺا پر هيتِ اہ آ حجت،
لکين هن لال لڙڪايا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.
ڏسو خورشيد ذرتيءَ تي لهي آيو آ ڇا يارو،
ڪٿان هي اولڙا آيا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.
پلا خورشيد سان هن کي ڏيان تشبيه ڪيئن "بيوس"،
سڄڻ ڪيئن شمس شرمايا، پلي آيا سڄڻ منهنجا.

"ساجد" اعلپوري

غزل

سمورا عيش دنيا جا وساري، ڪو ته ڏيکاري،
مرڻ کان هت اڳيئي پاڻ ماري، ڪو ته ڏيکاري.

فقيري ويس پائڻ آ زماني ۾ ته، سولو پر،
فقيرائي طبع ۽ دل به ڌاري، ڪو ته ڏيکاري.

اکر پيائي سنهو دل مان ڪڍي ٻاهر، هميشه لئي،
صداقت ۽ سچائي سان گذاري، ڪو ته ڏيکاري.

گهڙيءَ ۾ راز سمجهائي ڇڏي جيڪا، حقيقت جو،
نظر اهڙي ڪٿي ڪنهن ڏي لهاري، ڪو ته ڏيکاري.

نگاهِ مست سان جيئن هو ڪري، سرشار تو يارو!
انهن مستن کي جڳ ۾ پيو پياري، ڪو ته ڏيکاري.

سکايو عشق ۾ جيئن خونِ دل خونِ جگر مجنون،
جهانِ عشق ۾ ائين جان ڳاري، ڪو ته ڏيکاري.

عبادت ۽ رياضت سان، حقيقت ۽ صداقت سان،
جهان ۾ زندگي پنهنجي سنواري، ڪو ته ڏيکاري.

سوين سيٺهه سهاري سير سان هردم ترن ٿا پر،
سوا ڪنهن تار، ترمي پاڻ تاري، ڪو ته ڏيکاري.

زبان سان تو ڪري هر شخص دعويٰ هت، شجاعت جي،
مجاهد ٿي مگر ڏولگر به ڌاري، ڪو ته ڏيکاري.

سکن ۾ سڀ ته گهارين ٿا سڪون ۽ صبر سان ليڪن،
ڏکن ۾ صبر سان هر وقت گهاري، ڪو ته ڏيکاري.

ڪينَن، ڪوجهَن، جي جيئن هو سارتو لهندو رهي هردم،
ٻرا بدڪار ائين ساري سنواري، ڪو ته ڏيکاري.

برهه جي باهه گرمائي ڇڏي، دل ۽ جگر جيڪو،
اهو آبِ وصل ڌاران به ٺاري، ڪو ته ڏيکاري.

هميشه خوابِ غفلت ۾ رهي ٿو، آدمي جيڪو،
انهي کي خوابِ غفلت مان اٿاري، ڪو ته ڏيکاري.

لئون لاتو رکڻ سنسار ۾ سولو ته آ "ساجد"،
پرائو پيار پنهنجو يار پاري، ڪو ته ڏيکاري.

Gul Hayat Institute

مختار گھمرو

وائي

منهن لـ اسان کان موڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

دل جو گهر آ خوب سجايو، محب مهارون موڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

من سندر ۾ منهنجا سائين، خيما پنهنجا کوڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

چند گهڙين جي چاهت کهڙي، سات لباهيو توڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

قيد قيامت تائين کري چڏ، وارن منجهه وکوڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

منزل دور لـ آهي سائي، پيارا پاڻ پتوڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

گيت سريلا چيڙ تـ جهومان، خاموشيءَ کي ٽوڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

بي قربن سان قرب کمائي، پائي کين ولوڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

دور وڇڻ جا ڏڪڻا ڏينهن، جذبن کي لـ جهجوڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

قرب کڙي 'مختار' سان او منٺڙا، جيون پر لئي جوڙ او منٺڙا،
منهن لـ اسان کان موڙ.

مسافر عباسي

غزل

ڏک اهو آهي جو مٺڙا بي وفا ليکري ٿين،
حالِ محرم هر ڪنهن جو اي مِٺا ليکري ٿين.

بيوفائي جي عِوَض هردم ڪيم توسان وفا،
تون تڏهن ڀي پيار ۾ ڪوڙ، صفا ليکري ٿين.

تنهنجي هڪ ديدار سان سڀ سُور ٿي ڪافُور ويا،
سچ ته منهنجي هر مرض جي تون دَوا ليکري ٿين.

پيار ۾ تو اڳ ڪڏهن مون سان نه ڪو ليکو ڪيو،
اڄ وري ڇا جي ڪري ايڏو خفا ليکري ٿين.

پاڻ ڪئي تنها ڏسي دلدار دانهون ٿو ڪريان،
پنهنجو ڪانئڻ ٿيڻ مون لئي سزا ليکري ٿين.

جيئن اڳي ايندو هُئين منهنجي اڱڻ تي روز روز،
ڇو نه اڄ ڀي ڪنهن بهاني اي مِٺا ليکري ٿين.

مون ته سمجهيو هو سڄڻ، منهنجو ٿي رهندين عُمر ڀر،
بي سبب ڇا لئي رقيبن جو صفا ليکري ٿين.

پنهنجي طرفان انهن جو ناتو 'مسافر' ٿيو اياڻ،
جئن نه ڇئي ڪوئي ته تون ڀي بيوفا ليکري ٿين!

منظور مڪسي

وائي

کهڙي پل جي ڳالهه ڪرين ٿو، مون لئي گذريو هر پل کهاءُ
اڄ به ڪُهلي ٿيو ساڳيو واءُ.

قيد ڪنهڙي سوچون ڦاٻو، ڦٿڪي ڪن پڙلاءُ،
اڄ به ڪُهلي ٿيو ساڳيو واءُ.

ڪهن گهور گهٽا جو گهولگهٽ پائي، رولڻ ۾ مون ڪي چنڊ نه آءُ،
اڄ به ڪُهلي ٿيو ساڳيو واءُ.

وياڪل من پيا پنڌ پڄائن، ڪاري رات ڪٽائڻ لاءِ،
اڄ به ڪُهلي ٿيو ساڳيو واءُ.

ڪن پل ۾ وسامي ويندو آ، چنگ ٽانڊائي جو چمڪاءُ،
اڄ به ڪُهلي ٿيو ساڳيو واءُ.

وَهلُورَن ڪي وات ويندي، ايڏو پاپي ڪين ستاءُ،
اڄ به ڪُهلي ٿيو ساڳيو واءُ.

مشاهد منگي

غزل

هٿن ۾ حوصلو ڪونهي،
رڳن ۾ ولولو ڪونهي.

جفائون جام تو وٽ ڀر — وفائن جو صلو ڪونهي.
فصل سارو سڙي ويو آ، ۽ ثابت ڪو سلو ڪونهي.
حياتي آهه هڏڪين ۾، ۽ ساهن سلسلو ڪونهي
اڄڻ اوڄڻ ويو وسري، ڪڇڻ جو ڪو ڪُلو ڪونهي.
سريرن ۾ رڳي سردي، اندر ۾ ڪو آلو ڪونهي.
'مشاهد'، مات ٿي ساري! ٽرن ۾ ٽرٽلو ڪونهي!

سميع لنڊ

غزل

پاڻ وڏي ٿي هينئڙي هير،
هوائن اچي هيٺن هر هر ڪير.

روز ڏئي آواز ٿي مون کي، تنهنجي خوشبو سانجهه سوير.
پٿر هڻو ڪيڏا ۽ اوهين پر، پيار ڇڏي ڪيئن ٿا هي پير.
سُرت ۾ رهجانءِ هاڻ سڄي تون، ڏاڍ نه ڪن جيئن توسان ڏير.
پاڻ ٿي گهرائي پاڻ وٽ مون کي، هاڻ ڇو ايڏي لاتئي دير.
تنهنجي مون سان لاتي جو سُنهن، تو بن 'سميع' جو ناهي ڪير.

Gul Hayat Institute

حيدر شاهه

نظم

ڪنهري سمنڊ سان سچا موتي، پيو سدائين ڳولي پيو.
پنهنجو مَنُ ڀاڳل آ ڪيڏو، جيڪو پاڻ کي رولي پيو.
ڪوڙن ماڻهن جي بستيءَ ۾، سچ سدائين ٻولي پيو.
تڏهن ته هردم پراڻو ٽانڊو، آهي پنهنجي چولي پيو.

”عزيز“ بروهي

غزل

دلِ بيتاب گستاخي نہ ڪر ڪا يار جي ويجهو،
محبّت جي مجسّم ۽ مٺي منٺار جي ويجهو.

ڀوا محبوب جي هرهنڌ ڇڻ ڪا آهي تاريڪي،
اڌيري ۾ ملي ٿي روشني دلدار جي ويجهو.

رهي ٿو راز سارو عشق جو پنهان جدائيءَ ۾،
اچي ڏس تون وڃي ڪجھ طالبِ ديدار جي ويجهو.

اجايو ڇو پيو رلجي سدائين سنگدل جي ڪيڏ،
غمِ دل کي مٽائڻ لاءِ وڃ غمخوار جي ويجهو.

ڪرين جي پيار تو ڪنهن سان تہ موتين تون متان اڌ مان،
لباهي ڪولہ ٿو چائين نہ وڃ تون يار جي ويجهو.

اجايو ڇو وڃي هيڏي يا هوڏي جهاتيون هڻجن،
ملي مطلب جو موتي ٿو مٺي منٺار جي ويجهو.

پلا ڏس ڪيئن نہ ٿو ڦٿڪي ۽ تڙپي ٿو جدائيءَ ۾،
گذاري ڏس ڪڏهن تون ٻرهہ جي بيمار جي ويجهو.

نہ جنهن وٽ قدر ڪو آهي محبّت ۽ مروّت جو،
”عزيز“ آهي اجايو تنهن وڃڻ بيڪار جي ويجهو.

بسمل راڄ ڏائي

غزل

ڪا ”اهرمن“ ٿي ڳولي، ڪا ٿي خدا کي ڳولي،
هر دل ٿي پنهنجي پنهنجي دارو دوا کي ڳولي.

صحنِ چمن ۾ ڏاڍي مايوس شاخِ گل آ، آئيو خدارا هيڪر بادِ صبا کي ڳولي.
اولڌهہ جي ساز ٿي اڄ روشني نچي ٿي، تسڪين - دل لئہ آئيو نور و ضيا کي ڳولي.
بدلي ۾ زلڪي جي ايڏا تہ ڪهاءُ آيا! ٿو ڪهاءُ ڳهاءُ تنهنجو خاڪ - شفا کي ڳولي.
پنهنجن جي ميڙ ۾ پڻ مان اجنبي ٿو سڏجان، دل جي صدا ٿي تڏهن ڪنهن آشنا کي ڳولي.
هٿڙا رنگيِ هو رت سان منهنجي، چوي ٿو خوشقلي، واه جو لڏو آ مون پڻ رنگِ حنا کي ڳولي.
ناهي تميز ڪائي جت خير و شر جي ”بسمل“، انسان کي کپي آت پنهنجي ”انا“ کي ڳولي.

Gul Hayat Institute

سيد ساڪن شاهه رضوي

ياد وري ڪو آيو آ

وقت لنگهڻ ڦا پور پون ٿا دم دم سور سوايو آ،
ڇم ڇم برسي ليڪ ٻيا اڄ ياد وري ڪو آيو آ.

برکا رُت جا وسندا بادل روح ٻہ گهايل من ٻہ وياڪل،
درد وڌي ويا لُڙڪن ساڳي منهنجو پالڊ پُسايو آ.

نيل گگن تي ٽمڪن تارا دل جا آرا سُڏڪن سارا،
ماڪ ڦڻا گل هوا تي جهومن زخمن تيئن تڙپايو ا.

دل جي وادي صحرا سارو هاڻي ويچارو ماهه ڏڪارو،
خزان رسيده ٻيلي ٻن جيئن جيون هي ڪومايو آ.

چُپ چُپ آ خاموش فضا ۽ دل ۾ آهٿا آڌما ڙي،
چارڻ ٻنجي اڄ ڪنهن شايد چوڪو چنگ وڄايو آ.

سُڏڪا سُڏڪا سندو ڪنارا سمجهي ويڙس يار ڏسي،
جان ڏئي ڪنهن لهرن تي ڪو گيت وفا جو ڳايو آ.

اڇن وڇن آڪاش تي جيڪي آڏندا بادل يادن جيئن،
سرد اتر جي تيز هوا تيئن چاڪن کي ٻہ چڪايو آ.

سورن ۾ ڏس آهي اضافو وقت لنگهڻ سان وڌ کان وڌ،
انهي ڪري تان منهنجي سوچن پنهنجو رُخ بدلايو آ.

’رضوي‘ رت سان ليڪا پائي نقش چٽيون ٿا ڪاغذ تي،
آه پيامِ سحر جنهين کي ساڻهن شعر بڻايو آ.

شاهہ زمان شير

غزل

نہ آهہ ياد ڪو لطف و ڪرم مليو آهي،
سدائين دل کي محبت جو غم مليو آهي.

خوشي تہ دل سان ڪا ڀُلجي بہ همڪنار نہ ٿي،
غمن کي دل ۾ سدائين جنم مليو آهي.

نہ آرزوءِ محبت جي ٿي سگهي تڪميل،
نہ حسرتن کي ڪڏهن ڪو ڀرم مليو آهي.

وري وري ڏٺا محبت جو داستان ڇيڙيون،
لکي ڏنو ڄڻڪ ازل کان هي ڪم مليو آهي.

ڪڏهن بہ هاڻ ڪو سهڻن جو شڪوو ڪونہ ڪيو،
سدا خموش رهڻ جو قسم مليو آهي.

ڇڻن ٿي مرڪ ۽ چشمن ۾ هئي لوڏ بهار،
الهي حسين کان ستم تي ستم مليو آهي.

جڏهن ٿي ڪاتبِ تقدير لکيو لفظ "وصال"،
اتي ئي خشڪ قضا جو قلم مليو آهي.

وفا جي راهہ ۾ هروقت آزمايو اٿوَ!
اوهان کي "شير" تہ ثابت قدم مليو آهي!

"فياض" بلوچ

غزل

هٿ ۾ هٿ ڏئي ڇڏائبو ناهي،
يا تہ ڪنهن جو سڏائبو ناهي.

دل جي تڙپي ٿي دلاسن ۾، روح اهڙو، رلائبو ناهي!
پنهنجي محفل، پَري مان، پنهنجن کي، هٿ سان زوري، ڪڍائبو ناهي!
دل تي گهٽورن جا گهاءُ گهرا ڏئي، پاڻ پنهنجو، ڇڏائبو ناهي!
يار پنهنجي، بنا، ڇَري دل کي، ائين تہ خالي هلائبو ناهي!
حسن وارا، پيار جو ڀاسو، سختين ۾ جلائبو ناهي!
عشق "فياض" سچ جو ساٿي، عشق کان منهن، مٽائبو ناهي!

پيرل "پرديسي" سيتائي

نظم

مان مقصد ڪنهن جي جو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۱)

مان آهيان ٻڌڻ ۾ ڀانئيندو،
مان آهيان لوڪ لڪائيندو،
مان لفظ ۾ ڪُڇندو ڪو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۲)

هيٺ هرڪو سون کي ڦيلهي ٿو،
هيٺ هرڪو سون سان کيڏي ٿو،
مان چڻ ڪو والديڪو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۳)

مان پوءِ ۾ سوچان ويٺو ٿو،
مان پوءِ ۾ لوچان ويٺو ٿو،
مان ڇريو جهڙو ڇڙو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۴)

مان ڪنهن لاءِ گيت ٺاهيان ٿو،
مان ڪنهن کي ميت ٺاهيان ٿو،
مان ڪنهن جي ٻوليان ٻيو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۵)

هيٺ ڪوبه نه مون کي ڀانئيندو،
هيٺ ڪوبه نه مون کي ڳائيندو،
مان ڪنهن لاءِ آخر سڙو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

(۶)

هيٺ "پيرل" سور سمائيندي،
هيٺ پلپل پور پچائيندي،
مان ڇا مان ڇا ٿي ويو آهيان،
مان ڇا آهيان، مان ڇو آهيان.

Gul Hayat Institute

محمد رمضان ڪمبوهه "زلفي"

غزل

نہ ايندو ڪو وفا ۾ فرق ھي منهنجي وفا آھي،
اڃا ٻي تون ڀلي ڪر ٿيو رهيل جيڪا جفا آھي.

ڪيا تو قهر مون تي ۽ جبر ساري عمر سهڻا،
اڃا ٻي ڪرڻي توکي مون سان دلبر ڪا دغا آھي.

سنڌ ۾ بيدرد اکڙين اڄ هنيا ڪي تير لوڏيلا،
ويو ٿي جسم زخمي هي سنڌ ڪهڙي ادا آھي.

محبت ۾ ڏئي سر سرخرو آھي ٿيڻ مشڪل،
ٻنان سر ڏيڻ الفت ۾ وري ڪهڙي بقا آھي.

ڪيان مان ديد دلبر جي وري ٿيان اڄ مان ديوانو،
چوان هڪدم ڏسي رُخ کي هي ڪهڙو مهہ لقا آھي.

رکان الفت مان سيني ۾ ڪريان سُهڻن تان مان قربان،
اھو ئي شرف 'زلفي' کي محبت ۾ روا آھي.

شمس صابر

نظم

ڪنهن کي پنهنجو پالئي وينئين؟
ڪنهن سان اکڙيون لڳائي وينئين؟؟

دلڙي ليث ڦرائي وينئين!

ٻاٻ لڪر جا ٻاپي ساٿو!
ٻاگل الڳ اڙائي وينئين؟

دلڙي ليث ڦرائي وينئين!

آشائن جا ديپ اڏورا،
جوڀن ۾ تہ جلائي وينئين؟

دلڙي نيث ڦرائي وينئين!

جهول تنهنجي ۾ ساوا ڳاڙها،
ڪنڊن جا گل ڪنوائي وينئين؟

دلڙي ليث ڦرائي وينئين!

ٻهروپي سنسار ۾ 'صابر'،
پنهنجو ٻاڻ وڃائي وينئين؟

دلڙي ليث ڦرائي وينئين!

Gul Hayat Institute

غلام مصطفيٰ مشتاق

غزل

جدا ٿي اسان ڪان گذاري ڏسين ها،
ڏسان دل ها تنهنجي وساري ڏسين ها.

ڪيان ها مان حاضر اچي دل جي دنيا، جي هڪ وار مولڪي پڪاري ڏسين ها.
ڏسي بيرخي هن جهان جي او ساٿي! درِ دل جي الهه ر لهاري ڏسين ها.
ملائڪ به توتي پرين ها سلامي، دکي دل جي دليا آجاري ڏسين ها.
غزل، گيت، وايون لکي ڇا پرايئه، اکر ڪو وفا جو آچاري ڏسين ها.
زمانو به توکي سڏي معتبر ها، گهڙي هڪ اسان سان جي گهاري ڏسين ها.
نئين دوستي مان نہ ڪجھہ ٿيند و حاصل، پراڻي ڪا چاهت سنپاري ڏسين ها.
وسائي ڪو 'مشتاق' دل ۾ اڪيلو، ستن جي غلامي وساري ڏسين ها

ارباب علي "عادل" چوهاڻ

ڪافي

بي وفا سان وفا ڪري ويٺس،
درد کي لا دوا ڪري ويٺس.

جام هر ڪنهن تي يار مون گهوليو،
مون کي پنهنجي اصيب ٿي روليو،
اينهن لائي خطا ڪري ويٺس.

پيچ الفت جا يار سان پاتم،
درد کي پنهنجي سيني سان لاتم،
عشق جي انتها ڪري ويٺس.

رات هڪڙي نہ پيار جي آئي،
جنهن نہ هن سان نہ هئي شناسائي،
پنهنجي دل سان دغا ڪري ويٺس.

چوطرف ڦا لظر اچن بادل،
ياد تنهنجي ستائي ٿي پل پل،
پنهنجي حالت تہ ڇا ڪري ويٺس.

پاڻ کي عشق جو سخي ڄاڻي،
خاڪ دليا ۾ مون ڇڏي ڇاڻي،
پاڻ کي بي نوا ڪري ويٺس.

درد دل ۾ هزار هين 'عادل'
عشق جي مون کي ڪاله پيئي ڪل،
جان پنهنجي فدا ڪري ويٺس.

Gul Hayat Institute

ٻخشڻ مهراڻوي

آزاد نظم

تون ساگر ھجين،
مان دريا ٻنجي،
تو وٽ ڇيھہ ڪيان.
ليڪن ٻہ تنھنجي ويھي،
سارو ڏيھہ ٻسان.
توکي – توکان کسيان!
توتي سنڌر گيت لکان.
تنھنجا سيپي سور ڪٺان.
خوشيون، پنھنجون،
توکي ارپيان.
ٻ، او! بس!!
منھنجي دليا جي سوري سونھن.
تنھنجي جھولي منجھہ سمان!!

الطاف حسين آگرو

آزاد نظم

تون ۽ مان،
سالن کان وٺي،
ھڪ ٻئي جي اکين سامھون،
ائين بيٺا آھيون،
جيئن ڪي ٻہ وڻ.
سڀ ڪجھہ ڄاڻندي، محسوس ڪندي،
ٻہ وڻن وانگي،
ساڪت ۽ بي حس.

نواز سومرو

وائي

ٺوريءَ پيارا ٻنھل جبل ٻہ،
جھوريءَ جيءُ جھوري،
منھنجو ڏيل ڏري.
ٻنڌ ٻراھون آھي ڏاڍو،
دل تي داڻھن ڪري،
منھنجو ڏيل ڏري.
محبن سان ٺٺي ڪو ميلو،
شل ڪو واءُ وري،
منھنجو ڏيل ڏري.
رات ڪُٺيءَ جو ٻنھل ڪٽي ويا،
ڪيڏا ڪيس ڪري،
منھنجو ڏيل ڏري.

Gul Hayat Institute

مسرور سومرو

غزل

ڏِٺي ها دل جي ڌرتي تي جيئن ڪنهن ڪنول پيارو،
جنهن ريءَ عشق ۾ ڪنهن لکي وينس غزل پيارو.

شبابِ جاودان تي اچ حجابن جو اثر ڏو آ،
نظر بيتاب گهوريندي مليو دردِ اجل پيارو.

ڪريا ٿي شبنمي قطرا سندس زلفن منجهان پيارو،
ويا پرچي ڪي پيمانا اکين ڪاڏي آڱل پيارو.

جبين روشن چمن خاطر قريب آ بوالهوس آيو،
لڪي مندر ۾ ظاهر ٿو ڪوئي ڪافر ڪنل پيارو.

جڏهن گلشن ۾ مکڙين کي مليو وارو ڪلي جوان،
معطر ٿيو جهان سارو فضا ٿي هي بدل پيارو.

جمالِ يار جو جلوو، ڏنو اچ عشق وارن يي،
تڏهن ئي دهر ڌائين آ سڄي محفل مثل پيارو.

بهارن جي ٻه هوله ي اچ خزان وارو آ گلشن ۾،
رَمي اهڙي آ پت جهڙ جو نه مُکڙي آ نه گل پيارو.

دل 'مسرور' ٿي مغموم آهي ڇا ڪجي آخر،
ڪٿي اک ۾ ڏسي ٿو ڪهڪي هو سنگدل پيارو.

شوڪت علي ڏاماچ

غزل

اسان جي ڏس وفا جالي،
نه ٿي هيڏو جدا جالي.

ستايو مون پلي هر هر، اسان جو آ خدا جالي.
خبر ناهي سڄڻ سچ پچ، ڪيم ڪهڙي خطا جالي.
سدا توکي سڄڻ ساري، ڏلم روئي صفا جالي.
سڄڻ فرهاد مجنون يي، ڏسي سولکي رلا جالي.
خيالن ۽ خوابن ۾، رهين ٿو تون سدا جالي.
سڄڻ تنهنجوئي 'شوڪت' آ، پلي ايو ڪر جفا جالي.

Gul Hayat Institute

معصوم سانگهڙائي

غزل

اي سوهڻا حسن تي جفائون او سائين،
توهان کي ته سونهن وفائون او سائين.

ڏني رب پنهنجن کي پنهنجو ڪنهن جي،
اسان جهڙن لئي پوله پون شفائون او سائين.

ازل کان توهان کي ئي ساريون سنڀاريون،
صدين کان اوهان لئه صدائون او سائين.

توهان جي ڪري ئي اسان هت جيئون پيا،
سدا خوش رهو بس دعائون او سائين.

ڏسي پنهنجو 'معصوم' مرڪي ڏيو بس،
ته طاقت سهڻ جي سزائون او سائين.

مومن مليرائي

●

لڳيون باغ ۾ اڄ بهارون سڄڻ،
ڪيون سين ٿي جنهن جون تياريون سڄڻ.

سدا شال وسندا رهن سي وطن،
ڏسان جت ٿو ڳاڙهيون ۽ ڪاريون سڄڻ.

ڪٿي هر ٿو هاري هلي صبح جو،
وڃيو ناهي پنا ۽ پاريون سڄڻ.

مکڻ کائي ۽ ڪمري سي شوق سان،
وطن دشمن کي پڪاريون سڄڻ.

منهنجي ڳوٺ وارا سڀئي قربدار،
کهڙي قرب جي تن سان گهاريون سڄڻ.

وطن جي محبت ۾ جي ٿا مرن،
سدا سک سان تن کي ٿا ساريون سڄڻ.

اٿئي ڳوٺ وارن سان 'مومن' جو عشق،
ٿا ڳولين پوليون جي پياريون سڄڻ.

کھاڙيون

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

امر جليل

ٽئين دنيا

[تنهنجو غم، ۽ منهنجو غم ساڳيو آهي. نه تون مون کان سواءِ مڪمل
آهين، ۽ نه مان توکان سواءِ مڪمل آهيان.]

مان ٽئين دنيا ۾ پنهنجي ٽئين درجي جي مسواڙي جاءِ جي نهايت سوڙهي ۽ واهيات اڱڻ ۾ ويٺو هوس، ۽ ٽئين دنيا جي هڪ ٽئين درجي جي سياسي، سماجي، فلمي ۽ فيشني رسالي مان هڪ معمو حل ڪرڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس. معمو مشڪل هو، ۽ مشڪل ڪشا جي مدد کان سواءِ حل ٿيڻ جوڳو نه هو. مان معمو حل ڪري هڪ لک رپيا هٿ ڪرڻ جي چڪر ۾ ذري گهٽ چريو ٿي پيو هوس. پيٽ ڪٽائيءَ سبب مان ٽئين دنيا جي سياسي، سماجي، فلمي ۽ فيشني رسالي کي خارن مان چڪ پائي رهيو هوس.

ٽئين درجي جي مسواڙي جاءِ جي واحد ڪمري مان مون پنهنجي زال جو آواز ٻڌو. وڏي واڪ چيائين، "ٻڌين ٿو."

ان وقت صبح جو وقت هو، ۽ هڪ پاڙيسري ريڊيو تان اڱڻ ۾ عجيبن جو ڪلام ٻڌي رهيو هو. مون پنهنجي زال کي چيو، "اڱڻ ۾ عجيبن کان وڌيڪ عجيب هيءُ معمو آهي جيڪو حل ڪرڻ جي ڪوشش ۾ مان ٽئين دنيا کان چوٿين دنيا ڏانهن سفر ڪرڻ جا سالباها ڪري رهيو آهيان."

نهايت ناگوار لهجي ۾ چيائين، "معمو حل ڪندي چريو ته نه ٿي پيو آهين."

"ڪجهه يقين سان چئي نٿو سگهان ته چريو ٿي پيو آهيان، يا سچو آهيان." چيم، "پر، ياد رک بختاور، هيءُ معمو حل ٿيڻ کان پوءِ اسان جا وارا نيارا ٿي ويندا."

"چوانءِ ٿي هڪدم الله رأ." سخت ڪاوڙ وچان دريءَ مان منهن ڪيڏندي چيائين، "دودي جي لڙيءَ ۾ ڪجهه اٽڪي پيو آهي، ڳالهائي نٿو سگهي."

مون کي ان شيءِ تي سخت ڪاوڙ آئي، جيڪا بيوقت دودي جي لڙيءَ ۾ اٽڪي پئي هئي. دودو منهنجو پٽ آهي. پنجن سالن جو آهي.

چيم، "بختاور، ٽئين دنيا جي هڪ رسالي مان معمو حل ڪري رهيو آهيان. چرچي جي ڳالهه ڪانهي."

Gul Hayat Institute

”ٻنهين ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي“. منهنجي زال، جيڪا مون کان ٿلهي آهي، رنڀڻهار ڪي آواز ۾ چيو، ”اڇي ڏسينس ته سهي. دودو ڳالهائي ڇو نٿو.“

”اڄار ڪارائي ضرور سندس ٽرانسميٽر خراب ڪري ڇڏيو اٿئي.“ معمي تي ڌيان ڏيندي چيم، ”في الحال دودو هڪ هفتي تائين ڳالهائي نه سگهندو. هفتي کن کان پوءِ ٽرانسميٽر ٺيڪ ٿيندس ته انشاالله تعاليٰ وري ڳالهائڻ شروع ڪندو ۽ ابراهيم ڪير واري کي سٺ سريون ٻڌائيندو.“

”خبردار جو بابا جو نالو ڪنيو اٿئي.“ منهنجي زال هڪدم جذباتي ٿي ويئي. ابراهيم سندس والد صاحب جو نالو آهي، ۽ سندس والد صاحب ڪير جو واڙو هلائيندو آهي. چيائين، ”دودو سٺ سريون ٻڌائيندو ٿلهي محمودان کي -- بابا ويچاري کي ڇو ٻڌائيندو.“

محموده جو نالو ٻڌي مان ڇرڪي پيس. تنهن دنيا جو سياسي، سماجي، فلمي ۽ فيشني رسالو عجيبن ٻنا اڳڻ ۾ رکي مان تنهن دنيا ۾ سواڙ تي ورتل تنهن درجي جي جاءِ جي واحد ڪمري ۾ داخل ٿيس، جيڪو اسان لاءِ ڊرائينگ روم، ڊائننگ روم، بيڊ روم، ڪچن ۽ باٿ روم جو ڪم ڏيندو آهي.

ڪمري ۾ داخل ٿيندي چيم، ”توکي لک دفعا چيو اٿم ته دودي کي ڪڪڙ نه ڪارائيندي ڪر. لڙيءَ ۾ ضرور ڪڪڙ جي هڏي ڦاسي پئي اٿس. ايلزبيٿ ٽيلر کي به لڙيءَ ۾ ڪڪڙ جي هڏي اٽڪي پئي هئي.“

”اهــا رن بــ توسان يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندي هئي ڇا!“ اکيون ڦوٽاريندي چيائين، ”محمودان کان اڳــ هئي، يا پوءِ!“

ڊچي، وکــ کن ڪانٽس ٻري ٿــي بيٺم. چيم، ”ايلزبيٿ ٽيلر انگريزي فلمن ۾ ڪم ڪندي آهي.“

دودو ٺهڪ ڏيڻ ڪاڻ لــڳو.

واڙو تي دودي ڏانهن ڏٺم. بختاور کي چيم، ”هيءُ ته کلي پيو“!

”ها، کلي پيو.“ بختاور چيو، ”پر ڳالهائي نٿو سگهي“

مون دودي کان پڇيو، ”يار دودا، لڙيءَ ۾ ڪڪڙ جي هڏي ته نه ڦاسي پئي اٿئي.“ بختاور چيو، ”گذريل ٻنجويهن ڏينهن کان گهر ۾ دال ڇڙهي آهي. ڪڪڙ جي هڏي وري ڪٿان ڦاسندس!“

دودو وري کلڻ لــڳو-- پر عجيب نموني.

بختاور روئڻ لــڳي.

”لڙيءَ ۾ ڇا ڦاٿو اٿئي دودا“. دودي کان پڇيم، ”هار ڳالهائين ڇو نٿو!“

Gul Hayat Institute

دودو عجيب لمولي ڪلڻ لڳو.

بختاور کي چيم، ”سمجهان ٿو، دودي جي لڙيءَ ۾ هاٿي ڦاسي پيو آهي.“

”هاٿي!“ بختاور ڪان رڙ نڪري ويئي. چيائين، ”تنهن ڏلما جو معمو حل ڪندي ڪندي چريو ته نه ٿي پيو آهين!“

”اڙي سچ پچ جو هاٿي نه.“ چيم، ”مون دودي کي ڪالهه پلاسٽڪ جو هاٿي آڻي ڏنو هو“.

بختاور هيٺ جهڪي، هٿ وڌائي ڪٽ هيٺان پلاسٽڪ جو هاٿي ڪڍي ورتو. چيائين، ”اڇي، وٺ پنهنجو پلاسٽڪ جو هاٿي.“

معاملي جي نزاڪت اوچتو گنڀير ٿي ويئي. مون دودي کي چيو، ”يار دودا، تون ڳالهائين چو نٿو! فقط ڪلين چو ٿو! ۽ ڪلين به اهڙي لمولي ٿو جڻ اسان تان ٺٺولي ڪري رهيو آهين!“

بختاور چيو، ”هڪدم دودي کي ڪنهن ڊاڪٽر ڏانهن وٺي وڃ.“

”اڄ جمعي جو ڏينهن آهي.“ چيم، ”جمعي بازار ۾ سڀڪجهه ملندو آهي، پر ڊاڪٽر ۽ قسمت جو حال ٻڌائيندڙ پروفيسر نه ملندا آهن.“

بختاور چيو، ”جمعي ڏينهن ڊاڪٽر خادم حسين منجهند تائين مريضن کي مفت ڏسندو آهي، ۽ دوا ڏيندو آهي.“

”هو نه مفت مريضن کي ڏسندو آهي، ۽ نه مفت دوا ڏيندو آهي.“ چيم، ”ڊاڪٽر خادم حسين وڏو پلستر آهي، هو علاج معالجي لاءِ ساٿين کان واعدو وٺندو آهي.“

”ڇا جو واعدو!“ بختاور پڇيو.

”ته جڏهن به چونڊون ٿينديون، اسين ووٽ ڪنهن ٿي ڏينداسين.“ چيم، ”۽ مان ان قسم جو ڪوبه واعدو ڪرڻ لاءِ تيار نه آهيان.“

”ڇوا“ بختاور اکيون ڏيکاريندي چيو، ”تون پنهنجو ووٽ ٿلهي محمودان کي ڏيندين!“

”ڪير محموده؟ ڪهڙي محموده!“ چيم، ”مان ڪنهن به محموده کي نه سڃاڻان.“

”هائي نهيوا! معصوم ڙو نه ٿيءُ.“ بختاور چيو، ”اهائي ٿلهي محمودان، جيڪا توسان يونيورسٽيءَ ۾ پڙهندي هئي، ۽ جنهن سان تون.......“

ان ڪان اڳ جو بختاور پنهنجو جملو پورو ڪري، دودو ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو.

”ٻار جي سامهون اهڙيون ڳالهيون نه ڪر.“ چيم، ”محموده چونڊن ۾ حصو نه وٺندي. يونيورسٽي ڇڏڻ کان پوءِ هوءَ تيزيءَ سان ملڪ جي آباديءَ ۾ اضافو ڪري رهي آهي، ۽ هن وقت تائين پندرهن ٻار ڄڻي چڪي آهي.“

Gul Hayat Institute

”هوءَ رن چولين ۾ حصو وٺي، يا نه وٺي، تون پنهنجو ووٽ تنهي محمودان کي ڏيندين.“ بختاور چيو، ”وٺي وڃ دودي کي ڊاڪٽر خادم حسين ڏانهن. دل ۾ قوم جو درد رکندو آهي.“

دودو وري کلڻ لڳو-- ۽ بلڪل پي اموني! منهنجي لونءِ لونءِ ڪالدارجي وئي. مون بختاور کي چيو، ”مان دودي کي خادم حسين ڏانهن وٺي ٿو وڃان. دودي جي حالت ڪا چڱي نه آهي. معاملو سيريس آهي.“

دودي کي هنج ۾ کڻي مان ڊاڪٽر خادم حسين جي اسپتال پهتس. اسپتال جي ٻاهران ۽ اسپتال جي اندر مريضن جو هجوم هو. هرڪو مريض زنده رهڻ جي آرزوءَ ۾ طرحين طرحين قسم جا واعدا ڪري رهيو هو.

ڊاڪٽر خادم مون کي سڃاتو، ۽ هٿ جي اشاري سان هڪ ڪرسيءَ تي ويهڻ لاءِ چيو. مان ڪرسيءَ تي ويهي رهيس.

ڊاڪٽر خادم حسين پڇيو، ”تنهنجي انجمن جو ڪهڙو حال آهي؟“

”انجمن جي شادي ٿي وئي آهي، ڊاڪٽر صاحب، ۽ هينئر هوءَ ٻن ٻارن جي ماءُ آهي.“ مون ٿڌو ساهه کڻندي چيو، ”مون به شادي ڪري ورتي آهي-- ابراهيم ڪير واري جي ڌيءَ سان. هيءُ منهنجو پٽ دودو آهي. هن جي نڙيءَ ۾ ڪجهه اٽڪي پيو آهي. ڳالهائي نٿو سگهي.“

ڊاڪٽر خادم حسين دل آويز مرڪ منهن تي آڻيندي چيو، ”ڀاءُ، مان تنهنجي انجمن وال روٽي زنده باد جي باري ۾ پڇا ڪري رهيو آهيان.“

دودو کلڻ لڳو.

مون کي پنهنجي غلطيءَ جو احساس ٿيو. هڪدم چيم، ”آها انجمن ولايتي دالين جي قيمت معلوم ڪرڻ کان پوءِ ڪالعدم ٿي وئي آهي.“

دودو وري کلڻ لڳو.

ڊاڪٽر خادم حسين چيو، ”تنهنجو پٽ ته ڏاڍو کلڻو آهي.“

”ها، ڏاڍو کلڻو آهي.“ چيم، ”پر اڄ ڪلهه بولتي بند اٿس.

دودو وري کلڻ لڳو.

”هوبهو مون تي ويو آهي.“ چيم، ”مان به جڏهن پنجن سالن جو هوندو هوس تڏهن ڏاڍو کلندو هوس. هينئر مان کلندو آهيان ته ماڻهو روئيندا آهن؛ ۽ جڏهن روئيندو آهيان ته ماڻهو کلندا آهن.“

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر خادم حسين منهنجي پٽ دودي جو معائنو ڪيو. لوهي چمٽو دودي جي ٽڙي ۾ لاهڻ کان پوءِ، هن ٽارچ ٻاري دودي جي ٽڙيءَ جو معائنو ڪيو. ڪافي دير کان پوءِ ڊاڪٽر خادم حسين چيو، ”تنهنجي پٽ جي ٽڙيءَ ۾ ڪجهه به ڦاٽل نه آهي.“

دودو ٺهڪ ڏيئي کلي پيو. ڊاڪٽر خادم حسين کي دودي جو کلڻ پسند نه آيو. مون کي چيائين، ”تنهنجو پٽ ٺٺولي پيو ڪري ڇا!“

چيم، ”مان سمجهان ٿو هيءُ تاريخ ٿان ٺٺولي ڪري رهيو آهي.“

”تون پنهنجي پٽ کي وٺي وڃ.“ ڊاڪٽر چيو، ”تنهنجو پٽ بلڪل ٺيڪ ٺاڪ آهي.“

چيم، ”منهنجو پٽ فقط ٺاڪ آهي. ٺيڪ نه آهي.“

”نيڪسٽ!“ ڊاڪٽر ٻئي مريض کي اشاري سان سڏ ڪيو.

دودي کي هنج ۾ کڻي مان ڊاڪٽر خادم حسين جي اسپتال مان مايوس ٿي ٻاهر اڪتس. اسپتال جي ٻاهران وليداد ملي ويو. هن مون کان حال احوال ورتو. ڪو وٿيس ٻا ئه وئيس، وليداد صلاح مشورا جام ڏيندو آهي. چيائين، ”تون پنهنجي پٽ کي ڪنهن ماهر نفسيات ڏالهن وٺي وڃ. مون کي ته تنهنجو پٽ نفسياتي مريض ٿو لڳي.“

دودي هٿ وڌائي وليداد جي نوڙه تي ٺولڪو هنيو.

”تنهنجو پٽ بدتميز قسم جو نفسياتي مريض آهي.“ وليداد چيو، ”هن کي ڪنهن ماهر نفسيات ڏالهن وٺي وڃ.“

چيم، ”ماهر نفسيات کي ڏيڻ لاءِ مون وٽ ڪجهه به نه آهي—نه چمڙي، نه دمڙي!“

”ڪا وڏي ڳالهه ڪونهي.“ وليداد چيو، ”تون پنهنجي بدتميز پٽ کي دماغي مرضن جي ڊاڪٽر عبدالجبار ڏالهن وٺي وڃ. تازو تازو آمريڪا مان ڊاڪٽري ڪري آيو آهي، ۽ دماغي ۽ نفسياتي مريضن جي آمد جو انتظار ڪندي ڪندي پاڻ به نفسياتي مريض ٿي پيو آهي.“

چيم، ”ان فيءِ ته وصول ڪندو هوندو.“

”اهوئي ته ڪمال آهي جو في نه وٺندو آهي.“ وليداد چيو، ”هو پنهنجو علم آزمائڻ لاءِ مريضن جو منتظر رهندو آهي—۽ في وٺڻ بدران مريضن کي پنهنجي پاران خرچي ڏيئي ڇڏيندو آهي.“

دماغي ۽ نفسياتي مرضن جي ڊاڪٽر عبدالجبار جو ڏس پتو وٺي مان دودي کي ڪڇ ۾ کڻي، سڌو عبدالجبار جي اسپتال پهتس. هو ڏسڻ ۾ ٺاهوڪو جوان هو، پر پيٽ پيچ وڏو هوس، ۽ اکڻ جا چڱا چوکا وار لهي ويا هئس. نهايت تفصيل سان مون عبدالجبار کي

Gul Hayat Institute

ڊودي جي باري ۾ ٻڌايو ته ڪيئن هو ڳالهيون ڪندو هو — ٽوليون ڪندو هو — ماڻهن، خاص ڪري پوڙهين عورتن جي اهل ڪندو هو — ۽ سڄو ڏينهن کلندو رهندو هو — ۽ پنهنجي لالي ابراهيم ڪير واري سان ته بنهه نه ٺهندو هو — پر اڄ صبح کان خاموش ٿي ويو آهي — ڳالهائڻ بند ٿي ويو اٿس — بس، کلڻ تي زور اٿس.

عبدالجبار ڏاڍي ٻاجهه سان ڊودي کان پڇيو، ”يار، ڪيئن آهين؟“

ڊودي وات کولي، آڱر سان پنهنجي وات ڏانهن اشارو ڪيو.

عبدالجبار مون کان پڇيو، ”ڇا ننڍپڻ ۾ ڊودي کي ڪو سخت ذهني صدمو پهتو هو.“

”ڪهڙي قسم جو صدمو!“ مون عبدالجبار کان پڇيو.

ڊاڪٽر عبدالجبار چيو، ”ڪو اهڙو صدمو، جيڪو ڊودي جي تحت‌الشعور سان ٽڪرائجي سندس لاشعور ۾ شامل ٿي ويو آهي.“

”مان ڊودي جي تحت‌الشعور ۽ لاشعور کان بنهه بيخبر آهيان.“ چيم، ”مون کي فقط ايتري خبر آهي ته منهنجو پٽ ڏاڍو باشعور آهي.“

ڊودو زور زور سان کلڻ لڳو ۽ هاڪار ۾ مٿو ڌوڻڻ لڳو.

ڊاڪٽر عبدالجبار پڇيو، ”تون ڪيئن ٿو چوين ته تنهنجو پٽ باشعور آهي.“

چيم، ”منهنجو پٽ ٽيليويزن تي سگريٽ جي اشتهار ۾ سيئنسفيڪشن سان لظر ايندڙ ڇوڪري تي عاشق ٿي پيو آهي.“

ڊودو هاڪار ۾ مٿو ڌوڻڻ لڳو.

ڊاڪٽر پڇيو، ”ڇا تنهنجو پٽ ان ڇوڪريءَ سان شاديءَ جو خواهشمند آهي؟“

چيم، ”شايد، ها.“

ڊاڪٽر پڇيو، ”هڪ سخت ۽ جابر پيءُ والگر ڇا تون ان شاديءَ جي حق ۾ نه آهين!“

”منهنجي حق ۾ هجڻ يا نه هجڻ جو مسئلو نه آهي.“ چيم، ”اها شادي نه ٿي سگهندي.“

”ڇو نه ٿي سگهندي!“ ڊاڪٽر چڙ ڏيندي مون کان پڇيو.

مون ڊودي ڏانهن ڏسندي چيو، ”ڊودو هينئر پنجن سالن جو آهي. ڊودو جڏهن شاديءَ لائق ٿيندو، تڏهن سيئنسفيڪشن واري ڇوڪري پوڙهي ڪک ٿي چڪي هوندي، ۽ سنڌن جي سور ۽ مٿن پيشابن جي مرض ۾ مبتلا هوندي — يا ان وقت تائين وڃي مالڪ حقيقي کي ملي هوندي.“

”اوهه! اهو سبب!“ ڊاڪٽر جبار سوچ ۾ پئجي ويو. ڪجهه دير کان پوءِ هن پڇيو، ”هيءَ جڏهن ننڍو هو، تڏهن سندس ماڻهن ماءُ جو سانس ڪهڙي قسم جو رويو هوندو هو.“

”هيءَ ته هينئر به ننڍڙو آهي — فقط پنجن سالن جو آهي.“ چيم، ”هن جي ماءُ ابراهيم ڪير واري جي ڌيءَ آهي. ابراهيم ڪير واري جي ڌيءَ جي مرڻ جو ته سوال ئي پيدا نٿو ٿئي. دودي لاءِ ماڻيجي ماءُ ڪٿان ايندي!“

دودو ڏاڍي زور سان کلڻ لڳو، ۽ کلي کلي ڪيرو ٿي پيو.

عبدالجبار جي منهن تي گهنڊ پئجي ويو. هن غور سان دودي ڏانهن ڏسندي پڇيو، ”هيءَ ڪٿي ڪو چامڙو پوڙهو ته نه آهي، جيڪو ناڪام محبت جا صدما سهندي سهندي تحت‌الشعور ۽ لاشعور جي ڪشمڪش ۾ مبتلا ٿي ويو آهي!“

جهٽ ڏيئي مون دودي کي ڪڇي ورتو. ان کان اڳ جو ڊاڪٽر عبدالجبار جي اسپتال مان نڪري وڃان، ڊاڪٽر عبدالجبار منهنجي ڪيسي ۾ ذهن رهڻ جو لوٽ وجهي ڇڏيو.

دودي کي هنج ۾ کڻي، مايوسيءَ جي عالم ۾ مان هيڏانهن هوڏانهن پٽڪندو رهيس. ۽ پوءِ، هيڏانهن هوڏانهن پٽڪندي بي‌انداز ڏينهن گذري ويا، ۽ بي‌انداز راتيون گذري ويون. دودي جي اڙيءَ ۾ بدستور ڪا پُراسرار شيءِ قائل رهي، ۽ هن جو ڳالهائڻ بند رهيو. بظاهر ڪيس ڪا به تڪليف نه هئي. بس، هن ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو هو. دودي جي خاموشيءَ سبب مان پريشان رهڻ لڳس.

هڪڙي ڏينهن منهنجي پهلوان سهري، ابراهيم ڪير واري چيو، ”اڙي پولا، بيمار ڇو ٿي پيو آهين! ڪهڙي وڏي ڳالهه آهي جو پٽهين ڳالهائڻ ڇڏي ڏنو آهي.“

”تمام وڏي ڳالهه آهي، سائين بابا.“ چيم، ”ڳالهائيندو نه، ته پوءِ راڳ درباريءَ جو وڏو ڳائڻو ڪيئن ٿي سگهندو!“

”اڙي پولا!“ منهنجي سهري آلر ڪندي پڇيو، ”دودي کي ڳائڻ وڄائڻ ۾ هڻندين ڇا!“

”ڳائڻ وڄائڻ نه، سائين بابا.“ چيم، ”مان دودي کي فقط راڳ درباريءَ جي تربيت ڏياريندس.“

منهنجي سهري کي ڳالهه سمجهه ۾ نه آئي. چيائين، ”اڙي پولا، مٿو ته نه ڦري ويو اٿئي!“

”منهنجو مٿو جائيتو آهي، سائين بابا.“ چيم، ”دودو راڳ درباريءَ کان سواءِ دنيا ۾ ترقي ڪري نه سگهندو.“

”وڏو ٿلهي ڦاڙها ماريندو ڇا!“ منهنجي مڙس پڇيو.

”جيستائين دودو وڏو ٿيندو، تيستائين ملڪ مان ڦاڙها ختم ٿي ويندا.“ چيم، ”تڏهن دودو پاڻ ڦاڙهو ٿي پوندو، ۽ شڪاريءَ کان جان بچائڻ لاءِ ڪيس راڳ درباري ڳائڻو پوندو.“

منهنجو مڙس، ابراهيم ڪير وارو، ڪنهن جو ڏنو ڪٿي، مون کي گهٽ وڌ ڳالهائيندو هليو ويو.

مون دودي کي پيار ڪندي چيو، ”پيارا پٽ دودا، تيئن دنيا ۾ زنده رهڻ لاءِ توکي راڳ درباريءَ جو فنڪار ٿيڻو پوندو. اهو لازمي آهي. هينئر، راڳ درباريءَ کان سواءِ اسان جهڙن انسانن لاءِ دنيا ۾ جيئڻ ممڪن نه آهي.“

دودو کلڻ لڳو.

۽ پوءِ، دودي جي خاموشيءَ جي خبر اوڙي پاڙي ۾ اڪڙجي ويئي. ڪجهه ڪڪ ڪراڙين، جن کي وات ۾ ڏند نه هئا، فتوي ڏيندي چيو ته دودي تي جنن جو واسو آهي، ۽ جنات سندس اڙيءَ ۾ ڪا پُراسرار شيءِ اٽڪائي سندس ڳالهائڻ بند ڪري ڇڏيو آهي.

پاڙي جي ڪنڊين اوڙهين جي صلاح تي مان دودي کي هڪ بنگالي پروفيسر ڏانهن وٺي وئس، جنهن جو جنن سان سڌو اُسڌو واسطو هو. بنگالي پروفيسر سنهڙو سيڪڙو هو، ۽ هوبهو مُشڪل ڇوهاري جهڙو نظر پئي آيو. مون کان دودي متعلق سربستو احوال وٺڻ کان پوءِ هن دودي کي هڪ ميز تي سمهاري ڇڏيو، ۽ پوءِ مجهه. کان ٻاهر جملا وات مان ڪيڻ لڳو. اوچتو، ڪڏهن ٻالهون آسمان ڏانهن ڪري، ۽ ڪڏهن دودي جي اکين ۾ اکيون وجهي هو بي معنيٰ جملا وات مان ڪيندو رهيو.

بنگالي پروفيسر جون حرڪتون ڏسي دودو ٽهڪ ڏيئي کلڻ لڳو.

بنگالي پروفيسر جنتر منتر پڙهڻ کان پوءِ چيو، ”تنهنجي پٽ تي ڪوهه ڪاف جي هڪ پري عاشق ٿي پيئي آهي. هن پنهنجي مٺ تنهنجي پٽ جي اڙيءَ ۾ وجهي ڇڏي آهي.“

”وڏي ڪا بيوقوف آهي، ڪوهه ڪاف جي پري.“ چيم، ”مون کي ڇڏي منهنجي پٽ تي عاشق ٿي پيئي آهي!“

”اِها ڪا چرچي جهڙي ڳالهه نه آهي.“ بنگالي پروفيسر چيو، ”ڪجهه پريون اصل ۾ جنن کان وڌيڪ خطرناڪ هونديون آهن.“

چيم، ”پر دنيا جي ڪا به پري ابراهيم ڪير واري جي ڌيءَ کان وڌيڪ خطرناڪ نه هوندي.“

بنگالي پروفيسر پڇيو، ”ابراهيم ڪير واري جي ڌيءَ ڪير آهي، ۽ تنهنجو هن سان ڪهڙو تعلق آهي؟“

”ابراهيم ڪير واري جي ڌيءَ منهنجي زال آهي.“ چيم، ”هوءَ منهنجي پٽ دودي جي ماءُ آهي. پروفيسر صاحب، دنيا جي ڪا به پري ابراهيم ڪير واري جي ڌيءَ جي پٽ تي قبضو ڪري نه سگهندي.“

Gul Hayat Institute

بنگالي پروفيسر سان وڏيڪ مٿو مارڻ بيڪار سمجهيم. دودي کي هنج تي کڻي سنڌمن آفيس سان اڪري ويس.

پوءِ ڪنهن ٻڌايو ته شهر ۾ هڪ درويش آيو آهي، جيڪو دلين جي راز تان پڙدو کڻندڙ، ۽ ماضي، حال ۽ مستقبل تي دسترس رکندڙ آهي. پهتل ۽ الله لوڪ شخص آهي. سان دودي کي درويش ڏانهن وٺي ويس.

درويش جون اکيون بند هيون. هو گهري سوچ ۾ گم هو. معتقد ۽ سوالي ڪنڌ جهڪائي خاموش ويٺا هئا.

ڪجهه دير کان پوءِ درويش اکيون کوليون ۽ پنهنجيون نگاهون دودي جي چهري تي اٽڪائي ڇڏيون. دودي تان نگاهون پري ڪندي، ۽ مون ڏانهن ڏسندي درويش چيو، "تنهنجو پٽ سڄي عمر هڪ عورت جي چاهت ۾ ڦٽڪندو رهندو، پر ان عورت سان پنهنجي بيپناهه محبت جو اظهار ڪري نه سگهندو."

مون تعجب وچان اول دودي ڏانهن، ۽ پوءِ درويش ڏانهن ڏٺو.

"تنهنجو پٽ ڪُل جڳ ۾ عشق جو امام ٿيندو." درويش چيو، "هو سڄي عمر فرهاد والگر خوابن جا جبل ٽڪيندو رهندو، پر تعبيرن ۾ پنهنجي شيرين کي حاصل ڪري نه سگهندو."

مون ڏٺو، دودو تمام غور سان درويش جون ڳالهيون ٻڌي رهيو هو.

درويش چيو، "ست سُر تنهنجي پٽ جي وجود ۾ سنگيت جي ڪائنات کي جنم ڏيندا، پر دنيا جو ڪو شخص تنهنجي پٽ جا آلاپ ٻڌي نه سگهندو. پيار جا گيت تنهنجي پٽ جي چپن تي اچڻ کان اڳ خاموش ٿي ويندا."

مون کي ڏاڍو ڏک ٿيو. مون دودي کي هنج ۾ کڻي پيار ڪيو.

مون درويش کان پڇيو، "پر، هن ڳالهائڻ ڇو ڇڏي ڏنو آهي؟"

درويش پنهنجو منهن مولن ۾ وجهي ڇڏيو. ڪجهه دير کان پوءِ هن منهن مٿي ڪيو، ۽ چيو، "تنهنجو پٽ جڏهن جوان ٿيندو تڏهن دنيا جو رنگ ڍنگ نرالو هوندو. هو معاشري جي روش مطابق ڪوڙ جا ڪوٽ ڪڙا ڪري نه سگهندو— هو اونده کي روشني ۽ ظلم کي انصاف چئي نه سگهندو."

درويش ٻانهون وڌائي دودي کي منهنجي هنج مان کڻي ورتو. هن دودي کي پيار ڪيو. دودو خاموشيءَ سان درويش ڏانهن ڏسڻ لڳو.

درويش دودي کي منهنجيءَ هنج ۾ ڏيندي چيو، "تنهنجي اٽ پيار جي پيالي سان خاموشيءَ جي زهر جو ڍُڪ ڀري ورتو آهي. هو سڄي عمر درد جي علامت ٿي جيئندو، ۽ خاموش رهندو."

دودي پنهنجو منهن منهنجي سيني تي رکي ڇڏيو.

انيس انصاري

ڳالهه وئي وسري

”ڪڙ...... ڪڙ......“ حقي مان آواز لڪتو. ٿوري ڪنگهڪر ڪري ڏاڏي سائينءَ ڳالهه شروع ڪئي.

”هڪڙو هو بادشاهه،“ وري حقي جي ڪڙ ڪڙ ٻڌڻ ۾ آئي.

مان چيو، ”جيءُ“.

جواب مليو. ”مٺو ڪير ٿيءُ. ڳالهه تي لڳا آهن ٽڪا. ٽڪو ڏي ته ڳالهه مزو ڪري.“

اسان ڪي ڪلندي ڪلندي پيٽ ۾ سور پئجي ويو. شالو، جو اسان سڀني ۾ ڦڙت ۽ چالاڪ هو، تنهن ڪيسي مان ٽڪو ڪڍي ڏاڏي جي هٿ تي رکيو. وري لئين سر ٺهڪڙو مچي ويو.

سياري جون راتيون، الله جي پناهه. غضب جي سردي هئي. هوا سوساٽ ڪندي، درين جي وٿين مان لنگهي سوڙين مان پار ٿي، بدن ۾ وڍ وجهي رهي هئي. مون ٻاهه ڪي سوري. ڳالهه شروع ٿي!

”بادشاهه پاڻ الله آهي، پر هو زماني جو بادشاهه هو. سندس راڄ ۾ شينهن ۽ ٻڪري ڪٺا چرندا هئا.“

مان خيالن ۾ پئجي ويس. هڪ وڏو ميدان هو، جنهن ۾ پالت پالت جا جانور چري رهيا هئا. پرسان، هڪ نئي گهاٽ تان بگهڙ ۽ رڍون پاڻي پي رهيا هئا. ٿورو پريان وري ڳجهون ميڙ ڪري، هندائن جا وڏا وڏا ٽڪر ڳڙڪائي رهيون هيون. شينهن ۽ ٻڪري گاهه چري رهيا هئا. دل ۾ خيال ٿيو ته شايد ان بادشاهه جي ذهن ۾ سڀ جانور پاڃي خور هئا، نه ته ائين ممڪن ڪونه هو ته ڪو شينهن ۽ ٻڪري گڏ چرن يا بگهڙ ۽ رڍ هڪ گهاٽ تان پاڻي پين.

خيالن جو سلسلو حقي جي ڪڙ ڪڙ سان ٽٽي پيو. ڳالهه شروع ٿي:

”ان زماني ۾ شاهوڪار غريب هئا ۽ غريب شاهوڪار.“

اها ڳالهه منهنجي سمجهه ۾ ڪين آئي، ائين ڪيئن ٿي سگهيو ته ان زماني ۾ امير فقير هجن ۽ فقير امير! زميندار هاري هجن ۽ هاري زميندار. ڳالهه ڪي سمجهڻ لاءِ مون ڏاڏي کان پڇيو: ”ڀلا، ڏاڏا سائين! ان زماني ۾ ماستر ڇا هئا؟“

Gul Hayat Institute

”شاگرد!“ شالي وچ ۾ جواب ڏنو.

”۽ شاگرد؟“ مون پڇيو.

”استاد“ جواب مليو. شالي جي منهن تي آيل مُرڪ جو مطلب مون ڪونه سمجهيو.

منهنجي اکين اڳيان پنهنجي اسڪول جي تصوير ڦري ويئي. اچن پتين ۽ سيخن لڳل دربن واري اسڪول ۾ هڪ چيئل ڪرسيءَ تي ڪاٺ جي ويٺو ڏٺم. سينواريل هڪ دلو پرسان رکيل هو، جنهن جي مٿان پراڻو چٽيل جستي گلاس اونڌو ٿيو رکيو هو. اهو هو آبِ حيات، جنهن مان اسان جو استاد ڏيک پيو پريندو هو. سندس وچڻ ڪان پوءِ هڪ ڏينهن مون کي ڪنيو ڪٿيءَ، ان دلي مان، الهيءَ گلاس ۾ پاڻي پيتم. چٺل تہ اڳي ئي تيار. پٺي ڏينهن تي ابوءَ، سائينءَ سان سموري ڳالهہ ڪئي. ان ڏينهن جي مار مون ڪان اڃا لٿي وسري! مار ڪان خيال منهنجا اسڪول ڏاهن وري ويا. مون ڏٺو تہ ڪرسيءَ تي ويٺو آهيان. هٿ ۾ ٻہ جو اڪڻ آهي، جنهن کي استعمال ڪرڻ لاءِ دل ۾ چورا ڪورا ٿي رهي آهي. سامهون بينچن تي وڏيءَ عمر وارا ماستر ويٺا آهن، جن جي هٿن ۾ ڪتاب کُليل آهن. اسان وارو سائين پڻ انهن مان هڪ هو. مون ڏانهس اشارو ڪيو. هو ڪتاب کڻي پڙهڻ لڳو.

”چو اڄ سبق ڪهڙو آهي؟“ مون رڙ ڪري چيو.

سائين ڏڪي ويو هو. مون ۾ پٺي نهاريائين، ۽ هر ڪتاب ۾. مان ڏانهنس وڌڻ لڳس.

”ہوءَ سائين“ ڏاڏي ڳالهہ شروع ڪري منهنجن خيالن جي سلسلي کي ٽوڙي ڇڏيو.

”ان بادشاهہ کي هڪ خوبصورت راڻي هئي، جنهن سان ڪيس چنڊ جهڙو پٽ پيدا ٿيو.“

”چنڊ جهڙو پٽ؟“ مون دل ۾ دهرايو، ”ہوءَ تہ بادشاهہ کي پنهنجي ڀاڙڻ جي ضرورت ٿي لہ پولدي هولدي“. منهنجو خيال گهر ۾ رکيل چمنيءَ ڏي تبديل ٿي ويو، جنهن جي هلڪي لاٽ چٽن فوٽن تائين روشنيءَ جا هلڪا ڪرڻا پئي اڇليا.

”ہوءَ شالا خان! اهو ڇوڪرو اڄ لنيو، سيان وڏو، تان جو اچي جوان ٿيو.“

”اڄ لنيو ۽ سيان وڏو!“ مون چپن ۾ پڪيو، ”وري جڏهين سپائي اڄ ٿئي تڏهن؟ پڪ ٿي پڪ لنيو. ہوءَ آخر شهزادو جوان ڪيئن ٿيو؟“ ان حساب سان ڪيس لنيو ٿيڻ گهربو هو. ڇو تہ اڄ بہ اڄ آهي. ”خير“ مون سوچيندي چيو ”اڄ آيو ٿي ڪونہ هوندو، سڀ سپائي ٿي سپائي آيا هوندا.“

”شهزادي کي شڪار جو ڏاڍو شوق هو.“ ڏاڏي ڳالهہ جو سلسلو ڳنڍيندي چيو.

مون کي پنهنجي ڪاليائي ياد اچي وئي، جنهن سان هڪ ڏينهن اڳ مون جهرڪي ماري هئي. مون دل ۾ سوچيو، شهزادو پڻ جهرڪيون ماريندو هوندو.

Gul Hayat Institute

"بادشاهه شهزادي کي چيو ته تي طرف گهمجانءِ، چوٿين طرف نه وڃجانءِ"، ڏاڏي ڳالهه ٻڌائي.

چوٿين طرف ڀڪ ئي ڪو واهه هوندو. مون سوچيو. مون کي اهو ڏينهن ياد اچي ويو، جو منهنجي پيءُ مون کي واهه تي ڏنو هو، ڏاڏي مار ڏني هئائين. چيو هئائين "اڪيلي واهه تي وئين ته ٻنيءَ تي ڪل نه ڇڏيندو مانءِ."

مون ٻنيءَ تي هٿ گهمايو. باوجود واهه تي وڃڻ جي، ٻنيءَ تي ڪل اڃا قائم هئي.

"خميسا! جلدي حقو ناهي وٺ"، ڏاڏي جو آواز آيو. خيالن جي دنيا مان مون کي زوريءَ حقيقي دنيا ۾ آندو ويو، ۽ اتي ميءَ جو به احساس ٿيو ٻڻ ٻڻ ڪندو آئيس. ميءَ ۾ سوڙ ڇڏڻ به سور. ڏاڏي تي ڏاڍي ڪاوڙ لڳي. ڀلا شالو به ويٺو هو، اڪرم به ويٺو هو، انهن کي ڇڏي مون کي ڇا لاءِ حقي ناهڻ لاءِ حڪم ڏنو ويو. آلي حقي تان ڦل لاٿم، صاف ڪري منجهس تماڪ ڀريم ۽ آن تي ٽانڊا رکي حقو تازو ڪيم.

"گڙ گڙ" حقي مان آواز آيو، "پوءِ خميسا خان! الله جو ڪيو اهو ٿيو جو شهزادو شڪار ڪندو وڃي چوٿين طرف لڪتو. اتي هن هڪ سولو محل ڏٺو، جنهن ۾ هڪ جادوگر رهندو هو."

سولو محل ۽ جادوگر! اعتبارئي نه ٿي آيو. جادوگر ته غريب ٿيندا آهن. ڪالهه اڃا هڪ جادوگر گهٽيءَ ۾ ٿي ڪيل ڏيکاريا. ڪيلن بعد هن پيسو پيسو ڪري ورتو. اماڻ ئي چيو هئائين، "بابا! اسان جو ڪم آهڻ، ۽ ڪائڻ. اوهان کي بازي ڏيکاري پيا پيٽ پاليون. هڪ هڪ پيسو ڏيندا ته منهنجي منجهند جي ماني لڪري پوندي." ۾ نه! ان وقت امير غريب هئا ۽ غريب امير. ان سبب اهو جادوگر شاهوڪار هوندو!

ڳالهه اڳتي هلي، "جادوگر جي نظر شهزادي تي وڃي پئي. ڪاوڙ ۾ ڳاڙهو ٿي ويو. هن شهزادي کي پاڻ ڏانهن سڏيو. سندس ويجهي اچڻ تي جادوگر جادوءَ جي زور تي هوا مان ڪا شيءِ جهٽي کيس کائڻ کاڻ ڏني."

واهه! ڪاوڙ! اڳين زماني ۾ ماڻهو ڪاوڙجي شيءِ کائڻ کاڻ ڏيندا هئا. يا الله اهڙا ڏينهن وري واپس اچن.

حقي جي دستوري آواز منهنجن خيالن جو سلسلو ٽوڙي ڇڏيو.

ڳالهه شروع ٿي، "ٻارو! اوهان کي معلوم آهي ته اها ڪهڙي شيءِ هئي؟"

"نه ڏاڏا سائين!" اسان گڏجي جواب ڏنو.

"بابا! اها هئي مصري"، ڏاڏي ورائيو.

"مصري؟" اسان عجب مان پڇيو.

"ها بابا، اها هئي مصري. مون کان ڳالهه وئي وسري."

Gul Hayat Institute

ملڪ آگاڻي

وڇايل راهون

اڄ وقت جي وڏي وٿيءَ کان پوءِ پنهنجي جو ملڻ ٿيو آهي. ثريا ڪال بيل جي آواز تي وڏي دروازي تي اچي ٿي. ٻرهان راشد کي ڏسي ڇرڪي وڃي ٿي، ائين ڄڻ اعتبار ئي نه ايندو هجيس.

”اچو اچو... خبر ناهي اڄ الائي ڪيئن ڀلجي پيا آهيو!؟“

”ها ڀلجي پيو آهيان... ڀر هي ڀلجڻ توهان کي تڪليف پهچائي ٿو...!“

(پر پوءِ به اڳڻ آئي جو سواڪت واجبي آهي) ”اچو اچو“ هن صوفي ڏانهن اشارو ڪندي چيو.

”ڇوا؟ ڇا ڳالهه آهي؟ طبيعت موئي بگڙيل ٿي ڏيکارجي!!؟“

”ها.“

”خير ته آهي“

”ها، ٻيا اهي پوءِ جون ڳالهيون ـــ ٻهريان گهر آئي جي تواضع ـــ ترسو ماڻ......“

هن ايهر وڃان ڪمري کان ٻاهر نڪرندي چيو.

هن کي تنهن وقت ياد آيو، ائين ئي هڪ ڀيي ڏينهن ۽ ثريا ڪيس ترسائي، اڪيلو ڇڏي ڪمري مان نڪري وئي هئي. پوءِ جڏهن موٽي هئي تڏهن سندس هٿن ۾ چانهه جو ٽيري هو. هڪ ڪپ راشد ڏانهن وڌايو هو ۽ ٻيو پنهنجي اڳيان رکيو هو، تنهن بعد الين لي ٽيبل تي جهڪندي ٻالهن ڊکهيريندي چيو هئائين، ”ڪيئن ڪنڊ ڪمي؟“

”ايڏي ساري عرصي کان پوءِ“ ثريا ڪپ کڻندي مرڪندي پڇيو هو.

”ها، ايڏي ساري عرصي کان پوءِ“ راشد سندس جملو دهرائيندي چيو هو.

”ٻڌاءِ ڪٿي هئين“ هن ٻيهر مرڪندي پڇيو هو.

”اونداهن غارن ۾“ چڙي پيو هو.

”پوءِ وساري ويٺين؟“

”نه، وساري نه ٻر ڪم ڪري“ هن ڳيت ڏيندي چيو هو ـــ

ڪن جي خاموشيءَ کان پوءِ ٻيهر ثريا سوال ڪيو هو.

Gul Hayat Institute

”ڪڏهن اچڻ ٿيو آهي؟“

”ڪيترن مهينن کان پوءِ“ هن جي آواز ۾ چيڙ به ۽ روسامو هو.

”پوءِ ايترا سارا ڏينهن ...؟“ ثريا سندس غصي کي ٽارڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندي چيو هو.

”ها“ هن وڏيڪ رڪائيءَ سان چيو هو، هن جي لهجي ۾ جا ڪَرَاڻ اوتجي آئي هئي سا ثريا کي ڪين وڻي هئي. هن کي لڳو هو ته سندس سڀاءَ ۾ ڪو فرق ڪونهي، اڳ جيان شوم، رُکو آن سوشل، تڏهن به هن مرڪندي پيهر سوال ڪيو هو.

”ڪيئن آهين؟“

”ٺيڪ ٿي ته آهيان، ۽ تون ٻڌاءِ، هن هيڏي ساري فليٽ سان ڇو لٽو ٿيئي؟“

”پوءِ! -- توهان کي ڇو ٿيندو آهي ڇا؟“ هن ڀيريان حيرت ۽ تجسس سان پڇيو هو.

”ها، تڏهن جڏهن اڪيلائپ ۾ پاڻ تي چوڪري هئڻ جو گمان ٿيندو آهي، تڏهن پنهنجو پاڻ کي اڪائڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندو آهيان ته... متان ڪنهن راوڻ کي سيتا هجڻ جو گمان نه ٿئي.“ هن سگريٽ دکائيندي چيو هو.

”هر سيتا ڪچندي آهي ڇا؟“ ثريا ڪجهه سنجيده ٿيندي پڇيو هو.

”ها، اڳ سيتا ڪچندي هئي، ۽ اڄ جي سيتا پنهنجو پاڻ ئي راڪش جون وستيون وسائي.“

”مان نه سمجهيو!“ ثريا اڻ ڄاڻائي ڏيکاريندي چيو هو.

”تون ڪا سمجهندينءَ ڇا، توکي ته...“

”سچ! ۽ ڪڏهن کان؟“

”دل ته گهڻوئي ٿي چوي.“

”ڇا ٿي چوي؟“ هن مرڪندي پڇيو هو.

”اهوئي ته...“

”اهوئي نه ته مون کي سيکاريو ۽ ها، توهان ته صرف ڳالهيون ڪري ڄاڻو. اهو ته مان به ڄاڻان ٿي ته توهان وٽ مون کي ته ڇا ۽ پنهنجو پاڻ کي سمجهائڻ واري شڪتي به ڪانهي نه ته جيڪر سيتا چري نه... ٿي هئي جو ليڪا لتاڙي ها“ هن سندس ڪمزوريءَ تي ٺٺول ڪندي چيو هو، تڏهن راشد لاجواب ٿيندي مرڪيو.

”هُون --“

پوءِ ڪن لاءِ خاموشي، چانهه جا چسڪا ۽ سگريٽ جا سوٽا. دونهون هڪ تسر جو گنبذ ٺاهيندو رهيو هو. تنهن بعد صوفي کي ٽيڪ ڏيندي راشد چيو هو.

”ثريا --؟“

”هُون --“

Gul Hayat Institute

”ثريا، تون زندگيءَ ۾ هڪ وڏي چُڪ ڪئي آهي ۽ ها، مان چوندس ته تون الهيءَ ڪي پل ته ڪاٻه معنيٰ ڏئين، پر مان چولدوئي رهندس. تو پنهنجو پاڻ ڪي فريب ڏنو آهي، دوکو ڏنو آهي. تون ان ويرانيءَ طرف ڊوڙي رهي آهين جتي پاڻيءَ جو ڦڙو ڪونهي. ڪنهن به چوري چالو جو ڪو نشان ڪونهي، جتي توکي ساهه کڻڻ لاءِ ايل ملي. اتي ته رڳو رڃ ئي رڃ آهي“

”اهڙا ادرش اڳ ڏيو ها ته شايد ڪارگر ٿين ها“ هن مرڪندي چيو هو.

”ثريا، توکي گهٽ ۾ گهٽ پراڻي پريت ڪي وسارڻ نه گهربو هو. ياد اٿئي هڪ ڀيري يونيورسٽيءَ جي لابيءَ مان گذرندي نثار ڏانهن اشارو ڪندي چيو هوءِ ”نثار ته اصل چريو آهي. مون ڪي ته اکين ڏئي ئي وٺي. جڏهن ڏس تڏهن پاڇي جيان ڪيو، هُون ماستر... ڪلهه ته اهڙي چنبڪيءَ انمالس جو وري نه اهڙي واهيات حرڪت ڪندو“ پڇيو هوم ”خير ته هو؟“ تڏهن مرڪي اچان به قريب ايندي چيو هوءِ ”خبر ڪانهي هو اڄڪلهه پاڻ ڪي ڇا ٿو سمجهي، هُون – پائين ”راشد سان لاڳاپن تي ڪجهه غور ڪر، اهڙن خالي آئيڊيلسٽ اديبن سان اوهان جهڙن جو ايترو قري ٿيڻ ٺيڪ نٿو لڳي.“ تڏهن تون ڪن لاءِ خاموش ٿي منهنجي چهري جا تاثرات ڏسڻ چاهيا هئا ۽ پوءِ مون مرڪي چيو هو ”پوءِ تون ڇا چيو“ تڏهن تو مان مان ڪَنَ هلڻ ۾ فخر محسوس ڪندي چيو هو ”توکي ڪهڙو ٿو حق اهڙي ائين پنهنجي معاملي ۾ ٽنگ اڙائڻ جو ۽ تون ڪير ٿيندو آهين مان ڪي مشورو ڏيڻ وارو، تون لڳندوئي ڇا آهين منهنجو. اي، مسٽر! اهو روپ وڃي پنهنجي ڪي جهاڙاءِ، اڳ لاءِ جي پيهر اهڙي گستاخي ٿي ته پوءِ...“ وري جڏهن سيميسٽر ختم ٿيا هئا ڪجهه ڏينهن جي موڪل ڪان پوءِ يونيورسٽي کلي هئي، تڏهن پاڻ جڏهن مليا هئاسين تڏهن تو چيو هو ”راشد صاحب پوءِ ايترا ڏينهن ...“ چيو هوم ”وري اهي تنهنجا لقب“ تڏهن تو چيو هو ”تڏهن ڀلا توهان ڪي ڇا چئي پڪاريان؟“ مان چيو هو ”اهوئي جيئن اڳ سڏيندي هئينءَ“ ان وقت هلڪو مرڪندي لڄ وچان اکيون پاسي منهن ڪندي تو چيو هو ”پوءِ سگهي ٿي ناني وٺان سان ته ماڻهو وڏيڪ...“ ”۽ مان وچان پيو وڌيڪ پنهنجي ٿيندو ائين نه. اهوئي پئي چوڻ چاهيو نه“ تڏهن تو مرڪي ڏنو هو ۽ ان مرڪ سان گڏ انبلٽ جيان سوين رنگ سنڌءَ مَڪ تي وري آيا هئا. ان ڪان به وڌيڪ ياد هوندءِ جڏهن پاڻ پئي سمونڊ جي لهرين جي لچڻ ڪَڏڻ تي ڳالهائي رهيا هئاسين، تڏهن تو چيو هو ”انهن چولين جو ائين بار بار ڪنارن کي چمڻ آخر ڇا معنيٰ رکي ٿو؟ اهي سانت ۾ به ايندي ڪه نه...... پاڻ جڏهن موڪلائڻ لڳندا آهيون تڏهن لڳندو آهي انهن چولين جهڙي ئي ڪا شيءِ هجي، جيڪا سرير ۾ ڊوڙون پائيندي هجي. پوءِ ڪهڙي ڪهڙي رات تائين آرام ڪونه ۽ صبح ٿيندي لڳن ۾ پاڇوڙ، سرير ۾ ساهه ئي ڪونه......“ ۽ خبر اٿئي تنهن وقت به تنهنجي انهن پاراٺين حرڪتن ڪي ڪلي ٿاري ڇڏيو هوم، ڇو ته مان ڪي خبر آهي تو جهڙين البيلين جي سينن ۾ اسان سچا اديب، اديب جيڪي اڌ سگريٽ ۽ اڌ سٽن ليکن پاتل چيريل ڦاڙيل

ٻنن جا مالڪ، ميرن گدلن ڪپڙن ۽ هوائي چپل تي آڏرلڙن جا تصور ته اچي سگهن ٿا. پر حقيقي روپ ۾ توهان تائين پهچڻ ناممڪن آهي."

"ها، اهو ٺيڪ آهي. مون کي پيو به ڪجهه ٿي ڪجهه ياد آهي- مان تم اهو به ڪين وساري سگهي آهيان، جو جڏهن تو هڪ لئين ڪهاڻيءَ جي عنوان بابت پڇيو هو تڏهن چيو هو ته 'بابا! مان اديب ته آهيان ڪونه- اها ڪهاڻي تو لکي آهي ۽ تون ئي بهتر ڄاڻي سگهين ٿو- مان، مان ته بس رڳو ڪهاڻيون پڙهي ئي ڄاڻان ۽ ها، هن پنهنجي ڪهاڻيءَ جي عنوان تي به ڪڏهن سوچيو ٿي؟" تڏهن تو چيو هو "هرو ڀرو هر ڪهاڻيءَ کي عنوان ڏيڻ ڇا ضروري آهي؟- ڪي ڪي ڪهاڻيون بغير عنوان جي به هونديون آهن"- ته رهيو سوال اڄ جو- غلطي نه رڳو منهنجي پر تنهنجي به آهي- پهرين غلطي تنهنجي جو رڪاوٽ، بي توجهي، سرد مهري ۽ بي حرارتي ڪيفيت سان پنهنجي دل جي صحن کي سدائين لاءِ سرد ۽ ويران رکيو ۽ ٻي غلطي منهنجي جو توهان جي لفظن ۾ غير فطري ۽ ڪوڙن ٻنڌڻن ۾ پنهنجو پاڻ کي سوگهو ڪري ڇڏيم- اهو منهنجو انتقام نه پر فطري ضرورت هئي ۽ هينئر جتي آهيان، جنهن حال ۾ آهيان، اتي ئي رهڻ ڏيو ته بهتر ٿيندو."

"ڇا اهو بهتر نه ٿيندو ته توهان به روشن مستقبل لاءِ ڪجهه سوچيو- ڏسو نه پيلا ائين ڪيستائين......؟"

پوءِ جڏهن مليا هئا تڏهن ثريا چيو هو.

"تو جيان؟" هن انتول ڪندي چيو هو.

"مان جيان نه سهي پر ٻوءِ ...."

"ثريا، سچ پڇين ته مان، نه جيان نه- ئي ڪنهن قسم جا ڪي سهانا سپنا سهيڙيان ٿو ۽ نه ئي وري تو جيان ڪنهن روشن مستقبل جي ئي انتظاري آهيان- مان اديب آهيان- اديب جيڪي پياريون دل ۾ چيندڙ ڪهاڻيون جوڙي ڄاڻن. اديب جيڪي ٻين جي خوابن جا تعبير ته ڪري سگهندا آهن، پر پاڻ اڌورا ۽ اڻ پورا ئي رهجي ويندا آهن ۽ پوءِ جڏهن مرندا آهن تڏهن ساڻن گڏ سندن اڻ پورن خوابن کي به دفنايو ويندو آهي" چوندي چوندي اداسيءَ جي ڇانو هن جي چهري تي ڇانئجي آئي هئي.

ڪن جي خاموشيءَ کان پوءِ هن پيهر ڳالهايو هو.

"ثريا، خبر ناهي ماڻهو ماضيءَ کي ڇو ڀلائي ويهن ٿا؟"

"توهان هرو ڀرو تنل زنجير جي ڪڙين کي ملائڻ جي ڪوشش ڇو ڪري رهيا آهيو؟ ۽ توهان کي ماضيءَ جي ڳڻتي به آخر ڇو؟"

""هئين" هو سرڪيو هو "ماضي- ماضي مون کي خبر ناهي ڇو پيارو لڳندو آهي. ۽ وڇايل جو ئي ته احساس رهي ٿو. ڪم ٿيل جو ئي ته درد رهي ٿو ۽ تون ٿي چوين...."

Gul Hayat Institute

”مون کي ماضي ايذاءُ ڏيڻ کان سواءِ ڪجھ ڪونہ ٿو ڏئي سگھي، ان ڪري ماضي مون کي ياد ئي نہ رهيو. ها، ماضيءَ ۾ لڳو هو تہ مان بہ ڪنهن پراڻي ڪتاب ۾ هڪ امر ڪهاڻي تلاش ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي هئي. ماضيءَ ۾ مان بہ ڪنهن کي چاهيو هو پر پوءِ انهي جي بي توجهيءَ ڪري ائين لڳو هو جو پنهنجو پاڻ بہ ويس پئي ڪٽجندي- مان پين لاءِ تہ هئي جيئس پر مون لاءِ...... ۽ انهيءَ ماضيءَ جي اراسائيءَ ئي ڏکي ڇڏيو هو هن ڏيڻ ۾. اڄ ماضي مان لاءِ هڪ ڪنبر ڪاڻ سواءِ ڪجھ ڪونهي، ڪجھ ڪونهي. ماضيءَ ۾ مان نہ ڪنهن کي کولي سگھان ٿي ۽ نہ ئي وري پنهنجو پاڻ کي اپي سگھان ٿي، ان ڪري اڄ ئي منهنجي لاءِ سڀڪجھ آهي- اڄ ڪي ئي سيني لائي جيئڻو هوي ٿو ۽ تنهنجو اهو بار بار حق جتائڻ......“

”ها، حق جتائڻ جي چاهنا هڪ پيرو ضرور اپري هئي، جڏهن تنهنجي شاديءَ کان پوءِ پهريون پيرو مليا هئاسين، تڏهن ياد اٿئي مان ڇا چيو هو؟... مان چيو هو ’ثريا توکي گهٽ ۾ گهٽ پراڻي پريت کي وسارڻ نہ گهرجو هو....‘ ۽ اڄ، اڄ مان سڀڪجھ وساري ويٺو آهيان. صرف ۽ صرف هڪ ئي ياد باقي اٿم تہ مان بہ ڪنهن کي چاهيو هو، جنهن مان اڄ بہ ازلي رشتو قائم اٿم. تڏهن ئي......“ هو جملي کي اڌورو ڇڏي، سگريٽ جا وڏا وڏا ڪش هڻڻ لڳو هو.

وري هڪ پيرو.

”آخر ڪيستائين ائين....“

”شادي ڇو ڪونہ ٿا ڪريو؟“

”ثريا، اهو تنهنجو بار بار شاديءَ لاءِ چوڻ مان کي سخت بيجان ڏياري ٿو- آخر شادي آهي ڇا؟“ هو چڙي پيو هو.

”شادي، اوهان جي ئي برادريءَ مان ٿالسٽاءِ شاديءَ لاءِ چيو آ ”هڪ معصوم، ساده دل، ذهين ۽ دلڪش زال سان گڏ زندگي گذارڻ، اها ئي حقيقي ۽ لازوال مسرت آهي.“

”ها، پر مان اهڙن ڪوڙن پنڌن ۾ جڪڙجي خودڪشي ڪرڻ نٿو چاهيان. خبر آهي ان شاديءَ، جنهن تنهنجو ڪٿي مٿو خراب ڪيو هو، تنهن موت ۾ توکي ڇا ڏنو. اهو ئي نہ ڪل خوشي پوءِ ڏکي واري فرمابرداري ۽ آخر ۾ ڍاڪ، اڄ هو تہ ايئرهوسٽس جي گرم جهوليءَ ۾ مزا مائي رهيو آهي ۽ تون...... پر مان ٿو چوان شاديءَ ۾ رکيو ئي ڇا آهي؟ اجايون هٿ ٺوڪيون سرحدون، ۽ خبر اٿئي تہ مان انهن حدن جو قائل نہ آهيان- ياد ٿئي، هڪ شام يونيورسٽيءَ کان پري پهاڙن جي چوٽين تي ٽهلندي تو هرو ڀرو بہ قبوليت ڪرائڻ چاهي هئي- تو چيو هو ”شاديءَ جو رشتو بہ ڪڙو نہ سچاويڪ آهي، ٻن دلين کي هميشه

هميشه لاءِ پيار جي ٻنڌڻن ۾ ٻڌل، جن ۾ رهندي ٻه دليون ٻن ٻيڙين جيان پيار جي ساگر ۾ بي فڪريون ۽ بي آلڪيون ترنديون پيون وتن - نه تيز طوفان جو ڪنڪو ۽ نه ئي وري ڪو لهر لوڏو" تڏهن مان چيو هو "پيار جي ٻيڙيءَ کي هرو ڀرو رسي ۾ سوگهو ئي ڇو ڪجي جو هڪ هنڌ بيٺي بيٺي سينوارجي وڃي ۽ پيار جي قبوليت شادي ئي ڇو؟" تڏهن تو چيو هو "صدين کان جو اها رسم دهرائبي پئي اچي" ۽ اهو به ياد هوندءِ ته ان وقت مان ڇا چيو هو. مان چيو هو "شادي ڇا ٻن دلين کي ملائڻ جي پُل آهي؟ شاديءَ کان سواءِ پيار ڇا مري ويندو آهي؟" تڏهن مرڪي تو سوال ڪيو هو "پوءِ پيار ڇا آهي؟" مان چيو هو "پيار هڪ نه مٽجندڙ پياس آهي. پيار گلن جي سُرهاڻ آهي- پيار ٽالڪر ٺاري، پنل رابيل جي مٽيڪار آهي... ۽ شادي؟ شادي مهذب سماج جو بنديخانو، شادي سکر سينٽرل جيل آهي. شادي لاڙڪاڻي جي ڇاوڙي، سچ جيل آهي..." هن جي لفظن ۾ تُرشي ۽ بيباڪي هئي جنهن کان ڪيس سدائين ڪنبڻي ورندي هئي- هن کي لڳو هو؛ اڄ تائين منجهس ڪا نواڻ ڪانه آهي؛

"ڪڏهن ڪڏهن توهان ضرورت کان وڌيڪ رُڪا ٿي ويندا آهيو، جيڪا ڳالهه گهٽ ۾ گهٽ منهنجي سهپ کان ٻاهر آهي."

"شادي شادي، شادي ۽ شاديءَ اهو ئي ته ڏنو ٿي نه جو ٿوري ئي وقت ۾ منهنجو روپ بگاڙي ايڊلتي وڃائي ڇڪي آهين- ڪٿي يونيورسٽيءَ واريون ڪنواريون ڪجليون اکيون، ڪٿي اڄ جون ويران ڏرا ڏٺل اکيون- لڳي ٿو شايد راتين جون ننڊون حرام، ڏينهن جا چين بيڪار- توکي ته شايد ننڊ لاءِ به سليپنگ پلز واپرائيون پونديون هونديون".

"بس ڪريو، رهڻ ڏيو ان سڀ کي" چوندي چوندي هوءَ اٿي. گئلريءَ ۾ وئي هئي ۽ راشد خاموش سگريٽ ڇڪيندو رهيو هو. ڪن لاءِ ڪمري ۾ خزان جي هڪ شام جهان اداس موسيقي ڦهلجي وئي هئي. هڪ اداس خاموشي ڇانئجي وئي هئي. پوءِ جڏهن پيهر واپس ڪمري ۾ گهڙي پاڻ کي صوفي تي سٽيو هئائين، تڏهن به ڪيترو ئي وقت ساڳي خاموشي ئي رهي هئي- تنهن بعد راشد پڇيو هو.

--"سروس هلي ٿي؟"

--"پيو".

--"ها، پڙهاءِ اڄڪلهه هو ڪٿي" راشد سگريٽ جي رکس رکس ونيءَ ۾ ڇاڻيندي پڇيو هو.

"ڪير لٿار؟ اٿار ساڳي ئي هنڌ تي. آءٌ. اي ۾ سروس پيو ڪري".

--"۽ هوءَ سندس؟"

”خبر اٿئي ته اها ايئرهوسٽس آهي ۽ اسٽاف ڪوارٽرز ۾ رهي“.

”هيڏانهن ڪڏهن ايندي؟“

”نه، ڪڏهن اچي ۽ اچي به ڇاڪاڻ. مان ڪا هاڻي...“.

”پوءِ اڪيلائيءَ ۾ بور نه ٿيندي هوندين؟“

”نه، ڪابه بوريت ناهي“.

”ايڏي عرصي ۾ مون ڏانهن به ڦيرو نه ڪيئه؟“ هن جي مُک تي اڻڇتي ڏلڏلي ڏلڏلي چاهنا جا اولڙا تجلا ڏيڻ لڳا هئا.

”پوءِ نوڪري جو آهي“.

”اهو ته ٺيڪ بهانو“.

”پوءِ ڪمزوري سمجهو“.

”سڀڪجهه ڄاڻندي به ايڏي مات!“ هن سامهون لهارينديءَ سندس مُک جا ڀاؤ ڏسڻ چاهيا هئا.

”ائين سمجهو مون ۾ بغاوت جي سگهه ڪين آهي“. هن جي چهري تي ڏک پريون ريکائون اڀري آيون هيون. لائيٽ جي تيز روشنيءَ ۾ هن اکيون چنڀيندي جهٽڪي سان چهرو ٻئي پاسي ڪري ڇڏيو هو.

”توکي اڄ به هن سان پيار آهي؟“

”نه پيار نه پر نفرت“. هن تيز لهجي ۾ چيو هو. هن مڙس کان ملڻ گهاون کي من ئي من ۾ ڪنهن راز جيان سانڍي رکيو هو، پر پوءِ ته اهو راز ڪنهن ناگ جيان سيرڪي سندس چپن تي اچي ويو هو.

”هُن مون کي دوکو ڏنو آهي. هُن مون سان وساهه گهاتي ڪئي آهي- هُن مون کي... ان ڪري ئي....“ ايئن ڄڻ صفائي پيش ڪندي هجي.

”پوءِ هي ڏک جون ريکائون؟“

”پر تون ته پڌاءِ ايترا سارا پيرا آئين پوءِ پيرو به نه ڪيئه؟“ هن سندس حملي کي ٽارڻ جي ڀرپور ڪوشش ڪندي چيو هو.

”ياد ٿيءِ تو چيو هو ”ماضي ايذاءُ پهچائڻ کان سواءِ ڪجهه ڪڏهن تو ڏئي سگهي“ ۽ مون کي وري ملڻ ايترا پهچائيندو آهي“. هن ڏانهس گهوريندي چيو هو.

”منهنجي چهري ۾ رکيو ئي ڇا آهي جو ائين بار بار ڇتائي رهيا آهيو“. هن ٿڪل ۽ حجاب واري آواز ۾ چيو هو.

Gul Hayat Institute

”هڪ اها شيء ٻيو ڳوليان، جيڪا ڪنهن وقت پيڙا ڪان پالهي هئي، جنهن ڪي خوشگوار روحاني سڪون حاصل هو. جنهن پين لاء پنهنجي زندگي برباد ڪندي سچي زندگيءَ جي لذت، مسرت ۽ مزو به وڃائي ڇڏيو آهي. اڄ جنهن تي مان ڪي روئڻ اچي ٿو ۽ افسوس! جو منهنجا ڳوڙها به ان تلخيءَ کي ميٽائڻ لاء ڪافي ناهن“.

ثريا جو ڪنوارپ وارو زمانو هن وٽ ائين محفوظ هو جيئن اڳي جون ڪنواريون شاديءَ ڪان پوء ڏاج کي پوڙهاپ تائين سانڍيون ايندڙيون آهن ۽ پوء جڏهن ڪهني لڙڪيل ڪل واري ڇهري ڪي آئيني ۾ ڏسنديون آهن، تڏهن گذريل وقت کي ياد ڪندي پراڻن ڪانوڙن، صندوقن ۽ ٽينڪن جا اُڙ کولي پراڻي ڏاج کي اٿلائي پٿلائي ڪن لاء پنهنجو پاڻ کي ماضيءَ جي ماڻرين ۾ اڇلائي ڇڏينديون آهن.

ليڪن هن وساريو ئي ڇا هو؟ يونيورسٽيءَ جي رنگين ماحول ڪان جبلن جي چوٽين، سمونڊ جي لهرن ڪان وٺي اڄ تائين هن ڪان ڪجهه به ڪين وسريو. هن کي ته اڄ به ياد آهي، سندس ڪهاڻين ئي هنن کي هڪٻئي جي قريب آندو هو.

”راشد صاحب، مان توهان جون ڪهاڻيون پڙهندي آهيان“.

”واهه وا، مهرباني مهرباني“.

”ڏسو نه، ان ۾ مهربانيءَ جي ڳالهه ڪهڙي آهي. سچ پچ توهان عظيم اديب آهيو“.

”راشد صاحب اڄڪلهه ڇا پيا لکو؟“

”مان، اڄڪلهه هڪ ناول تي ڪم ڪري رهيو آهيان“.

”واهه! پوء ته ڏاڍو سٺو“.

”راشد صاحب، خبر ناهي، اوهان جو اسان ڪان اٽرو پري پري رهڻ آخر ڇا معنيٰ ٿو رکي؟“

”توهان ڪيئن ٿا سمجهو؟“

”پوء نڪو ملڻ ۽ نه ئي وري....“

”بس... ۽ ان ڪري به ته مٽان“.

”ڇا مطلب؟ ڊڄو ٿا“ هلڪي مرڪ.

”ها“.

”ڪنهن ڪان؟“

”توکان“ سرگوشيءَ جي آواز ۾.

”مون ڪان؟“ مُشڪ جو سرخي مائل ٿيڻ. من ۾ امرت جو اوٺجي اچڻ.

ائين لي ثريا عام ڇوڪرن جي ڪچڪول سان لڪري سچو سچو وقت مطالعي ۽ راشد سان ڪچهريون ڪرڻ ۾ گذارڻ لڳي. ڪڏهن ڪڏهن يونيورسٽيءَ کان پري سمونڊ جي ڪناري، ڪڏهن ساوڪ سان ڍڪيل پهاڙن طرف، جتي فطرت جي گهرايون، سمونڊ جي وڏين ڇولين جي اڇڻ ڪڏڻ تي، ڪڏهن پهاڙن جي خوبصورتي، ظاهر ۾ پُرسڪون الهڙ ٿي الهڙ ٽهڪندڙ لاوا تي، ڪڏهن گهاٽن وڻن وڻن جي ٽلن سان جهنجهيل جهومندڙ تارين تي ۽ ڪڏهن زندگي سان واسطو رکندڙ مسئلن تي ڳالهائڻ، خيالن جي هڪ جهڙائي هوندي به ڪجهه وٺي. هڪ سماج جي دٻاءَ ڪي ڪنهن حد تائين برداشت ڪندڙ ۽ پيو عقيدن جي مهاري بنائي ڪائنات تي غور فڪر ڪرڻ سان دلي سڪون چاهيندڙ.

راشد ۾ جيڪڏهن ظاهر ۾ محبت واري گرمي ڪين هئي پر پوءِ به پنهنجي منهن الهن پريت جي داستانن کي پنهنجن ڪهاڻين ۾ اوتيندو ضرور هو. پيچل ٽٽل لفظن ۾ ڪڏهن اهڙو اظهار به ڪري ويهندو هو، جڻ دل جو ٿاڻو پچي اهو محسوس ڪرائيندو هجي ته وٽس به ڪا دل آهي پر محبت جو اهو جهونڙو جهڙيءَ ۾ تيزيءَ سان ايندو هو اهڙي ئي تيزيءَ سان دلين کي واسڻ بنا ئي گذري ويندو هو. ان ڪري ئي ثريا مٿس گهڻو ڀروسو ڪري ڪين سگهي.

۽ اڄ وري گهڻي عرصي کان پوءِ پاڻ هيئن مليا، راشد ڪپ ڪشهي ڇيو.

”ثريا، تو جيڪا پاڻ سان ويساهه گهاتي ڪئي هئي ان کان بچاڻ جو سُوهه ئي ...“.

”چُپ ڪريو رهڻ ڏيو ان سڀ کي، بار بار اهو توهان جو رحم وارو جذبو ڏک ٿو رسائي“.

”ڏنو اٿئي پنهنجو پاڻ کي آرسيءَ ۾؟“

”پوءِ جڏهن آتما مري چڪو هوندو آهي تڏهن سرير جي آخر ڇا معنيٰ“ ڇوله ڇوله سندس آواز پرجي آيو.

”پر تنهنجي عمر ئي ڪيتري آهي؟“

”بس، ڪڏهن ڪڏهن انسان عمر کان اڳ ئي پوڙهو ٿي ويندو آهي“.

”سبب؟“

”هر ڳالهه جو سبب ٿيندو آهي ڇا؟“

”پوءِ هيءَ تنهنجي سرير کان لاپرواهي؟“

”سرير ۾ توهان جو ڏاڍو موهه آهي؟“

”ها، ڇو ته سان اديب آهيان. سان کي سرير جي سولهن ئي جيتري سرهائي ڏهندي آهي، اوترو ئي سندس لاس تيڻ لي ڳوڙها ڳاڙيندو آهيان.“

”پر ڏس، سان ان حد کان اڳتي لڪري آئي آهيان.“

”سان وري به دهرائيندس، تنهنجي عمر ئي...“.

Gul Hayat Institute

”ها، هڪ وقت اهو به هو جڏهن جسم ۾ هڪ قسم جي خوشبوءِ ۽ گرمائش ڊوڙون پائڻ لڳندي هئي، تڏهن لڳندو هو سچ به مان ڪو مور هجان ۽ مور جيان ٿي اڪيلي اڪيلي ڇهرڇهنگ ڪوڪينه و وتان. پر اڄ مان ان بن مان ٻاهر نڪري آئي آهيان. مان اڄ هر ڳالهه کان مُڪتي پائي ورتي آهي. ان ڪري اڄ مان لاءِ سڀڪجهه اجايو آهي. مان پيهر پنهنجو پاڻ کي وري اهڙي ٻَنَ ۾ وڃائڻ نٿي چاهيان، جتان نڪرڻ لاءِ ڪو رستوئي نه لڀي“ هوءَ ڳالهائي رهي هئي ۽ سندس آواز ۾ ڏاڍي سڏڪا هئا.

”پوءِ ڪلهه جو احساس ڇو؟“

”تون ٿي ته چوندو آهين سڀڪجهه وڃائڻ کان پوءِ به ڪلهه جو احساس رهي ٿو. ۽ زندگيءَ ۾ رکيوئي ڇا آهي پر پوءِ به جيئڻوئي پوي ٿو.“

”گذريل جو ڏک ڇو؟ ياد ٿئي، مان چيو هو ’اسان اديبن لاءِ ماضي ئي قيمتي وٿ آهي ۽ مستقبل ـ مستقبل اسان کي پاليندو نه اچي‘ تڏهن تو چيو هو ’مستقبل منهنجو آهي‘ مان مستقبل کي جيتيندس.“

”ها پر مان اهو به ته چيو هو نه ته مان شڪست کائي ٿي نٿي سگهان. پوءِ هي زندگيءَ جا ايندڙ پل آزاد پنڇيءَ جيان گذاريندس، ڇا اهو مون لاءِ ٿورو آهي...؟“ هوءَ اڄان به ڪجهه چوندي چوندي رڪجي وئي. هن جو ڳلو ڀرجي آيو. هن جي ساڙهي ڪُلهي تان تِرڪي صوفي ۽ پلاڪ تي وڃائجي وئي.

”تڏهن به هڪ مڙس ۽ ٻالڪر جيان ننڍڙو ٻارڙن جي ته ڪمي رهندي.“

”نه، مان ٻار پيدا ڪري ۽ مڙس سان گڏ هڪ بي معني ۽ فضول زندگي گذارڻ کان تنگ اچي چڪي آهيان.“

”پوءِ ائين ڪيسين اڪيلي زندگيءَ سان جنگ جوٽيون ايندينءَ؟“

”بس، ڇا تو چئي سگهجي.“

”پوءِ؟“ هن دلچسپي وٺندي چيو.

”نه بس، مان لاءِ جيڪو ٿيو سو ڪافي ٿيو، پيهر ريتن رسمن جي قربان گاهه تي سيس ڏيڻ لاءِ تيار نه آهيان.“

”پوءِ به؟“ هن جي منهن تي مرڪ نه پر وشواس ۽ اميد پيرا تاهڻ لڳي.

”توهان آخر چوائڻ ڇا ٿا چاهيو؟ جڏهن ته مان اڳ ۾ ٿي چئي چڪي آهيان. زندگي مون لاءِ ڪا معني نٿي رکي، جنهن جي سهاري ٻاقي پل سڀ گسارا گذاريان ۽ نه ٿي وري اڄ به موهه اگر جو چوڙڻ ماڻڻ جي چاهنا جاڳي آئي. مان هن دنيا کان پري دور پري وڃڻ چاهيان ٿي، جتي ڪنهن جي به ڪوڪ ڪَنَين نه پوي.“

”سڪون ته توکي اتي به نه ملندو؟“

Gul Hayat Institute

”گهڻ ۾ گهٽ مايوسي ۽ لاساميءَ کان ته بچاءَ آچا ٿيندا.“ هن کي زندگيءَ جا گذريل پل ياد اچڻ لڳا، جڏهن راشد کي اڪيلو ڇڏي وڃي نثار جي جهوليءَ ۾ ڪيري هئي. ڪاليج جي نوڪريءَ کان پوءِ گهر ۽ پوءِ سارو سارو وقت مطالعي ۾ رُڌل، تڏهن شام جي واپسيءَ تي نثار جي مسڪراهٽ جي هلڪي گرمي سندس دل جي خشڪي دور ڪرڻ لاءِ ئي ڪافي هئي. هڪ زمانو اهو به هو جو اهڙا منظر ڏاڍا سڻ پرپائيندڙ لڳندا هيس، ليڪن ان کان پوءِ جو جيڪو زمانو آيو ته ان جي ڏاڍي ڏنڌلي روشنيءَ ۾ نظر وجهڻ سان ساڳيائي منظر سندس بدترين يادين ۾ تبديل ٿيڻ لڳا. هن کي تعجب ٿيڻ لڳو ته ائين آخر ڇو ٿيو؟ هوءَ پنهنجو پاڻ کي ملامت ڪندي رهي. ”آخر مان، هن سان شادي ڪرڻ تي راضي ئي ڪيئن ٿيس؟“ ڪيئن ظاهري ڏيک تي پنهنجي پنهنجو پاڻ کي فريب ڏنم؟ پنهنجي اکين ۾ چپن جي مسڪراهٽ ۽ خوشي، هُن جي وڏن ڪرن ٿڪن ۾ ڪيئن گم ڪرڻ لاءِ تيار ٿيس؟“

”ثريا.“

”هُون...“ هن ڇرڪ پرينڌي ڇيو.

”ڇا پئي سوچين؟“

”ڪجهه ناں ڪجهه به نه.“

”ثريا، جن ڪَڙين توکي نثار سان جڪڙي ڇڏيو هو، اهي ڪَڙيون گلن جون هيون، ريشمي هيون، سوليون هيون يا ڪنهن ٻئي شيءِ جون ۽ اهي سڀ اڄ جڏهن ٽُٽي چڪيون آهن، تڏهن تنهائي ۽ دک ڀري زندگي گذارڻ ۽ مدتن کان کهنيل پوساتيل رهڻ آخر ڇا معنيٰ رکي ٿو؟“

”ان معنيٰ کان ڪَڪِ ٿي ته پنهنجو پاڻ کي بي معنيٰ بڻائي رهي آهيان.“

”۽ سو به ڪيستائين؟“

”في الحال ته ڪجهه نٿو چئي سگهجي.“

”ثريا هڪ ڳالهه چوان؟“

”چؤ.“

”مان غلط هجان پر اهو ضرور چاهان ٿو ته شايد تنهنجي اندر ۾ ڪو راز هجي، توڻ پل ته ان جو اقرار نه ڪر پر ان جي ڇيت سدائين لاءِ پئي تنهنجي من ۾ ڇپندي رهندي ۽ مان؟ مون کي ته سدائين ياد رهندو هڪ اهڙي به عورت آهي جنهن سان منهنجو ازل جو رشتو آهي، ان سان ڪو به فرق نٿو پوي ته آيا اهو رشتو دوستيءَ جو آهي. پنهنجائپ جو آهي يا......“ پاڻ تي ڪنٽرول ڪرڻ جي باوجود سندس من پرچي آيو. سندس لهجي ۾ هڪ قسم جي پنهنجائپ ۽ سنيهه جي پاولا پريل رهي.

”مان کي هڪ ڀيرو وري دهرائڻو پوي ٿو ته شاديءَ جي پيالڪ ۽ خوفناڪ رستي تي ڪهلي هلڻ ۾ آخر توهان ايتري دلچسپي ڇو وٺي رهيا آهيو، جڏهن ته مان اڳ ۾ ئي چئي چڪي آهيان... ورجايل لفظن کي ٻيهر دهرائڻ ۾ فائدو؟“

”پوءِ به توکي سرچڻو ئي پوندو.“

”ان، مان سوچڻ واري سگهه ئي وڃائي چڪي آهيان. پاڻ لاءِ مان وٽ رهيو ئي ڇا آهي. بي معنيٰ زندگيءَ ۾ جيڪو ڪجهه مليو آهي، سو آهي ڪجهه تلخ ڳالهيون. ٿورا منيل جليل تجربا. ڪجهه بغاوت جي ٽڪل خواهش، اهو ۽ شايد اهو به ان بس مايوسين جو سنائو ۽ ان سنائي ۾ وڏيڪ واڌ ڪرڻ نٿي چاهيان. مان وٽ منهنجا پنهنجا سورئي ڪافي آهن. مان ٻين جي غمن جا بار کڻڻ لاءِ پيهر تيار نه آهيان.“

هروڀرو نه ار حقيقت ٿو چوان توکي هارائڻ نه گهرجي. زندگيءَ جا سوين پيچرا آهن. هڪ جي هٿان نڪرڻ تي آخر همت ڇو هارجي؟“

”مان چيو نه ته توهان جا اهي درس ڪارگر ثابت نه ٿيندا، ڇو ته اڄ مان اتي اچي بيٺي آهيان جتان نه ڪو رستو نڪري ٿو ۽ نه ئي وري داخل ٿئي ٿو. اڄ جڏهن منهنجي لاءِ دنيا جا سڀ رستا بند ٿي چڪا آهن، تڏهن پيهر اهڙو ڪو به سلسلو ڳنڍڻ نٿي چاهيان جنهن مان وڌيڪ دک پهچي“ هن جو من پرجي آيو. پنهنجي آواز کي توازن ۾ رکندي چيائين.

”تنهن جو مطلب ڪنهن قسم جي ڪا گنجائش ڪانهي؟“ مايوسيءَ وچان سوال ڪيائين.

”نه بلڪل نه“ هن اکين ۾ آيل لڙڪن کي هٿ جي ڦيريءَ سان اگهندي، منهن ٻئي پاسي ڪري ڇڏيو ۽ هو اتي تڪڙو تڪڙو فليٽ کان ٻاهر نڪري ويو.

واجد

لاشي جي ٻوڙ

منور ڦرلدڙ ڪرسيءَ تي وڏي شان مان سان ويٺو آهي. سندس آڏو وڏي شاندار ٽيبل رکيل آهي، جنهن تي ٻه ٽيليفون سيٽ رکيل آهن. سندس سامهون هڪ ٿلهو ۽ بيڊولو ٺيڪيدار ويٺو آهي، جنهن سان منور ڪنهن ڪاروباري مسئلي تي ڳالهائي رهيو آهي:

”هائو چالديا صاحب، اوهان واقعي ڀرانا ۽ تجربيڪار ماڻهو آهيو. پر اوهان کي اهو ٻڌائي ڇڏيان ته اڄ هوا، پاڻي ۽ باهه، جن لاءِ چيو ويندو آهي ته قدرت پاران بخشيل بي بها نعمتون آهن، تن کي به بغير پئسي جي حاصل ڪري نٿا سگهون. منهنجو ايمان آهي، ته ڪيو لنگو ماڻهو ڪٿي به عزت پائي نٿو سگهي. اوهان ذاتي سورس هلائي ڏسو، ڪٿ اڌم ڪجهه به حاصل ڪري ڪونه سگهندا. پر ته اوهان جي جتي گسي وڃي- پر اسان جي سهڪار بنا ٿيوالو اوهان کي انجنيئر سان ملڻ به ڪونه ڏيندو. ٺيڪو کڻڻ ته پنهنجيءَ جاءِ تي جبل جهاڳڻو آهي- ۽ اهو پهاڙ جيڏو پرابلم ڏلو پٽ ڇڻي جو ٽي حل ڪندو آهي. اهو سورس ٽي انٽرليشنل آهي.“

ٺيڪيدار، جو سموري ڏوبڻ ۾ ڳهاڳهه ٿيو ويندو آهي، منور جي ان سموري ڪيل تقرير جي تهه تائين پهچي، ڪوٽ جي اندرين کيسي ۾ هٿ وجهي، نوٽن جو هڪ بنڊل ڪڍي چار هزار رپيا ڳڻي منور جي اڳيان رکندي مرڪي چيو: ”مون سمجهيو سائين، سڀ ڪجهه سمجهيم. اصل ۾ مون اهو ئي چاهيو پئي ته ڪنهن نموني اوهان سان خلاصو ڳالهائجي. هو لئن، اوهان جي دعا سان (سيني تي ساڄو هٿ رکي) هن بندي جو ڪافي اثر آهي. لاڙڪاڻو ۽ سکر ته پنهنجو ئي آهي. ايئن ڪڏهن به ڪونه ٿيو، جو ڪڏهن منهنجو پريل ٽينڊر خالي ويو هجي! اوهان هتي نوان نوان آهيو نه، تڏهن ڳالهه ڇوريندي ڪجهه هٿڪ ٿي ٿيم، نه ته اڪائونٽنٽ ۽ ڪانٽريڪٽر ته هڪ جان ٻه قالب هوندا آهن. ها، منورصاحب! حالي هي چار هزار اٿوَ، اڳتي به مڙئي الله ڀلي ڪندو. گهٽ نه ٿيندي، رڳو اوهان جو حڪم ڪپي.“

(منور نوٽن جي ٿهي کڻي، پنهنجي جيڪٽ جي اندرين کيسي ۾ وجهندي:) ”چالديا صاحب! مون کي هن ڊپارٽمينٽ ۾ آئي اٺون سال آهي، پر خدا جي مهربانيءَ سان هن وقت تائين پنهنجي ساک مٿي رهي آهي. خدا چاهيو ته اڳتي به پت رهجي ايندي. اوهان کي به فڪر

Gul Hayat Institute

نہ ڪريو، اوهان جهڙن سان تہ پنهنجو بہ سير لڳي. (ٺورو چپ رهي) پلا چيا پيئندا. چانهہ يا ٿڌو؟"

(ان وير پٽيوالو اچي منور کي چوي ٿو:) "سائين، ٻاهر اوهان جو ڪوئي دوست مالڪ لالي بيٺو آهي. اوهان سان ملڻ ٿو چاهي-- سائين سڏي اچانس؟" (منور جي چهري تي مرڪ تري اچي ٿي.) "ها ها! جلدي سڏي اچينس تہ هليو نہ وڃي" (ايهرانيءَ وچان چوي ٿو:) (ٺيڪيدار ڪرسيءَ کي سوري اٿي منور ڏانهن هٿ وڌائيندي:) "چڱو منور صاحب! هاڻي مان بہ هلان ٿو. اوهان پڻ پنهنجي دوست سان ملو. پاڻ تہ سدائين گڏ آهيون. سان سوءِ رات جو ٺي ڪٿي اوهان جي ڪوارٽر تي حاضر ٿيندس. وڌيڪ اتي ئي ڳالهائينبو."

منور: پر چانديا صاحب، چانهہ تہ پيئو ها نہ.

ٺيڪيدار: "نہ بادشاهہ، چانهہ بہ رات ئي پيئبي-- چڱو خدا حافظ".

(ٺيڪيدار منور سان هٿ ملائي ٻاهر وڃي ٿو.) (مالڪ چيڪ هڻائي اندر اچي ٿو، ۽ پنهنجي دوست کي شاندار ٽيبل پويان ڦرلڊڙ ڪرسيءَ تي ويٺل ڏسي ڏاڍو خوش ٿئي ٿو. منور مرڪائيءَ وچان ڪرسيءَ تان اٿي ڪيس ڀاڪر سنجهہ پريندي:) "هلو مالڪ! ڪهڙا حال آهن؟ خوش تہ آهين نہ. مون کي تنهنجي شهر ۾ اچي ذري گهٽ پيو مهينو ٿيو ٿئي، ۽ تون ڇڻ هتي رهين ئي ڪونہ. ڪٿي گم رهندو آهين؟" (منور ٽيبل جي پاسي ۾ لڳل ڪال بيل وڄائيندي:) "هـ-تي پيرا يارن ڪان تـو بابت پڇيم. ہر ڪو چوي، اسان کي مالڪ جي خبر ئي ڪانهي." ايتري ۾ (پٽيوالو اچي ٿو:) "سائين حڪم"

"ٺڪ ڪوڪ ڪٿي اچ." (پٽيوالو وڃي ٿو.)

"ها مالڪ، ٻيا ڪهڙا حال اٿئي. يار ٽيون ڏينهن نظام آيو هو، چيائين پئي تہ اوهان سان شام ملهائجي. پر يار مالڪ، پاڻ هاڻي ادب کان گهڻو ڪٽجي ويا آهيون. اهو اجايو نڪساڻ هيننر وٺيئي لڳو. جنهن بہ شهر ۾ پوسٽنگ ٿئي ٿي مون لاءِ شام تيار رکي آهي." (ٺورو کلي) "اڙي! مون تہ پنهنجي ئي ڪٿا شروع ڪري ڏني. تون ٻڌاءِ ڪٿي الوپ ٿي ويو آهين. نہ سڏ نہ واڪو! شايد نظام ئي ٻڌايو پئي تہ مالڪ ادبي لڏي کان ڪٽجي ويو آهي. ڪٿي شاعريءَ کي ماري تہ ڪونہ ڇڏيئہ؟"

مالڪ پنهنجي روحاني پريشاني لڪائيندي مرڪي: "نہ منور، اهڙي تہ ڪا ڳالهہ ڪانهي. شاعري تہ مان هاڻي بہ ڪريان پيو. بس بابا جي وفات کانپوءِ زندگي ڪجهہ وڌيڪ ويران ڪري ڇڏيو آهي. لاڳيتي بيروزگاريءَ ذهن کي ڏوڏي وڌو آهي. اصل سڀني کان ڪٽجي ويو آهيان. ادبي سنگتن جا دعوت ناما ايندا آهن ۽ تاريخن گذري وڃڻ تي ادبن شاعرن جون ميارون ئي ٻڌڻيون پوانديون آهن ..." (منور سندس ڳالهہ ڪٽيندي:) "هان! چاچا سائين وفات ڪري ويو، ڪڏهن؟"

”اڄ سال پورو ٿيو آهي ڪيس وفات ڪئي“ (مانڪ اداسي لڪائيندي:) ”۽ تو ڪاڻ اهو به نه پڇو جو ڪٿي ٽيليگرام ڪرين ها!“ (منور سخت غمگين ٿيندي:) ”ڇيو تون مون کي غير ٿو ڀانئين مانڪ؟“

”نه نه منور، اهڙي ڪا ڳالهه ڪانهي. اصل ۾، مان ڏاڍو پريشان رهيو آهيان. بيحد پريشان. توکي ته سُڌ آهي منور، منهنجا ٻئي وڏا ڀائر مون کان جدا آهن ۽ مان بيروزگار آهيان!!“

منور: ”ڀلا تعليم ڪيتري پرايئه؟“

مانڪ: ”بي- اي جو ٻيو سال ڏئي چڪو آهيان. سروس لاءِ لاڳيتي جاکوڙ ڪندي، اڃا پيون سال وريو آهي. پر لڳي ٿو اڃان به ڪي ڏرم جا ڏڪا لکيل آهن. منورا مان پاڻ کي هن مقام تي بلڪل اڪيلو ۽ ويڳاڻو محسوس ڪري رهيو آهيان. پوءِ خالي هجي ته دليا جون سموريون رنگينيون ڏاڍلائجي وينديون آهن!“

منور: ڀلا نوڪريءَ لاءِ ڪٿي ڪٿي ٽرائي ڪئي اٿئي؟

مانڪ: ڇا ٿو ڀانئين منورا! مون جيئڻ لاءِ ڪاب جاکوڙ نه ڪئي هوندي! مون هڪ هڪ آفيس جو در کڙڪايو آهي. دلاسن جا دروازا ته کليل آهن، پر نوڪري ڏيڻ لاءِ ڪو به تيار ڪونهي. سروس لاءِ سفارش، ۽ ڏيڻ لاءِ ڏن گهرجي، ۽ مون وٽ انهن ٻنهي مان ڪجهه ڪونهي. مان خالي آهيان دوست، منهنجي کيسي واڱر. مون لاڳيتا به سال اهو عذاب ڀوڳيو آهي. هن ڪٺن موڙ تي منهنجو ڀاڄولو به منهنجو ساٿ ڇڏي ويو آهي. همدرديءَ جي سڪڻ پولن کان هاڻي ايڏي ته آرجي ٿيڻ لڳي آهي، جو ڇنڊڻ کي اهو به ڪوله پڌائيندو آهيان ته مان ڪيڏي عرصي کان بيروزگار آهيان. ڪالهه جاويد ٻڌايو ته تون هت بلڊلڪس ۾ اڪائونٽنٽ ٿي آيو آهين. سوچيم، پاڻ ٻئي اظرپاتي يار آهيون. هڪٻئي لاءِ احساس رکندڙ، هڪٻئي جي جذبن جي زبان سمجهندڙ، سو الهيءَ ناتي تي آس ڪٺي تو وٽ هليو آهيس. تون مون لاءِ ڪٿوئي ڪجهه ڪري سگهين ٿو، منورا تنهنجي هن بلڊلڪس ڪاتي ۾ ورڪ چارجيءَ لاءِ به مون به مهينا ساندهه پنڌ ڪيا آهن. پر، لڳي ٿو غربت جي زبان ايڏي سَسِي وئي آهي جو هاڻي ڪوئي سمجهي به نٿو سگهي. منورا مون دوستن سان گهمڻ به بند ڪري ڇڏيو آهي. ڪاڻ ۽ ڪاراءِ وارو اصول منهنجن پيرن جو زنجير بڻجي پيو آهي.

”تنهنجا ته ڀائر به ته آهن، ڇا اهي تنهنجي ڪاب هيلپ ڪانه ٿا ڪن؟“ منور وچ ۾ ڪائنس پڇيو:

”ٻيئون ڏينهن منهنجا ٻئي وڏا ڀائر (جن کي مان بابا جي وفات تائين ياد ته ڪوله هوس) ملڻ آيا هئا ۽ جڳهه کي کپائي پنهنجي پنهنجي حصي وٺڻ لاءِ ڳالهه ڇوري مون کي تهائين درد جي ڏُٻڻ ۾ دُٻي هليا ويا. مان پنهنجيءَ آلا جا عضوا پيچي تنبڙو ٿي جيئڻ لئو چاهيان. مان عزت جي زندگي گذارڻ ٿو چاهيان. ڇا ان ڏس ۾ تون به منهنجي مدد نه ڪندين؟“

(منور ڪنڀير ٿيندي:) ”هائو ڀاءُ واقعي هڪٻئي جا هڏڏوکي ۽ همدرد آهيون ۽ مون کي سنڌ سڀاءُ جي هر لاهي چاڙهي جي ڄاڻ آهي. پر... پر پيارا، هن جڳ ۾ جيئڻ لاءِ ۽ سکي ستابي رهڻ لاءِ روح جي ارڏائي مارڻي پوندي آهي.“

(ايتري ۾ پٽيوالو ڪوڪ کڻي اچي ٿو. ۽ منور ڪيس ڪوڪ مالڪ جي اڳيان رکڻ جو اشارو ڪري ٿو. پٽيوالو ڪوڪ مالڪ جي اڳيان رکي ٻاهر نڪري وڃي ٿو. ۽ منور گفتگوءَ جو سلسلو جوڙيندي وري ڳالهائي ٿو:) ”دوست، ضمير جي سچائي ۽ اصولن جي اوچائي، غربت جي غفا ۾ رهي قائم رکڻ ناممڪن آهي. هت سچائيءَ جي سڪي کي مدي خارج چئي گٽر ۾ اڇلايو ويندو آهي. هن ناهموار معاشري ۾ ذهانت ۽ جهالت ۾ ڪوبه فرق ناهي ڏيندو. هت نوٽن جي وقعت آهي- اصولن ۽ نظرين جو لاش کڻي هلڻ وارن کي هتي رهڻ لاءِ به اڇ ڌرتي به ناهي ملي سگهندي. سموري حياتي آداسيءَ جي آس ۾ سڙڻو پوندو آهي ڪين. تون شاعر آهين، ۽ سڌ اٿم ته شاعر ڏاڍا جذباتي ۽ انا پرست هوندا آهن. اوهان وٽ آدرشن جا ته انبار هوندا آهن، پر هن مشيني ماحول ۾ جيئڻ لاءِ اوهان وٽان ساهس ڦولهيو ڪين لڀندو آهي. مون ڏي نهار- مان به ته ڪهاڻيڪار آهيان، ٽن مجموعن جو مالڪ- پر، جي تو جيان مان به اصولن جي سوريءَ تي لٽڪيل هجان ها، ته هر شهر جا اديب ۽ شاعر مون ڏانهن ايئن ڇڪيا ڪونه اچن ها. شامون ملهائڻ ۽ دعوتون ڪرائڻ لاءِ، انهن اڳيان پويان ڪين هلن ها ـــ آءٌ تنهنجي اڏو هن ڦرلڊڙ ڪرسيءَ ۽ جرڪندڙ ٽيبل تي پاس وارو درجو نه ماڻيان ها- آءٌ بظاهر مطمئن ۽ پرسڪون آهيان نه، پر ڪڏهن ڪڏهن هن غرض جي گندي چوڏيواريءَ ۾ پاڻ کي قيد ٿيل پائيندو آهيان. مون ان موضوع تي گهڻو سوچيو، پر پوءِ جسم جون گهرجون روح جي رڙين تي غالب پونديون ڏسي ماٺ اختيار ڪرڻ مناسب ڄاتم. اڄ منهنجي روح جي اگهاڙپ هنن قيمتي ڪپڙن ۾ لڪي وئي آهي.“

(اوچتو فون جي گهنٽي وڃي ٿي ۽ منور گفتگوءَ کي اتي ڇڏي رسيور کڻي ٿو ـــ ۽ مالڪ کيسي مان بيڙي ۽ ماچيس ڪڍي بيڙي دکائي ٿو. ۽ فون اٽينڊ ڪرڻ بعد منور وري ڳالهائي ٿو:) ”پيارا مالڪ، توکي شاد رهڻ لاءِ آدرشن جي چادري کي ڇڏي تتل روڊن تي رلڻو پوندو. غرضن جي غلاظت ۾ پرڄڻو پوندو. پنهنجي ذهن ۽ ضمير جي سچائيءَ وارين مدي خارج سوچن کي اڇلائي ڇڏڻو پوندو. ٻيءَ صورت ۾ تنهنجي حياتي حرام ٿي پوندي مالڪ! اڄ وڃي سوچ- گهڻو سوچ ۽ پوءِ هڪ صلاح تي پهچي مون ڏانهن اچ، آءٌ ڪوشش ڪندس ته توکي روزگار سان لڳايان- مالڪ، هت هر ماڻهو فريبي آهي. ڪنهن جي به ڪنهن سان سچائي ڪانهي. تون زندگيءَ کي جنهن عينڪ سان ڏسين وائسين پيو نه، ان جا شيشا ڪسي ڪسي ڌنڌلا ٿي ويا آهن. ۽ ڌنڌ ۾ ته مالڪ، ڪابه شئي صاف نظر ناهي ايندي. اسان اديب دنيا کي سمجهڻ جون وڏيون وڏيون دعوائون ڪندا آهيون، پر اصل ۾ دنيا جي

ڪنهن به روپ ڪي ڪونه سڃاڻئون. اسان جذباتي جملا لکي لکي پنهنجين جهونن جي چوڌاري اوپرن اصولن جون ديوَ جيڏيون ديوارون ڪڙيون ڪري ڇڏيندا آهيون ۽ پوءِ بکن ۾ ڪرڙيون هٿي هٿي مري ويندا آهيون. اسان جون اکيون حقيقتن جي سورج آڏو چنجهيون ٿي ويندڙيون آهن دوست!"

(منور جي هن ريمارڪس تي مالڪ بيحد ٽوانئي ٿي وڃي ٿو. هو اهو سڀڪجهه سهڻ لاءِ بلڪل تيار ڪونهي. هو اهو ٿو چاهي ته ڪو ڪيس روزگار جو آسرو ڏئي سندس اصولن جون پٺي اکيون کڻي وڃي- هُو باهه ٿي وڃي ٿو:) "چئبو ته تون اديبن کي اولڙاهين جو چمڙو ٿو سمجهين. سچائي جو سڌ ورلائيندڙن کي تون ڪاهل ۽ پاڳل ٿو سمجهين- تون پائين ٿو ته هن ڪوڙجي ڪاڪ محل ۾ ويهي تون سچائيءَ جي اگهاڙي پٺيءَ تي سولٽيون وسائيندين ۽ مان مصلحت جو ماسڪ منهن تي چاڙهي هاهاڪار ڪندو رهندس. ايئن ناهي منورا هن جڳ ۾ جيئڻ لاءِ هرويرو توواري هن ٽاٽ ٽانگر جي ضرورت ناهي. تنهنجيءَ ۽ منهنجيءَ سوچ ۾ اولڏاهيءَ ۽ سوجهري جيڏو فرق آهي. تون جن پستين کي بلنديون ڪوٺي رهيو آهين- اهي ڪاهيون آهن منورا تون جنهن تاريڪيءَ جي تري ۾ ڪريل آهين، اتي پيو رهه- چاڪاڻ جو تون اتي مطمئن آهين- پر ايترو پڌي ڇڏ، حقيقتن کان اکيون چورائڻ وارا ڪڏهن به سچائيءَ جو سورج ڏسي ناهن سگهندا- لالچن جا لوڙاڏو ۽ غرضن جا ڪهرجاڻو دولت جا انبار ته ويڙهي وٺندا آهن، پر سندن غرض آلوده پلوَ سچائيءَ جي موتين لاءِ هميشه لاءِ سڪندا رهندا آهن."

(منور جي چهري تي ڪاوڙ ۽ ڪروڌ جا پاوَ اڀري اچن ٿا، پر هو پاڻ کي ضابطي ۾ رکي، مالڪ جي ڦڪي چهري ۾ گهوري طنز ڀري مرڪ چپن تي آڻي چوي ٿو:) "لڳي ٿو تون هنن ڏن سالن ۾ اچان تير به نه بدليو آهين- تو وٽ اڃا به ساڳيا ئي ماڻ ماپا آهن زندگيءَ لاءِ. جڏهن ته سرشتي سالدي جيان الانجي ڪيترا رنگ مٽائي چڪي آهي. آءٌ توکي ڪيئن سمجهايان مالڪ، ته تنهنجن اصولن جا وٽ ڪوڙا ٿي چڪا آهن. لڳي ٿو ته وٽ هينئر سواءِ سهڻين سوچن جي پيو ڪي به ڪينهي رهيو. نه اڳتي وڌڻ جو ساهس نه جيوت کي جوڙڻ جي چاهنا- آدرشن جي انبارن ۾ د پڄندڙ! تون ته مون کي مثل ماڻهو لڳي رهيو آهين. پنهنجي حالت ته ڏس، ڇا مان ڇا ٿي ويو آهين! اکيون ڏرا ڏئي ويون اٿئي. هڙپاڻيون نڪري آيون اٿئي. اڃا به انا ۽ اصول! اڙي اهي اصول جيئري ئي ماري ڇڏيندءِ- تون زنده درگور آهين، هلندڙ ڦرلدڙ لاش! تو وٽ اڪيلايون آهن- اداسيون آهن- ٻيو ڇا اٿئي؟ تو پنهنجي چوڌاري جن هٿ نوڪين اصولن جي ڪاڻ ڪوٺي ڇڏي آهي، اها تنهنجي قبر بڻجي ويندي ۽ تون ان خوديءَ جي ڪنڊ ۾ بي ڪفن پورجي ويندين! تون اصولن کي مفلسيءَ جي ڪفن ۾ ويڙهي پورڻ ٿو چاهين- پر ياد رک، اهو ڏينهن پري ڪونهي، جڏهن ان نظرياتي

مقام ۾ آخري قبر تنهنجي ئي جڙلدي. مائڪ، تون ٻاڻ ٻدلاءِ، اها هڪ سٺي دوست جي سٺي صلاح اٿئي، ٿڌي چڏ الهن جڙتو قدرن کي، جن توکي سٺي ڪپڙي ۽ سٺي ڪاڏي لاءِ سڪايو آهي، جن توکي مٽن مائٽن، دوستن مائٽن جي لظرن ۾ ڪيرائي ڇڏيو آهي. هلڪو ڪري ڇڏيو آهي تنهنجي پرسنلٽيءَ کي. (هينئر مائڪ لاءِ وڌيڪ ضبط ڪرڻ مشڪل ٿي پوي ٿو. هو وڌيڪ ٻڌڻ لاءِ ٻاڻ کي تيار نٿو ڀائي، سندس اکين ۾ ڪاوڙ ڪَرَ ڪڍي چڪي آهي. هو جذبات ۾ ڳاڙهو ٿيندي ڪرسيءَ تان اٿي، ٽيبل تي ٻئي هٿ رکي منور کي چتائي ڏسي ٿو ۽ پوءِ چپن تي ڪساري مُرڪ ميڙي چوي ٿو:) "منورا اصول ڪچي مٽيءَ جا رالديڪا ته ناهن، جن کي جيئن چاهجي ٻڻائي ڇڏجي. مان انسان آهيان، اصولن ۽ احساسن جو مجموعو، تون مون کي ڌرمي شاستر سمجهي ريشمي وڳن ۾ ويڙهي رکڻ ٿو چاهين؟ اهي آسائشون توکي ليبهه هجن، مان، رڳو جيئڻ لاءِ ڪاڻڻ، ۽ اوگهڙ ڍڪڻ لاءِ پهرڻ ٿو چاهيان. مان تو جيان قيمتي ڪپڙن ۾ قيد ٿيڻ نٿو چاهيان. غرض جي ڳنڍڻيءَ کي ليڪ ٽاءِ ٻڌائي ڳلي ۾ ٻڌڻ نٿو چاهيان. مان حالتن جي ڦيرگهير کي توکان وڌيڪ محسوس ڪريان ٿو، پر حالتن جي رسيءَ کي ڳلي ۾ وڌڙهي جالدهه جي وهٽ جيان ڦري نٿو سگهان. تون ڀل ڦرلهو رهه، ۽ عيش ڪندو رهه. عجب ته اهو آهي، ڇو ڪارن ۽ محلاتن جا خواب لهندڙ ٻه اڄ مون کي روڊن تي رلڻ جا ڊپ ڏياري رهيو آهي! مان توکي ڀالچو ٿو لڳان ته پنهنجيون اکيون ٻئي طرف ڪري ڇڏ. جي ڀالچي مان بانس ٿي اچي ته پنهنجو قيمتي رومال لڪ تي رکي ڇڏ. مان هليو ٿو وڃان دوست، متان هن ڀالچي جي ٻدبوءِ ۾ تنهنجو نازڪ دم گهٽجي وڃي." (مائڪ لهايت رلجيده ٿي ٻاهر اڪري وڃي ٿو، ۽ منور کيس حيرت مان ڏسندو ئي رهجي وڃي ٿو. ۽ پوءِ ٿڌو ساهه ڀري ٻڌڪي ٿو:) "منهنجو بيوقوف دوست اصولن جي آڳ ۾ جلڻ ٿو چاهي. بي موت مرڻ ٿو چاهي."

محمود مغل

ڪنهن ڪنهن ماڻهوءَ منجهه

اڄ جڏهن پنهنجو پاڻ ڪان الائي ڇو ڪِرَپ تي ٽيم ته محسوس ٿو ڪيان ته ماڻ اورچائيءَ جي الائي ڪهڙي درجي تي وڃي پهتو آهيان. وجود پور پور ٿي الائي ڪيترن ننڍن ننڍن حصن ۾ تقسيم ٿي ويو آ، اهي حصا جن کي گڏيو به وڃي ته به الائي ڪيترائي خال اڀري اچن. هڪ اڌ اهي حصا ڪيتري پاڳي ته هوا جي سخت جهوٽن سان الائي ڪٿي وڃي ڪِرَيا هوندا. وجود جي آنڌي جيتري تيز هوندي آ، اثر به اوترو ئي گهڻو ٿيندو آ.

منهنجو نالو امجد آهي، دنيا ۾ اچڻ سان ئي سخت هٿن جو ڇهاءُ مليو هئم، منهنجو ابو وڏيو هو، هميشه ڪهرن هٿن سان دنيا کي پرکڻ جو عادي هوندو هو، ۽ ان ڪري منهنجو ننڍپڻ حد کان وڌيڪ محرومين جو شڪار گذريو. ننڍڙي هوندي جڏهن بابا، پنهنجي ڏنڌي تان سڄ لٿي ڌاري موٽندو هو ته روز شام جو سڄ لهڻ مهل هن ۽ امان جو جهيڙو ٿيندو هو. مان ۽ منهنجا ننڍڙا ڀاءُ ڀيڻ، گهر ۾ ڪٿن هيٺان لڪي ويندا هئاسين، ابو روز امان کي خوب گاريون ڏيندو هو، ۽ پوءِ سڄ لٿي کان پوءِ پيسا ڪٿي الائي ڪيڏانهن ويندو هو. (هاڻي خبر پئي اٿم ته نشو ڪرڻ ويندو هو)، امان اتي ئي کٽ جي پائي کي ٽيڪ لڳائي روئندي هئي ۽ اسين سڀ ڪيس پرچائڻ جي ڪوشش ڪندا هئاسين. هوءَ روئندي هئي ته اسان کي به روئڻ اچي ويندو هو. ۽ پوءِ سڀ مس مس پاڻ تي قابو پائي هليا ويندا هئاسين. اسان رات جي ماني چاڙهيندي هئي ۽ اسان سڀ پينگهي ۾ ويهي، ٽم ٽم تارا ڳڻيندا هئاسين.

گهر ۾ چڱو خاصو پئسو هجڻ جي باوجود به امان ڀاءُ ڀيڻ الائي ڪيئن پلجي وڏا ٿياسين. امان امان کي پيسا ته ڏيندي هئي، پر نه ابو پيار ڏيندو هو ۽ نه امان. ابي کي اهان به لشي جو فڪر هوندو هو ۽ امان کي رئڻ کان فرصت نه هوندي هئي. بي-اي ڪرڻ کان پوءِ پڇي ڏکي هڪ اسڪول ۾ استاد طور مقرر ٿيس ته به امان ڪجهه لمحن لاءِ خوش ٿي وري ڪيس رئڻ اچي ويو، ذهني صدمن هن جي حالت ڏاڍي خراب ڪئي هئي.

گهرو حالتن جي ڪري منهنجو وجود به الائي ڪيئن ٿي ويو هو. احساس ڪمتريءَ جي ڪري دوستن يارن کان به پري ڀڄندو هئس. طبيعت ۾ اڪيلائي هئم. ايتريقدر جو جڏهن ايم-ايڊ ڪرڻ لاءِ يونيورسٽيءَ ۾ آيس ته به اڪيلوئي اڪيلو ڦرندو هئس. اوءِ الائي ڪيئن،

Gul Hayat Institute

اسان جي ڪلاس جو سڀ کان شرير شاگرد الجم منهنجي ويجهو اچي ويو. ڪيس منهنجي محروميءَ ۽ چپ چاپ وجود ۾ الائي ڇا نظر اچي ويو، هو منهنجي ڪيڏ ڦرڻ لڳو. هاسٽل ۾ رهندي هو هر لمحي مون کي ڊسٽرب ڪرڻ لڳو.

”او، خدا جا بندا، ٻاهر نڪر، ڪجهه گهمي ڦري ڏس، حسن ڪيترو پکڙيل آ، الله جي دنيا ڪيتري نه وسيع آهي.“

۽ پوءِ مون هڪ ٻن ڏينهن جي انڪار کان پوءِ هن سان هلڻ شروع ڪيو. اسان روز شام جو، هاسٽل جي گئلريءَ ۾ ويهي چانهه پيئڻ لڳاسين. پوءِ ملاقاتون وڌيون ۽ منهنجي وجود جو سخت ٿوهر اڳين ۽ سائي ٿوهر ڪي جنم ڏيڻ لڳو. هن مون کي ڏاڍو بدلائي ڇڏيو. هاڻي مون کي به وقت ۽ صحيح قدرن جو احساس ٿيڻ لڳو ۽ هڪ شام ته هن ڄڻ مون کي چرڪائي وڌو.

”هي، ڳالهه ٻڌ. هوءَ شيرين آ نه. او اهائي، انگريزن جهڙي مٺي ڇوڪري“ هن ڳالهه ڪئي پر مون کي ته ان ڇوڪريءَ ته ڇا، ڪنهن جي به خبر ڪونه هوندي هئي. مان بيوقوفن جيان هن جو منهن ڏسڻ لڳس.

”اڙي گڏهه، اهائي جيڪا انگريزي سان اهي. ايڊ ڪرڻ آئي آ، ڪڪن وارن واري“. هن مٿي تي هٿ هڻندي مون کي گهوريو.

”ها، ڇا ٿيو ان کي“ مون جان ڇڏائڻ چاهي. مڙئي ڳالهه ختم ڪرڻي هئم.

”ان کي عشق ٿي پيو آ“ هن وڏو ساهه کنيو.

”چڱو ٿيو، پلي ڪري عشق، ٿئي خوار.“ مون ڪنڌ ڦيرائي دريءَ کان ٻاهر ڏٺو.

”پر منهنجي ڳالهه ته پوري ٻڌ“ الجم رڙ ڪئي ”اهو ته سڀ ڪنهن سان ٿيو اٿس!“

”چو پچان“ مون ڪلهو ”منهنجو ڪهڙو ڪم، جو پراين عشقن جا قصا، تو والسڪر رپورٽنگ لاءِ پڇندو وتان.“

”سائين جن جي اطلاع لاءِ عرض ته، توسان عشق ٿيو اٿس“ هن چيو۽ڪم زور سان ٻاهر ٿڪي ڇڏيو.

”دماغ ته خراب ڪونه ٿيو اٿئي، اجايو....“ مون ڳالهه ڪٽي ڇڏي.

”مان بلڪل صحيح پيو چوان، اڄڪلهه تون ۽ مان هرهنڌ گڏ هوندا آهيون نه، ته هن جون نظرون رڳو پنهنجي ڪيڏ هونديون آهن، توکي ته خبر آ، مان ته لڳهت ۾ انٽرميڊ آهيان، پچيل آهين تون، سو پڪ توسان...“ هن کلندي ڳالهه ڪري ڇڏي.

”اڙي هل اتان“ مون هن کي ڌڪو ڏئي ٻاهر ڪڍيو ۽ در بيڪڙي ليٽي پيس.

Gul Hayat Institute

”منهنجي ڳالهه تي غور ڪجانءِ.“

هن ويندي ويندي وري دريءَ مان جهاتي پاتي. مان اٿيس ته پڇي ويو، مون کي ڪل اچي وئي.

”ڇريو، ڪير چولدو ته اِيم. ايڊ پيو ڪري، هي ته ڪو اِسڪول اسٽوڊنٽ ٿو لڳي“.

مون پڙهيو ۽ ليٽي پيس. ليٽيس ته وري شيرين ذهن ۾ اچي ويم. هوءَ اسان جي ڪلاس جي سڀ کان حسين ڇوڪري هئي، اهڙ سنڌ جي ڪنهن گرلس اسڪول ۾ ماسترياڻي هئي. مون کي اها ڳالهه ڏاڍي عجيب لڳي، هوءَ بيحد حسين هئي ۽ مان پولي ٽائپ ماڻهو. ’ائين ڪيئن ٿو ٿي سگهي‘ مون پڙهيو ۽ پاسو ورائي سمهڻ جي ڪوشش ڪرڻ لڳس.

۽ ٻئي ڏينهن مون يونيورسٽيءَ ۾ شيرين تي غور ڪيو. سڄو ڏينهن هو جيڏيءَ مهل به اسان ڏانهن ڏسي رهي هئي ته الجهه مون کي ٽولٽ پئي هنئين. شام جو جڏهن اسان هاسٽل ۾ آياسون ته سڄو وقت هن ويهي مٿو کاڌو هو.

”ڏس امجد، هوءَ عورت آ، پهل ته پاڻ کي ٿي ڪرٽي پولدي ته هوءَ ويچاري توکي ڏسي ٿي، اجا ڇا ڪري، هن سان ڳالهاءِ.“

”اڙي بابا، ڇو ڳالهائيان“ مون اکيون ٻوري پلنگ کي ٽيڪ لڳائي ڇڏي هئي.

”خواهه مخواهه، بس. فضول هن سان ڳالهائيندو وتان.“

”هن کي توسان محبت آ امجد. هوءَ...“

”تو وٽ ڪهڙو ثبوت آ ته هوءَ مون سان محبت ٿي ڪري“ مون ڳالهه ڪٽيمانس.

”بيس ماءِ ڊيئر، بيس. عقل استعمال ڪر، تون صفا ڪو ٻُوش آهين. محبت کي اٿو محسوس ڪري سگهين.“

”ڇڏو منهنجي جان ڇڏ“ مون هن کي دڙيو.

”في الحال ڇڏيان ٿو، پر غور ڪر، سوچ سمجهه.“ هن ڳالهه بدلائي ڇڏي هئي.

۽ پوءِ الائي ڪيئن مون محسوس ڪري ورتو. ها، هوءَ ڇڻ مون سان محبت ڪندي هجي. هن جو ڏسڻ، اسان کي ڏسي سهيلين سان ڪڌ مرڪڻ ۽ هڪ ڏينهن ته هن مون سان ڳالهايو به.

”امجد صاحب، توهان وٽ ڊاڪٽر اقبال جن جي ريسرچ ٽيڪنڪ آف ايڊيوڪيشن واري اسائنمنٽ لکيل آ. ٿوري ڏجو ته.“

ان مهل منهنجو سڄو وجود لرزش ۾ هو. مون ڪجهه به ڪونه ڪڇيو هو. ماٺ ڪري، ڪجهه ڳالهائڻ کان سواءِ ئي، اسائنمنٽ ڪڍي، هن ڏانهن وڌائي هئم. لرزش جي ڪري، پتو

ڏکيو پئي. هن وٺي، مون ڏانهن مرڪي ڏٺو هو ۽ هلي وئي هئي. ۽ اڻ شام انجم مون کي جنين سان ڪنيو هو.

”موڳا، گيدي. مرد آهين يا عورت. ڪيئن نہ هن همت ڪري توسان ڳالهايو. تون اڃان چوڻ خوامخواهہ فضول اڇايو.“

هن منهنجا تال ڪيديا هئا.

”انجم مان...“ مون ڪجھہ ڪچڻ چاهيو. هن ڳالھہ ڪٽي هئي.

”ڪجھہ ڪولهي، مان پان. هاڻي پنهنجو وارو آ، اها اسائنمنٽ پلي هوء لکي توکي واپس ڪري، تون ڪٺي بي لکجانءِ. ہر ڪجھہ ڏينهن کان پوء پاڻ هن کان لوٽس وٺنداسين. ’ڪريڪيولم آف ٽيچرس ايڊيوڪيشن‘ جا، پوء ڏسجان مزا.“

”انجم مان...“ مون وري ڪجھہ چوڻ چاهيو هو.

”اڙي هاڻي ٺهيو. گهٽي ٽي ويٺي. تون رنو پاڻجانءِ، مان ٺي سپ ڪم ڪندس.“ هن کي الائي ڪهڙي ڪم سان وچڙو هو. ويو تہ مون کي الائي ڇا محسوس ٿيڻ لڳو. مون پڪيو ’شيرين، ڇا سچ پچ مان توکي پسند آهيان‘ ۽ ائين لڳو هئم، ڄڻ هن اقرار ڪري ڪند جهڪائي ڇڏيو هجي.

ان ڏينهن جڏهن شيرين اسائنمنٽ واپس ڪئي، مان چاهڻ جي باوجود بہ هن سان ڳالهائي نہ سگھيو هئس. هن Thank you، مون It's all right چئي پنهنجو رستو ورتو هو. هوء اڃان بہ مون کي ڏسندي هئي، منهنجا شڪ وڌڻ لڳا، پڪ ٿيڻ لڳم تہ هوء مون ۾ انٽريسٽيڊ آهي. ۽ هڪ شام انجم هن کان ’ڪريڪيولم آف ٽيچرس ايڊيوڪيشن‘ جا لوٽس وٺي، جڏهن منهنجي ڪمري ۾ آيو هو تہ جمالو نچڻ شروع ڪيو هئائين.

”ڏس امجد. نوٽس وٺي آيم خير سان هوجمالو.“ هن ٽپ ڏئي ڪرسيءَ تي ويهندي چيو هو.

”Be a teacher“ مون هن کي گھوريو.

”هاڻي، پاڻ، هڪ ڏينهن اهي لوٽس رکي، پوء ان جي ٻئي پنج تي هڪ خط رکنداسين. هوء پڙهندي تہ پوء تنهنجا ٿيندا وارا نيارا. پاڻ کي گهرجي بہ تہ اهوئي ڪم.“ هن خوش ٿيندي چيو هو.

منهنجي دل چيو تہ روڪيانس. ہر الائي ڇو روڪي نہ سگھيو مانس ۽ هن خط لکڻ شروع ڪيو. رف لکي، پنو مون ڏانهن اڇلي چيائين ”پڙهي ڏس، ڪيئن آ.“ پڙهيم لکيل هو:

”مس شيرين، توهان ڏانهن منهنجون هي سٽون، منهنجو پهريون عرض آهن. سمجھہ ۾ نٿو اچيم تہ ڇا لکان. توهان جيڪڏهن ناراض نہ ٿيو تہ عرض ڪيان تہ ڇا، منهنجي اڪيلي حياتيءَ ۾ ڪو هٿ منهنجي هٿ کي پڪڙڻ لاءِ تيار آهي. ڇا، مان توهان جي هٿ کي جهلي، زندگيءَ جي شاهراهہ تي اڳتي وڌي ٿو سگهان؟ فقط اوهان جو امجد.

Gul Hayat Institute

”ٺيڪ آ.“ هن مون ڏانهن ڏسندي مون کان پڇيو.

”الائي. مون کي ڪهڙي خبر، مون کو اڳ ۾ ڇوڪرين کي خط لکيا آهن ڇا.“ مون کلندي منهن ڦيري ڇڏيو.

دل اڃان بہ آئل ۽ٿل ۾ هئي. اوچتو الائي ڪهڙو خيال اچي ويس، انجم کي چيم ”ان مان نالو ڪٽي ڇڏ.“

”ڀر ڇو؟“ هن اچرج مان مون ڏانهن ڏٺو.

”ڀرين سٽ نالو تہ نہ لکينس. متان ڪاوڙجي وڃي تہ مان غريب اچي وڃان آزار ۾.“

”پوءِ هن کي خبر ڪيئن پوندي. تون بہ ونڊڙو آهين.“ هن ٽوڪ ڪئي.

”اڙي نہ يار، صاف الف تا لکي ڇڏيونس. فقط خيرخواهہ الف، اهو ڀرين سٽ ۾ ٿي اوهان جو وغيره نہ لکبو. منو اٿو لڳي.“

”چڱو ٺيڪ آ.“

هن ويهي خط فيئر ڪرڻ شروع ڪيو هو ۽ مون دل جي ڌڙڪي کي ڀاسي ڪرڻ لاءِ ڪمري جي دريءَ کان هيٺ ڏٺو هو. دريءَ تي الائي ڪيترا ٽانڊاڻا، روشنيءَ جي ڪري اچي ميڙيا هئا، مان هڪ هڪ ڪري انهن کي ڏسڻ لڳس. انهن لڳم، ڄڻ خود بہ ٽانڊاڻو هجان.

ٻئي ڏينهن انجم، شيرين ڏانهن نوٽس وڌائيندي، هلڪو مرڪيو هو، مرڪي چيو هئائين: ”Something in side“.

”ڇا هي؟“ هوءَ نوٽس کولڻ لڳي هئي، منهنجي سڄي پيشاني آلي ٿي وئي هئي. هي انجم بہ عجيب هو. ڪلاس جي هر ڇوڪري ۽ ڇوڪريءَ سان مذاق ۽ مستي ڪندو هو. هينئر بہ ڪا مهل هئي.

منهنجي حالت ڏسندي، انجم چيو ”نہ نہ، هينئر نہ ڏس، پوءِ ڏسجانءِ.“

”چڱو ڀلا.“ هن فائل بند ڪندي پڇيو ”ڀلا رائيٽنگ تہ سمجهہ ۾ ايندي هوندو نہ.“

”مون کي تہ کولڻ آئي، باقي امجد خوب پڙهيو ۽ لکيو ٿئي.“

هن ’لکيو‘ تي زور ڏيندي ڳالهہ مون تي ورائي ڇڏي هئي.

”ها، امجد صاحب“ هن وري مون ڏانهن ڪنڌ ڦيريو. مون ڏانهن ڏٺائين تہ الائي ڇا ٿيڻ لڳو هئم.

الائي ڪيئن چئي ڏنم ”ها، بلڪل بلڪل، صفا سمجهہ ۾ اچي ويئي.“

”ڇا“ هاٺي انجم پڇيو. مان سڄو ڳڙٻڙائجي ويو هئم.

”رائيٽنگ، رائيٽنگ.“

انجم وڏا ٺهڪ ڏنا هئا ۽ شيرين صرف مرڪيو هو.

ان وچ واري وقت ۾ حياتي بيحد حسين ٿي ويئي هئي. مون کي بہ ڪو چاهي ٿو، ڪير مون سان بہ محبت ڪري ٿو سگهي. هي انجم بہ عجيب هو، منهنجو سڄو سارو نمونوئي

بدلائي ڇڏيو هئائين. هائي تہ مون کي ڪلڻ، ٽوڪڻ ڪرڻ ۽ ڊلگ جو فيشن ڪرڻ بہ اچي ويو هو. حياتيءَ ۾ اهڙا خوشيءَ جا ڏينهن اڳ تہ ڪڏهن آيا هئا.

۽ انهن ئي ڪجهہ ڏينهن ڪان پوءِ شيرين مون ڏانهن جواب لکيو هو. حياتيءَ جي شدتن سان اڪير ان مهل موجود ٿي هئي. ان لفافي کي جهڪو ڊ پارٽمنٽ جو هڪ پٽيوالو ڏئي ويو هو، الائي ڪيتري دير نہ ان کي کوليم. الائي ڇا لکيو هجيس. الائي ڪيئن لکيو هجيس ۽ پوءِ جڏهن همٿ ڪري کوليم تہ لکيل هو.

'امجد صاحب سلامت باشد'.

توهان بہ الائي ڇا سوچيندا هوندا تہ ڇو خط لکيو اٿم. ان ڪري ئي پاڻ لہ ڏيڻ آيم، پٽيوالي هٿان موڪليان ٿي. اصل ۾ توهان کي شايد خبر هجي الائي نہ. انجم صاحب مون ڏانهن ڪجهہ لکيو هو. مان ڪين سمجھون سڌو لہ ڇني تي سگهان ۽ نہ لکي. توهان جي معرفت ڪجهہ لکان ٿي، ڪين عرض ڪجو مون کي سندن سات قبول آ، مان...."

ان ڪان وڏيڪ پڙهڻ جي مون ۾ همت ڪانہ هئي.

انجم... مان... شيرين ۽....

تہ امجد، هي تو ڇا ڪيو. ڇو پنهنجو پاڻ کسي ڏکيو ڪيئي. ڇو ڪنهن سان محبت ڪئي هئي. توکي خبر بہ هئي تہ انجم توکان اسمارٽ ۽ کلمک گهڻو آ، هو هر ڇوڪريءَ سان ڪچهري ڪري سگهندو آ. هن تہ شيرين سان بہ ڳالهايو ٻولهايو هوندو، تہ ڪيئن تي شيرين کي پاڻ ڏانهن مائل سمجهيو. جڏهن تہ تون خود بہ ڪم همت ۽ بزدل هئين.

پنهنجو منهن بہ ڪڏهن آئيني ۾ ڏٺو هيئي. ڪارو ٺوٺ ۽ ڪٿي هوءَ انگريزن جهڙي حسين! توکي زمين ۽ آسمان جو فرق ڏسڻ گهرجي ها.

دل پڪي تہ ڄڻ حياتيءَ جو پورو وايومنڊل، ذرڙن ۾ ٽڙي پکڙجي ويو. ان ڏينهن کان پوءِ مان آتان هليو آيس. نہ انجم کي ڪجهہ ٻڌايم ۽ نہ ڪيس شيرين جو خط ڏنم. الائي ڇو مان سيلفش ٿي ويو هئس.

۽ اڄ جڏهن مان اهولي سيڪنڊري استاد آهيان. پنهنجي اڳوڻي جڳهہ کان بدلي ڪرائي، هڪ اهڙي هنڌ اچي رهيو آهيان، جتي جي ڪائنات بيحد سادي ۽ شهري ڪٽ کسان صاف آهي. منهنجو وجود اڄ بہ محرومين جو شڪار آ. مون اڄ تائين شادي ڪانہ ڪئي آ، الائي ڇو مون کي انتظار آهي شيرين جو. هوءَ تہ منهنجي باري ۾ سوچيندي بہ ڪونہ هوندي، انجم بہ الائي ڇا مون کي ليکيندو هوندو. ٻڌائڻ کان سواءِ جو موتي آيو هئو سالس. مان الائي ڇو اڄ بہ شيرين جو منتظر آهيان. الائي ڇو. اي ڪاش. هوءَ هڪ ڀيرو موٽي اچي. سوڻ وٽ اچي. صرف هڪ ڀيرو، پر هوءَ موڻ وٽان وڃي ئي ڪڏهن هئي.

Gul Hayat Institute

(٢)

مان جڏهن به آئيني ۾ پنهنجو پاڻ کي ڏسندو آهيان تہ الائي ڇو فخر جو ڀرپور احساس ٿيندو اٿم. مان مردانہ سونهن جو مڪمل شاهڪار آهيان. سڀني دوستن ۾ حد کان وڌيڪ اسمارٽ ۽ هينڊسم مشهور آهيان ۽ پنهنجي پاڻ تي حد کان وڌيڪ اعتماد ئي منهنجي ذات جو اهم جزو آ. ڪڏهن امان چوندي آ "جڏهن تون ڄائو هئين نہ، تہ مون تنهنجو لالو انجم رکيو، ننڍڙو ڇوڪري هئين، ان لالي تي سڀ ايترو تہ کليا جو بس ڪجهہ."

حالانڪ منهنجو لالو زناني ٽائيپ جو آ. پر مان هڪ مڪمل مرد آهيان. ننڍڙي هوندي کان ئي سڪ ۾ پليل آهيان. ڪابہ پريشاني ڪڏهن بہ پيش نہ آيم. هميشه شرارتن ۾ اڳ اڳرو هوندو هئس. ننڍپڻ جواني ۽ پوءِ هي وقت، جڏهن مان پڻ ٻارن جو پيءُ آهيان، هي سڄي عمر کل مسخريءَ ۾ گذري اٿم. ٿورو چاڻان ڪڏهن ڪو ڏک بہ ٿيو هجيم. منهنجا دوست بہ منهنجي ئي فطرت جا هوندا آهن، شوخ ۽ شرير. ان مان اهو مطلب صفا ڪونهي تہ مان سنجيده ماڻهن سان دوستي نہ ڪري ڄاڻان. ڪيترائي سنجيده دوست ڪيا هئم، انهن سڀني ۾ امجد حد کان وڌيڪ سنجيده ڇوڪرو هو، اسان ٻنهي جي دوستي ايم. ايڊ ۾ ٿي هئي. هو منهنجي طبيعت جي بلڪل ابتڙ هو، سنجيده، متين ۽ گهٽ کلڻو. مان سڀني ڪلاسين ۾ مشهور هئس ۽ هو هرهنڌ گمنام. سندس اکيون اداسيءَ جي ڪري بيحد ڀرپور هونديون هيون ۽ پوءِ هڪ ڏينهن الائي ڇو هو منهنجي ذهن ۾ گهڙي آيو. اسان ٻئي ڪلاس جا ذهين ترين شاگرد هئاسين ـ ڪجهہ ڏينهن تہ مان هن جي سنگت ۾ بور ٿيس پر پوءِ اسان الائي ڪيئن هڪٻئي جي حد کان وڌيڪ ويجهو اچي وياسين.

هاڻي مون کي هن جي صحبت ۾ ڏاڍو مزو ايندو هو. هو ماڻهو بہ دلبر هو، سڄو وقت هن سان شام جو گئلريءَ ۾ چانهن پيئندي، رات جو ڪمري ۾ رڪارڊ ٻڌندي، مان هن جو مٿو کائيندو هئس، هو ماٺ ڪري ٻڌندو هو ۽ ٻڌي صرف مرڪندو هو. سندس ۽ منهنجي دوستي بيحد پڪي ٿي ويئي. سڄو ڏينهن اسان ٻئي گڏ هوندا هئاسين ۽ هڪ ڏينهن منهنجي مڱيندي‌ءَ نگهت مون کي ٻڌايو "اها شيرين آ. اهر سڌ واري."

"هولهن" مون هن ڏانهن ڏٺو "ڇا ٿيو هن کي."

"اها، توهان واري دوست سان محبت ٿي ڪري." هن معنيٰ‌خيز نگاهن سان ڏٺو.

"ڪنهن سان!"

"امجد سان."

هن مرڪيو. نگهت ۽ منهنجي مڱڻي جي ڪنهن کي بہ خبر ڪونہ هئي. امجد کي بہ نہ، ڇاڪاڻ جو امان کي سختيءَ سان گهر وارن منع ڪئي هئي. بس شاديءَ ۾ ڪجهہ مهينن جي ئي دير هئي، ۽ پيو تہ اسان پاڻ ۾ اهو واعدو بہ ڪيو هو تہ ڪلاس جي ڪنهن بہ شاگرد کي ان ڳالهہ جي خبر نہ پوندي.

مون اها ڳالهه هڪدم امجد سان وڃي ڪئي، پر هن مون کي ڪو به مُنهن ڪونه ڏنو. هو احساس ڪمتريءَ جو حد کان وڌيڪ شڪار هو. مان جيئن هن سان هڪ ڳالهه ڪيان، هو لنوائي، پري ڪري ڇڏي. ڪيس حد کان وڌيڪ احساس سندس شڪل جو هو. هو اهڙو خراب به ڪونه هو، بس رڳو سانورو هو ۽ شيرين بيحد حسين.

مان سڄي ڪلاس ۾ سڀني سان فري هوندو هوس ۽ امجد صرف مون سان. مون کي لڳو ٿي ته سندس ان خاموش رهڻ واري عادت ئي شيرين کي موهيو هو. هڪ ڏينهن سچ پچ مون کي بيحد حيرت ٿي، جڏهن شيرين هن کان نوٽس گهريا. منهنجا شڪ يقين ۾ تبديل ٿي ويا ۽ ان شام مون امجد کي قائل ڪري ورتو. منهنجي دل چوندي هئي هو اڻين آداس نه رهي. ڪنهن جو پيار سندس الهن محرومين کي ختم ڪري. ان شام هو لڳو به عجيب هئيءَ ڪرسو، سوچن ۾ وڃايل. مون ڪيس شيرين سان وڌيڪ ڳالهائڻ لاءِ چيو ته هن انڪار ڪري ڇڏيو. ڪيس جهڪڻ گوارا نه هو ۽ مون کي ئي شيرين کان نوٽس گهرڻا پيا.

ان ڏينهن جڏهن لئب ۾ شيرين آئي ته مان اڪيلو هئس، ان ڏينهن امجد ڪونه آيو هو. مون محسوس ڪيو. هن مون کي ڪجهه چوڻ ٿي چاهيو. مون ئي ڳالهه جي ابتدا ڪئي.

”اڄ انڊوانس ليڪچر سمجهه ۾ آيو.“

”نه، الائي سر ڇا پيو چيو“ هن رڻي جي ڪنڊ آڱر کي ويڙهي.

”چو، سمجهه ۾ ڇو ڪونه آيو؟“ مون ڳالهه کي اڳتي وڌايو، لئب ان مهل اتفاقاً خالي هئي.

”بس“ هوءَ ڪنڌ جهڪائي بيٺي رهي. دل ۾ آيم ته چوانس، جنهن جي ڪري مون سان گڏ بيٺي آهين، سو اڄ ڪونه آيو آهي. پر چئي نه سگهيس، صرف ايترو چيومانس ”مون کي ٽيچرس ايڊيوڪيشن جا نوٽس ته ڏجو، ڪجهه نقل ڪرڻا آهن.“

”حاضر.“

هن ڪائون ۾ ويڙهيل فائل ڪڍي، نوٽس ڪلپ اُنوٽ ڪري مون کي ڏنا.

”مهرباني. سڀان پرينهن واپس ملي ويندوَ.“ مون هن ڏانهن ڏٺو. هوءَ اجان به عجيب نظرن سان ڏسي رهي هئي. مان ان مهل الائي ڇو گهبرائجي ويس. ماٺ ڪري لئب مان نڪري ته آيس پر ماهه کي ڇڻ مونجهه وٺي وئي هجيس.

ان شام جڏهن مون ۽ امجد هن لاءِ خط لکيو هو ته آخري لفظن تي ڳالهائيندي، امجد الائي ڇو ڪنڌ ڦيرائي ڇڏيو هو. مون کي ڏاڍي ڪاوڙ آئي هئي، هوڏانهن هوءَ نخرا پئي ڏيکاري، هيڏانهن هي نواب. ان شام اسان ڪافي گوڙ ڪيو هو. ان ڏينهن مون امجد کي اڪيلو ويهڻ نه ڏنو هو، خط فيئر ڪرڻ کان پوءِ اسان خوب گهميا هئاسين.

Gul Hayat Institute

ٻئي ڏينهن جڏهن مون شيرين ڏانهن فائل وڌائيندي "Something inside" چيو هو ته امجد سچو ڀڳهرجي ويو هو. سوچيم هاڻي ته شيرين ڪ سمجهندي ته خط ڪنهن لکيو آ. اها شام امجد ايترو ته اڻ ٽڻ ۾ هو جو ڪيس ڪنهن پل به قرار نه پئي آيو.

"او گيدي، خط به مان لکان، ڏيان به مان، رلان، پنان، محنتون به مان ڪيان. تون رڳو پريشان ٿي، ڦيريون پائيندو رهه. مون هن تي ٽوڪ ڪئي.

"اها ڳالهه ناهي انجم. سوچيان پيو ته ڇا مان واقعي ان لائق آهيان ته هوءَ مون سان پيار ڪري. ڏس نه..."

"خدا جا بندا، تون وڃي ڪنهن ٻئي ۾ ويهي نڪيت لڳراءِ. ڏاڍو ڪمائيندين."

هن کي ڇپارا ڏنا هئم. مارڻ آيو ته ڪمري مان ٺپ لڪري آيو ماس. ڪجهه ڏينهن ته سندس حياتي اهڙي حسين ٿي ويئي، جو بس نه. هو هر لمحي مرڪندو هو، مون سان ڪلاڪن جا ڪلاڪ ويهي محبت جي فلسفي تي ڳالهائيندو هو.

پر هڪ شام هو الائي ڇو هليو ويو، ڪمرو ڇڏي. مان ان ڏينهن يونيورسٽيءَ نه ويو هئس، شام جو روم تي ويو ماس ته هو وڃي چڪو هو، الاءِ ڪيڏانهن. مون هن کي ڏاڍو ڳوليو. ٻئي ڏينهن شيرين ملي ته هن ڪان پڇيو ماس "توهان امجد کي ڪجهه چيو ته ڪونه" سوچ آيم، متان شيرين ڪجهه چيو هجيس ۽ ڏک ٿيو هجيس. هو، هئو به اهڙو ذري ذري تي سوچڻ وارو.

"نه، مون ته ڪجهه ڪونه چيو مانس" هن انڪار ڪيو.

دل ۾ آيو ته پڇانس، هن کي توهان جواب ته ڪونه لکيو، پر سوچيم ان سان امجد تي ذاتي اثر پوندو، ان ڪري ماٺ رهيس.

"پر ڇو، توهان پڇا ڇو پيا ڪيو؟" هن حيرانيءَ سان پڇيو.

"دراصل امجد ڪالهه کان روم ڇڏي، الاءِ ڪيڏانهن هليو ويو."

سوچيم، پڌي بيحد ڏکاري ٿيندي. مون ڪان وَرَ وَرَ ڪري هن جو پڇندي، پر هن ته صرف ايترو چيو "تعجب آ" ۽ هلي ويئي.

مون کي ڏاڍي حيرت ٿي، سوچيم 'ڇڱو ٿيو امجد جواب وٺي نه ويو.'

مون کي شيرين سان سخت نفرت ٿيڻ لڳي. اکين جو جادو به هلائين ۽ لمحن ۾ وساري به ويهن. ان ڏينهن کان پوءِ مون هن سان ڪڏهن به ڪونه ڳالهايو. هوءَ ته هميشه ڪان گهٽ ڳالهائيندڙ هئي.

هاڻي، جڏهن مان پنهنجي پراڻي زماني کي ياد ڪندو آهيان ته سچ پچ امجد مون کي بيحد ياد ايندو آ. هو ڇريو السان، الاءِ ڪٿي هوندو. گهٽ ۾ گهٽ موڪلائي ته وڃي ها. جيڪڏهن پڌائي وڃي ها ته مان ۽ لکهت ائين هن ڪان سواءِ ته نه پرڻجون ها.

Gul Hayat Institute

هي حياتيءَ جو فلسفو بہ ڪيترو نہ عجيب آ. جدايون، قربتون، محبتون، عذاب ۽ الائي ڇا ڇا. خاص طور تي اسين ڇوڪريون تہ دل جي هٿان مجبور ٿي الائي ڪهڙيون ڪهڙيون غلطيون ڪري ويهنديون آهيون. هونءَ بہ چولدا آهن تہ محبت ڪڏهن بہ ڪنهن کي هوش ۾ نہ ڇڏيو آ.

اڳ جڏهن بہ ڪو ائين چوندو هو تہ مون کي ڏاڍي ڪِل ايندي هئي. ڀلا ائين بہ ڪڏهن ٿيو آ تہ ڇڱو سوچارو ماڻهو محبت جي ڪري پنهنجا هوش ئي وڃائي ويهي.

مان پنهنجي خاندان جي سڀ کان حسين ڇوڪري آهيان. لنيدي هولدي کان ئي لاڏلي، ضدي ۽ الائي ڇا ڇا هئس. ان ضد جي ڪري، منهنجي طبيعت ۾ الائي ڇو خاموشيون رچي ويون آهن ۽ ڏسڻ وارا ائين سمجهندا آهن تہ جڻ مان پنهنجي حسن تي مغرور آهيان.

منهنجي اندر جو هڪ احساس هو، من ۾ ڪجهہ آئيڊيل هئو. سوچيو هئم جيون ساٿي هيڻن هولدو، هولئن هوندو ۽ انڪري ايم.اي ڪري اسڪول ٽيچر ٿيس، ۽ شادي نہ ڪيم. مان انتها درجي جي آئيڊيلسٽڪ آهيان. اڄ تائين امان ويچاري، بابي جي مرڻ کان پوءِ منهنجو واحد عزيز هئي. سمجهائي سمجهائي ٿڪجي پوندي هئي.

”ڏس شيرين، زندگي الائي ڪيتري؟ ڏکي ڪِينَ ٽوري. ۾ هٺ ائين تہ نہ ڪبو آ، جيئن تون ٿي ڪرين.“

”ڏس نہ امان...“ مان هن جي ڳچيءَ ۾ ٻانهون وجهي وري شروع ٿي ويندي هئس، ساڳين پراڻن قصن ۾.

زندگي ڳولا ۾ ورتل هئي، جستجو هئم، آئيڊيل جي. محبت ڪرڻ جو حق ۽ ڪرائڻ جو حق صرف آئيڊيل کي ئي هولدو آ، ۽ پوءِ مون پنهنجي خوابن جو تعبير ڪندي، دل ۾ چيو، دنيا کي رڙيون ڪري چوان ڪير چولدو آ، تہ آئيڊيل جو ڪو وجود ڪونهي.

مان جڏهن ايم.ايڊ جا ڪلاس اٽينڊ ڪرڻ آيس تہ هر طرف هڪ چوٻول مچي ويو، منهنجي سونهن جو، مان سيني ۾ حسين هئس، اهو احساس مون کي اپاري ويو.

مان سيمسٽر شروع ٿيڻ وئي هئس. ڪافي ڪم مون کان اڳ ۾ ٿي چڪو هو. پهرئين ڏينهن ئي جڏهن ڪلاس ۾ داخل ٿيس تہ هر ڪنهن جون نظرون مون تي کُپجي ويون هيون. مون فخر سان سيني کي لنوائي ڪنڌ واري سيٽ منتخب ڪئي هئي، ۽ ان مهل مون ڏٺو، هڪ بيحد سانورو شخص، هڪ ڪرسيءَ جي ٻانهن تي ويٺو، ڪرسيءَ تي ويٺل سان ڳالهائي رهيو هو. هن پنهي مون ڏانهن ڏسڻ بہ گوارا نہ ڪيو هو. منهنجي دل کي جڻ ڌچڪو لڳو هجي. اوچتو ڪنهن ڪرسيءَ تي ويٺل شخص کي سڏيو.

”انجم.“

Gul Hayat Institute

"هون" هن سڙي ڏنو، "ڇا هي؟" هن ڳالهائڻ واري کي مخاطب ٿيندي چيو ۽ مان ڇرڪجي ويم.

هي ته اس اس اهوئي هو، خوابن جو شهزادو. اهوئي ڳورو، اسمارٽ، ڪلمڪ، سهڻو، براڻون ڪلر جا وار. هو ڳالهائيندو رهيو ۽ مان ڏسندي رهيمانس. ايڏو حسين جهڙي ڇوڪري.

۽ پوءِ جيئن اسان جو سيمسٽر هلندو ويو، اسين پاڻ ۾ گهرا ٿيندا وياسين. هو، هر ڪنهن سان شرارتون ڪندو هو. مون سان به. ۽ مان هميشه چپ چاپ هن جون سڀ مذاقون برداشت ڪندي هيم. هو ۽ امجد ڪلاس جا سڀ کان هوشيار ڇوڪرا هوندا هئا. مون سان لڳهت امجد جي ذهانت جون ڏاڍيون تعريفون ڪندي هئي.

مان هاڻي الائي ڪيئن ٿي وئي هيم. سچي عمر ڪنهن کي اک کڻي نه ڏٺو، پاڻ هنن ٻنهي ڏانهن ڏسندي هئس. هو ٻئي هوندا به ته هر هنڌ گڏ هئا. امجد هميشه رزرو ۽ انجم اهوئي شرارتي. هنن جي جوڙي سچ پچ عجيب هئي. منهنجي دل چوندي هئي ته مان انجم سان ڳالهايان، هو صرف مون سان مذاق ڪري، ڪلاس جي ڪنهن ڇوڪريءَ سان فري نه ٿئي.

هڪ ڏينهن مون امجد کي پاڻ ڏانهن ڏسندي محسوس ڪيو، مان جيڏي مهل به انجم کي ڏسڻ لاءِ هنن ڏانهن ڏسان، انجم هن کي نوٽ هئي پيو ۽ هو مون کي ڏسڻ پيو لڳي.

مون کي ڏاڍي حيرت ٿي. دل ۾ ڄڻ واچوڙا اٿيا. ٿي سگهي ٿو ته ڪيس مون سان محبت هجي ۽ امجد کي رازدان بنايو هجيس. ان ڏينهن مون ان ڳالهه کي ڄاڻڻ لاءِ امجد کان نوٽس گهريا. هو ويچارو ايڏو ته ڪنفيوزڊ هو جو اکر به ڪونه ڳالهائين ۽ نوٽس ڏئي چپ چاپ هليو ويو. مون کي هن جي حال تي ڏاڍي کل آئي. صفا شريف ۽ بي ضرر انسان هو.

نوٽس موٽايم ته به چپ چاپ وٺي رکي ڇڏيائين. سوچيم، 'هن سان انجم جي مسئلي تي ڪيئن ڳالهايان.'

هڪ ڏينهن انجم پاڻ مون سان لان ۾ مليو. اهي لمحا منهنجي حياتيءَ جو سرمايو ها، هن جي قربت هئي ته دل لوڏن ۾ هئي. الائي ڇا چوي، پر هو به مات ڪري نوٽس گهري هليو ويو. مون کي پڪ هئي ته هو ڪجهه ڳالهائيندو، پر هن ته ڪجهه ڪونه ڪڇيو.

۽ آخر هڪ ڏينهن منهنجين عبادتن رنگ لاتو. ان ڏينهن هن نوٽس ڏيندي چيو:

"Somethinge Inside"

ان هڪ جملي منهنجي ڪائنات ئي ڦيري وڌي ۽ ويتر هن جو چوڻ ته گهر وڃي کولجو. گهر وڃي کوليم ته ڄڻ دنيا جو خزانو هٿ اچي ويو هجيم. هن اقرار ڪيو هو مون سان محبت جو. مون کي الائي ڇا ٿيڻ لڳو. دل ڄڻ ٽپ ڏئي ڏنا. آئيڊيل ملي وڃي ته ٻيو ڇا گهرجي.

Gul Hayat Institute

مان هن کان شرمائڻ لڳس. هن سان سنئون سڌو نه پئي ڳالهائي سگهيس، انڪري خط جو جواب امجد ذريعي موڪليم.

ان کان ٻئي ڏينهن انجم بيحد پريشان مون وٽ آيو.

”توهان امجد کي ڪجهه چيو ته ڪونه.“ سوچيم، الائي ڇا ٿو پڇڻ چاهي. مرد شڪي فطرت جا هوندا آهن، الائي هن جي ڪهڙي مراد آ.

”نه بلڪل نه.“ مون صاف انڪار ڪيو.

”هو، رات ڪمرو ڇڏي هليو ويو.“ هو مون ڏانهن غور سان ڏسي رهيو هو.

دل چيو ته پڇانس، توهان کي منهنجو جواب ڪونه پهچايائين ڇا. پر هن کي ڪٿي ڪو شڪ ته ڪونه پيو هو، ڪٿي هو امجد جي باري ۾ منهنجو تاثر ته نه پيو جاچڻ گهري. دل چيو چوانس ’مون کي امجد جو ڪو به فڪر ڪونهي، صرف تون هج.‘

بس ايترو چيم، ”تعجب آ.“

انجم حيرت سان مون ڏانهن ڏٺو، ڪجهه به نه ڪڇيائين. مان به هن کي خاموش ڏسي هلي آيس.

ان ڏينهن کان پوءِ انجم مون کان پري پري رهڻ لڳو. هن مون سان پوءِ ڪڏهن به ڪونه ڳالهايو. مان اڳ به چپ هيس، هاڻ به. ۽ پوءِ هڪ ڏينهن اهيءَ ڳالهه جي سڄي ڪلاس کي خبر پئجي وئي ته هو ۽ نگهت مڱيل هئا. مان ان ڏينهن کان وٺي هن ڏانهن ڏسڻ ڇڏيو ۽ اڄ مان وري ساڳي جڳهه تي آهيان، پنهنجي گهر ۾ اڪيلي، اداس.

منهنجي امڙ، منهنجي ضد اڳيان هميشه جيان هارائي زمين اندر هلي وئي. ها، هاڻي مون کي يقين آ، محبت انسان جا هوش حواس ختم ڪيو ڇڏي. پر ان کان وڌيڪ يقين ته ان ڳالهه جو آ ته آئيڊيل جو وجود ته هوندو آ، پر ان جي پنهنجائپ جي پڪ نه هوندي آ، ۽ مان شيرين، پنهنجي تمام تر حسن ۽ خاموشين سميت اڄ به ڀنڀ ٻرڻ لڳي پئي آهيان.

هاڻي به هٿ مون لاءِ وڌندا آهن، پر مون پنهنجي وجود جي درن کي قلف هڻي، ڪنجيءَ کي انسيدائون پل ۾ لوڙهي ڇڏيو آ.

ها، اڄ به ڪڏهن سوچيندي آهيان ته هن جو مڱڻو ٽٽل هو ته پوءِ هن مون سان محبت جو ڪٿي، مون کي خط ڇو لکيو.

روشن علي ٽنيو

آکهہ سوڌو ڳم

دَرُوُ تتَمَل لوهہ جيان ٻَري ڳوٺ موٽيو هو. پنيان رمون ۾ لڳو هوس، مُڇون تائين، مَن ٿي من ۾ ٻغليون هڻي.

هاڙهہ جا ڏينهن هئا، سج لراڙ مٿان تامٽي هنيون بيٺو هو، لُڪَ، ڪانئون ِ جون اکيون ٻئي ڪيون.

ٻنهي جو اڄ ۾ ريج تان ڪنٽراڪٽ تي ڪذريو هو. ڪارڪند سان ڪڏ، هڪٻئي کي هڪلون ڏئي، حملا ۾ ڪري ورتا هئائون.

اڄ رمونءَ جي ٽيڙائي، وڪيل ڏسڻ ۾ اچي رهي هئي. سندرو ٻڌيو بيٺو هو جهيڙي تي، هٿ ۾ اچي کهاڙي کنيو، ور ۾ ڪارتوسي طمنچو هنيون.

اينهي ئي، سدا واهہ جي وهنهڙ پاڻيءَ سان ٻہ ٻڪ پري، ٻي، ٻڙٻڙايو- هئائين، ”پلاڙي، واٽڙيءَ جا ڦرَ، جي لڳئي تہ اڄ، آکهہ سوڌو ڳم آن“، پوءِ سندس آوهالدو لٺي، پنهنجو ٻئي چڏيو هئائين.

ٻنهي جا لمبر سيننن برابر هئا، دروءَ جو آوهالدو اڳ تي هو جنهن جي ڪلنهي، رمونءَ جو رُيَج واهہ ۾ موٽي پولدو هو.

درو پنهنجو آوهالدو ۾ هميشه، ڪليو رکڻ جي ڪندو هو، جنهن تي ڏهاڙي ٻنهي جا ڏلد چڪ ٽيندا ئي رهندا هئا.

رمون متل شاهہ جو ڪڙمي ۽ درو ميٺ رحيمداد جو دادلو هو. دروءَ کي جيئن تہ پٺ ِ هئي، ان ڪري رمونءَ جو سائس آهڙَنُ ائين لڳندو هو جيئن جبل سامهون مٿو. دروءَ جي هڪل هيانءُ ڪانءِ چڏيندي هيس، ماسيرو ٿي وڃي پري بيهندو هو ۽ اتان بيٺو رڳو ڪتي جيان ڀچيون ڏيندو هو.

ڪئي ڀيرا دروءَ ٺڪو لاهي پادر ۾ هئي ڪيا هيس. مگر اڄ؟...... اڄ ڳالهہ ئي لرالي ٻئي ڏئي. اڄ رمون ۾ ڪنهن جهرڪيءَ ڪان ڀولڊو جهلي آيو هو، جو اصل وٺ ٿي نہ ٻئي ڏائين.

درو جيئن ئي آيو هو تيئن هڪل ڪئي هئائينس ”خبردار، وائڙا، متان واهه ۾ گهڙيو آهين، ليٽيو پيو هوندين“.

پر دروءَ پيڏي اٿڻ ڪري، آوهاندي ڪولڻ جي ڪئي هئي. رمونءَ اڳيرو ٿي ٻي هڪل ڪئي هيس ”اڙي ٻڌين ٿو بي غيرتا.......“ دروءَ ڪن ڪيا هئا، لفظ ”بي غيرتا“ ٻت ۾ باهه لڳائي ڇڏي هيس.

”ڇا ٿو چئين ڙي مان بي غيرتو هان؟“ هن خار ۾ ٻرجي رمونءَ تي حُمِلو ڪئي هئي.

”تڏهن ڇا هئين؟ گهر جو سماءُ لڌو ٿي، رڳو مون مٿان شينهن ٿيو بيٺو آن، نامراد!“

رمونءَ طمنچو ڪڍي هٿ ۾ جهليو هو، درو ڊڄلو هو، هو ڪوڏر سان رمونءَ تي، حملي آور هو.

”حرام ٿي مري ويندين“ رمونءَ چتايو هومس.

”حرام جا پٽ، اڄ تنهنجو رت پيئي، ڳوٺ موٽندس“ دروءَ ڏاڍه پيهين رمون تي موتمار آلر ڪئي هئي.

رمون مستي لڪائي پيو هو ۽ جلدئي پاڻ سنڀالي، لبلبيءَ تي آڱر رکي نالي دروءَ جي سيني برابر تاڻي، ڇئي ڏلو هو ”ماءُ جو رت پيتو ٿي، جا جوڻهي ڪي، سچو ڏينهن پنهونءَ سان سلهاڙيون ويٺي آهي.“

رمونءَ جي ٽنگن ۾ ڏڪڻي هئي ۽ دروءَ جا تاڪ ٽڪري ويا هئا. جيئن رمونءَ ترار هٿي وڌي ۽ آڏ ڪري ڇڏيو هجيس. وڏيل وِڪون ڏانئوٽجي پيئون هيس. ڪا گهڙي بيهي رمون کي تڪيندو رهيو هو، پوءِ ڏلد ڪرتي ڳوٺ موٽيو هو ٽتل لوهه جيان ٻري، ٽڪڙو ائين، جيئن ڪنهن ڇٽڻ واريءَ ريل تي چڙهڻو هجيس.

رمون سڌو متل شاهه جي اوتاري تي آيو هو ۽ اچي چيو هئائينس ”قبلا، هو ءَ ٻني هوتون، مون کان ڳالهه چڙهي وئي. ڇواءِ ٿو، ائين قلم ۾ ڏئي ڪا مهميز ڏهار يا ڇڏ ته ڪياس پورو پر تون!؟

”تون ته وٺو آهين سچو ڏينهن مسيت ۾.........“

متل شاهه، ويچارو ٻڄي ٽبيءَ ۾ پئجي ويو هو. ٿڌو ساهه ڀري ورائيو هئائين ”ڪهڙي مهميز ڏياري مگهنداموالس امين، مسڪين فقير، ڏسين ٿو آهي ڪو عدل، انصاف؟ پاڻهي هڪ ڏينهن وچي نيت لوڙيندو، تون صبر ڪر بابا......“

۽ رمون لفظ نيت وات تي رکي آمالڪ موٽي پيو هو ۽ اچي سيٺ رحيمداد جي بنگلي تي پهتو هو، جت ٺاڻيدار صاحب جي ٺٽ سان دعوت هلي رهي هئي.

ٿورا ڏينهن ٿيا هئا رمونءَ کي سيٺ جي بنگلي ۾ ايندي ويندي، نه ته رمون ۽ سيٺ ائين لڳندا هئا جيئن ڪتو ۽ فقير.

رمون سيٺ کي ”بدمعاش“ ڪان سواءِ سڏيندو ئي نه هو. جتي به ڪو سيٺ جو سچو نالو وٺندو هو آتي ان کي روڪي چڙيندو هو ”خبردار، مون اڳيان رحيمداد نه، رحمون ڳاٻي چوندو ڪر.“

پوءِ وضاحت ڪري چڙيندو هو ”اهو تنهن اصلي نالو، ٻياڊ ڪان سڃاڻاس، جڏهن پيٽ جي پالڻنجي هيٺ ويهي واڳڻ بصر وڪڻندو هو، پڪوڙا تري اسان ٻارا معصومڙا ڦريندو هو. اڄا سوڊو منهنجا سڄا سارا چار آنا هڙپ ڪيون ويٺو آهي.“

مچون تائي لاپرواهه تي بيهندو هو ”پٽ ته ڏسوس، هيس ڪو ٽوٽي ورو هٿ! ڪنهن به ٻيڙهيءَ ۾؟

ٻڌندا سو آهيون ته ڏاڏهنس ڏالد تي اچي ڏوهتي ڪپائي هئي. اڄ، چڱو مڙس ٿو چوائي پاڻ کي......“

حيرت جو لشاڻ ٿي ويندو هو ”بس ير ڪاٻيون به ٿيون ڪاڻ خان سڏائين! پالو لڳي ٻڙي ميان کي، جنهن سهڙي کي ماڻهن جهڙو ڪري اسان کي آزار ۾ ڏئي ڇڏيو.“

سيٺ جي طرفدارن سان وڙهڻ جهڙو ٿي پوندو هو ”اڙي ڇا ڏنو تنوَ هن ۾ جو ڪٿي ممبر ٻڌايو تنوس، رڳو هشِ تي خوش.“

ٺوڪ ٻڌي چوندو هو ”پلوءَ اڳاڙيندو، رشوتين سان وڙهي عدل آڻيندو، هي ته ابا الهن جو به ڏاڏو نڪري پيو، اصل ميرا ڏوٽي رکيا اٿائين سيني جا، فيصلي جي خبر به ڪانه ٿي پئيس، چور ريل ۾ پاڳيو جيل ۾. جنهن جي ڪنديءَ ۾ ڏسي ٿو داڻا، تنهن جا ڪيڏي وٺي ٿو ڏاڻا. اسان جي دشمن رشوتين سان جوڙ لڳو پيو آهي. غريب ڦري، سندن گيدا ڀري، پاڻ به ان چوڳي سان ويٺو موجون ڪري. ڪنڌ جي ڀيو، پاڻ جي گدام تي، غيرت وڪڻي آيو تنوَ. دشمنن جو دلال، سنوَ رپئي واري پوري، ٻن سنوَن ۾، هارين جي مغز ۾ هنيون ويٺو آهي. اڙي شهر وارا سڀ حلوائي هن وٽان ڪنڌ ڪڻندا آهن يا نه؟ ڏيو جواب؟“

Gul Hayat Institute

هٿ کي گولائي ۾ ڦيرائي چڙيندو هو ”ڏيکريون ته ڪٿيو جڙوا جون، ڪيترو ٿو لال آڳڙي؟ ڪاڏي ٿو وڃي، اهو حرام جو مال؟ ڪير ٿو ٻوٽن ۾ چرس پرائي، ستن سمنڊن ڏاڏهن موڪلي؟ لڇڻ لفنگن تي هٿ رکي ڪيون ويٺو آهي، رهي تنوَ کا ڳوٺ ۾ عزت ۽ اشرافت ذري؟

سچو ڏينهن شودا گهٽين گهمرن تي وتن ٿا سينهون وڃائيندا... ڪنن تي هٿ رکي چڙيندو هو ”توبهه، توبهه، نه خدا جو خوف نه رسول جي سڃاڻه......“

آواز کي ڏيمون ڪري چئيندو هو ”ٻڙي ميان کي پلاين جا ڪهڙا بدلا ڏنائين؟ جنهن جا ٽڪر اڃا سوڌو اڙيءَ ۾ اٽڪيا پيا اٿس، نمڪحرام ڪي. وجهه ڏسي سدا واهه واريون سڀ زمينون ڳڙڪائي، روڊ ته رڙڪي ويس، پڇاڙيءَ لئين هٿائڻ ڪان به نه مڙيس. ويچارو ساهه مُٺ ۾ ڪري، پڇي وڃي ڪراچيءَ پيڙو ٿيو نه ته جيڪر مارائي ڇڏڻ ڪان به نه هٽيس هان ...“

ساهي ڪٿي ويندو هو ـــ

”منهن ڪارو ٿيو طانهڙ تپيدار جو، جنهن ڪاڳا ڪاٽي، ڪوڙن ڪاڳرن تي ٽپا هڻي، ڪاتا ڪاهي، ملڪيت وارو بڻائي ڇڏيس. هاڻي ته رڍيءَ پڪيءَ جو مالڪ بڻجي ويٺو آهي، پرائي گهوڙي تي لانگ وڙائي.

اڙي ٻڙي ميان جي املاڪ تي، ڪنهن جو حق هو؟ موسي ماڇيءَ، خمون ڪوريءَ جو يا هن بٺوش، ممڙي، ڪٿون دي بلا جو؟

هن ڪان ته ٻڙي ميان پلو هو، ڪنهن جي چوري ته ڪوله ڪندو هو، ڪنهن جي لنگ جو دشمن ته نه ٿيو هو...“

ٽيڙو تي ٻيهندو هو...

”ٻر اهي ته هٿا واڙڪا، لُٽ جا مال، مومنن ۽ مسڪينن سان وري ڪهڙا پال پلايا اٿئين؟ سندن ترا ترايون به تڪيون، قبضي ڪيون ويٺو آهي. دروءَ ٻارا ٻڄي، مسڪينن کي مارون ڪيرائي، غريبن جون ڳوڏيون لهرائي ...“

ٽڏو شوڪارو پري چڏيندو هو.

”هاڻي هن ست پيڙهي سيد جي پٽيءَ پيو آهي. روز روز هاڻي بند ڪرايون ويٺو اٿس ته جيئڻ بيزار ٿي اهي آت جريب به هن معتبر ڪسي وڪٽي ڏني. ويچاري سان ڪٿي آزار مچايو اٿائين.“

سيه مٽل شاهه جو ٽالو وٺي سينو تاڻي، چاتي ٺوڪي چڏيندو هو.

پر جيسين رمون حيات آهي، تيسين ٿس آڳوٺو. اڪ سان چوڏو پٽي چڏي...

هٽ ڪنڊيو ويٺو آهي، چڳن پلن جي پڳن ۾. ڪلهوڪو ڏينهن اڄ ڪالهيون ڪٽي ڪندو هو ڪذر سفر. ماڻس وتندي هٽي ميٺي چٽيندي. رات جو سدائين هولڊو هوس نوڙ ڪلهي تي. جڏهن ڳاهن جي ڳٿون چورائيندي ٻروقت پڪڙيو هو، تڏهن ڪيڏي نه جٽ تي هيس، پوليس آڪه ڪي به چڪي آئي ٿاڻي تي ڪڍيو هو. اڄ تيس مارخان تو سڏائي ٻاڦ ڪي، بي نوسو. سيٺئي جي آگر جو اچي ويٺي اٿس وات ۾......

توبهه توبهه، خدا ڏني ته ويهي ڪائنجي، ٻر ڏهُ جهلينديُ آهي هڪ سينهن، پيو واٽيو. ههڙا چا چاڻن ڏلي مان، ههڙا ته ڏنو ڪينو ڪري چاڻن ......“

Gul Hayat Institute

غيرت جو نشان ٻڌجي پوندو هو.

”سيدن جي چوري ڪيائين، ملان سان مسيت ۾ وڙهيو، ڀنهونءَ جو لوڙهو لتاڙيائين، آئي ٿَوَ ڪا غيرت ذري؟ ڪيو ٿَوَ سيٺ، ڪو آچارُ ويچارُ؟“

ڳوٺ وارن کي لاجواب ڪري ڇڏيندو هو.

”اڃا ٻيهر به اهڙي ڪي ميمبر ٺاهي، وَتَ ڪان چاڙهي ڇڏجوس“ ٻوءِ پٽڪندو اچي متل شاهه جي اوتاري تي ويهندو هو ۽ ٻهرن جا ٻهر وينو ڳڻيون ڳڻيندو نظر ايندو هو.

رمونءَ جي ڳالهين ۾ سچ جي بوءِ سمايل هوندي هئي. ڪيترا ڀٽڪيل ارواح اوٻاڪَ ڪائي، سندس اکرن سان، اکرن وارا اکرا ملائي ڇڏيندا هئا. ڪيترا ڪن ڪولي چپ پيٽي رکندا هئا. ڪيترا اهڙين ڪچهرين سان اٿيا هليا به ويندا هئا. ڪيترا ته سيٺجي ڪيس بد شد به ڳالهائي ڇڏيندا هئا. هر ڪچهريءَ جو پنهنجو رنگ ۽ ڍنگ هوندو هو. ڳڻ وارا ته سيٺي ڳوٺون پڇيون وينا هوندا هئا. ڪذريل ڏهن ٻارنهن سالن جي سياسي چڪر، اڪمي نعره بازي، هڻ هڻان ۽ وٺ وٺان جي پاليسيءَ تي عمل، اهڙا ڪيترائي وقت جا پٽ پيدا ڪري ڇڏيا هئا. معتبر مٽي تي ويندي لظر اچڻ لڳا هئا، ڏوڪيباز دهل ڪٽي اڳتي وڌي پيا هئا. جن وٽ نه هو اصول نه ايمان. ماستر ڪريمڏنو اهڙن ساٿين لاءِ ئي چوندو هو

”سنڌ سنڌين، وڻ ڏلڪا، ماڻهو منجهس خام- جيڪو هئي موچڙو، تنهنجو ڪن سلام“.

سيٺي جي سياسي حيثيت به ساڳي طرح جي هئي. آيري اَيل سڄ جي ٻوڇا، مفت جي ملڪيت ۾ حرام جي ڪاروبار ڪري، ڏينهون ڏينهن واڌارو. دولت جو لشو ۽ لانڙين جي فوج وڏي ڳالهه ته، نااهل ۽ بي غيرت ڪاموري جي اڳيان پيشي، ۽ سندن پٺيرائي، سڄي تعلقي جي طاقت ڪيسي ۾. ٻڌ چوڙ تي پورو پورو اختيار.

سندس اڏو ڪاٻه مشڪل نه هئي. ها، جي هئي ته سندس خلاف رمونءَ جي تيزي رفتار!

جنهن کي هو دروءِ پارن هٿان پادر هٿائي به سنئوت ۾ آڻي نه سگهيو هو.

”رمونءَ کي ليٺ ميڃائي نه سگهيئن، دُرل...“ سيٺ هڪ ڏينهن، دروءَ سان شڪايت ڪئي هئي.

”نه سيٺ، ڪتي جو پڇ آهي، آخري علاج اٿس گولي، ڇِٺُ ته نا ڪيائي، هميشه لاءِ پٽڪڻ ڪان بند ڪري ڇڏيانس.“

سيٺ ويچاري جواب ڏنو هو ”ائين به ڪنداسين، ڀر ڪي ڏينهن ترس.“

”ڪي ڏينهن ترس، ڪي ڏينهن ترس، اهي تنهنجا ڪي ڏينهن الائجي ڪڏهن ختم ٿيندا، مون کي جي جُلبو اچي ويٺي ته سدا واهه ۾ لڙهندو پيو پڏلدين، هڪ ڏينهن ......“

درو خار کائي، ڏول سجائي اٽي ڪڙو ڏيو هو. پنهنجي سيٺ تاڪيد ڪيو هوس ”نه نه ٽڪڙ نه ڪجانءِ.......“

پوءِ جلد ئي ڪو تڪڙو فيصلو ڪري سيٺ، سڳداسي چوپ چانورن جي پوري، ثابت ڇيلو ۽ پيون ڪجهه عجيب و غريب سوکڙيون کڻائي، گنج چمڪائيندو ڊويزنل آفيسر سان ملڻ هليو ويو هو.

ڏينهن ٿي نه گذريا هئا جو پوليس جي هڪ اسپيشل اثالي، ڳوٺ کي گهيري ۾ آندي، رمونءَ کي علائقي جو خطرناڪ ڌاڙيل ظاهر ڪري، ٽه ڏهي سان ٻڌي (لٺين قلم هيٺ) جيل اماڻي ڇڏيو هو.

ويچارو متل شاهه ڏاڍو ڦٿڪيو هو، پر ننهن چوٽيءَ جو زور لائي به رمونءَ جو ضامن ڪرائي نه سگهيو هو. پنهنجي پنيءَ ۾ بيٺل چانورن جو فصل، لٽجي ناس ٿيڻ لڳو هو.

ڪافي ڏينهن کان پوءِ جڏهن رمون جيل مان نڪري آيو هو، تڏهن گهڻو بدليل نظر اچي رهيو هو. هن جي رفتار ۾ تيزائي ته موجود هئي، سڄڻن کي تاءُ به ڏيئي ونندو هو، پر سيٺ ۽ درونءَ خلاف سچ ڳالهائڻ واري عادت وڃائي ويٺو هو. وڏي ڳالهه ته سيٺ جي بنگلي ۾ به اچڻ وڃڻ شروع ڪري ڏنو هئائين.

هن ڦيري جو سبب ڇا هو؟

جيل جون سختيون، متل شاهه جي بيوسي يا مفلسي؟

ٿي سگهيو ٿي، هي جالو جسڪتيءَ جي صحبت جو اثر هجي، جو جيل اندر سيني قيدين کي، سياست ويڙهائڻ جا سبق سيکاريندو رهندو هو، باريڪ جو سڱپڻو جو مليل هوس.

رمون کي جيلخانو اوتارو نظر آيو هو. هن آت پيگ به پيتي هئي ته چرس به چکيو هو.

رمونءَ جيل ۾ نه پڌل ڳالهيون ٻڌي ۽ نه ڏٺل شيون ڏٺيون، گويا هڪ نئين دنيا جو مشاهدو ڪيو هو، اها سياست به جانوءَ جي ٺي ويڙهايل هئي، جنهن سيٺ سان رمونءَ جون به اسپيشل ملاقاتيون ڪرائي، رمونءَ کي لٺين قلم جي ڪارلهن کان بچائي ڇڏيو هو ۽ آزادي ڪان پوءِ، رمون جڏهن ڳوٺ آيو هو، تڏهن سيٺ وٽ اچڻ وڃڻ شروع ڪري ڏنو هئائين. اڄ به اوتاري کان ٿيندو سڌو اچي بنگلي پيڙو ٿيو هو، جت ٺاٺيدار ڏٺ سان دعوت پئي اڏائي.

سيٺ جي ٺاٺيدارن سان ڏاڍي لڳندي هئي. چوندو هو ”ٺاٺيدار راضي ته ڇا ڪندو قاضي.“

رنگ لڳا پيا هئا، بنگلو ڀڪيو پئي، سيٺ ٿڪيو پئي، اندر گهڻو ڪجهه وهيو واپريو پئي، ٻاهر به موج متل هئي. رمونءَ وڏي حال ۾، لانڍهن کي ڏسندو اچي، خاص ڪمري جو

پردو هٽائي ليٺو پاٿو هو. ٺاڪيدار جي وات ۾ ڪڪڙ جي ٽنگ سان گڏ پيو ڪجهه به هو...
اهڙي طرح، ٻيا به سڀئي، ڪاڏي ويٺي ۾ مست و مگن ٺهڪن ۾ ٻڏا پيا هئا.

سيٺ رمونءَ کي سڃاڻي، هڪدم ٻاهر اچي، سائس سُس پُس ڪئي هئي. ٻوءِ خاص نوڪر ڏرپاليءَ کي سڏي، ڪجهه سمجهايو هو، جنهن رمونءَ کي بنگلي جي ڪنڊائتي ڪوٺيءَ ۾ آڻي ويهاريو هو.

ٿوري دير ۾ رمونءَ آڏو به اهيئي طعام رکيل هئا، جي ٺاڪيدار صاحب ۽ٿي اوٻاريا.
شيشي جي جڳ ۾ سبز رنگ جو پاڻي به موجود هو. هي پاڻي شربت هو؟ يا بادامين ۽ مصريءَ مليل ٻنگ جو ست؟ يا ان ڪان به اڳيرو ڪو ڪارو، ڪتو، تيزابي پاڻيٺ؟

رمونءَ ماني ڏسي درهڙي ڪاڏي هئي، سندس آڏو دروءَ جي شڪل ڦري آئي هئي جو تتل لوهه جيان ٻرندو، ٻاهه جو ٻمگولو بڻيو گهر پهچڻ وارو هو. رمونءَ چاهيو ٿي "جو ڪجهه ٿيڻو آ، خدا ڪري جلدئي ٿي وڃي." انهيءَ اڻ تڻ هيٺ هن ماليءَ سان هٿ ڳنڍي رکيا هئا.

دروءَ گهر پهچي ٻهرين نگاهه ڏالدن جي جوڳ تي وڌي هئي، مينهن جي واڙي کي تڪيو هو. گڏهه بيٺي گاهه چنو، ٻڪريءَ چڙي وڃائي، اوڳرُ ۽ٿي ڪيو، ڪڪڙيون پچڙا ڪوڙي ڪيئون ٽنڊڙيءَ چاهه تي ويٺيون هيون، ڪتو ڪنڌُرجي ٻچ لٽڪائڻ لڳو هو...

هن جي پسي لڳاهه گهر جا پاسا ڀلوءَ جاچڻ لڳي هئي، سَنهَڻ ۽ موريز ڏٺي هئي.
سائس ليرُ جي چانوري هيٺ ويٺي سانجڻ ڪئي، گهڙالوجيءَ پرسان ڪنرو پيو هو جت اچي لڳاهه کي ڪتايو هٿائين.

"گُليءَ کي ڪاڏي ڪيو ٿي؟" هن ماءُ کي ڪرڙين اکين سان ڏسي پڇيو هو.
"ڏياڻيءَ گهر ويٺي آهي بصريءَ کي سيرَ ڏيڻ، جو روز روز نه ويندي آهي ڇا؟"
سائس ڏاهپُس خيال ڏئي ڏنو هو.

ڏياڻيءَ جي لالي تي، دروءَ جي بُتَ جو وار وار ڪڙو ٿي آيو هو. ڏياڻي پنهونءَ ۽ بصران جي ماءُ هئي. هو منهن ۾ ڳهند وجهيون ڪوٺي اندر هليو ويو. اکيون جي اڳيئي رت سان ڀريون پيئون هيس، سي هيڪاري وڌيڪ رتو رتِ تي آيون هيس. جڏهن ٻاهر نڪتو هو تڏهن کهاڙيءَ کي هٿن تي اچائيندو آيو هو. سائس هسجي وئي هئي "مارئي جو الائي ڇو اچ، ڦرڪو ڦريل ٿو ڏيکارجي."

دروءَ دلِ وٽ اچي پاڻيءَ جا ٻه ٽي چنبا منهن تي هڻي، هڪ ٻه ڪُرڙي ڪري شورُ ٻل اکين سان ماءُ کي تڪي، ٻهر پڇيو هو "ٻڌاءِ، گليءَ کي ڪاڏي اماڻي ڇڏيو اٿئي......".

"مٺا، ڪَلَ نه نه ڦڙي اٿئي، ٻهرَ ٿان ليٺو هٽي ڏس نه، بصريءَ کي سيرَ تي ويٺي ڏئي نه، ٻند ته ڪينهني؟"

Gul Hayat Institute

ماٹس ويچاري واتڙي ٿي ويئي هئي. هوءَ جيتر ڪُڇي ٿي ڪُڇي، تيتر دروءَ جي به هٿياڙي پترُ ڪيڏا پل کهاڙيءَ جي ڏک سسي لٽي ٿي ڪيرائي ڇڏي هيس. انهيءَ ڦٽڪڻ لڳي هئي، رت جا گرم گرم ڦوهارا، پوڙ جي ديڳڙيءَ مٿان پوڻ لڳا هئا.

هن پيا ٻه به زبرا ڏک ماءُ جي ڦٽڪندڙ بت مٿان وهائي ڪيا هئا. پوءِ لاش کي، تنگ ڪان وٺي گهليندو آئي ڪوٺي ۾ ڦٽو ڪيو هئائين. کهاڙي بوچڻ سان آڳهي، هٿ تي پيل رَتُ مٿان چاهه جي رَکَ هاري، ڪوٺي جي دروازي چائنٺِ مٿان چڙهي ويٺو هو ٻاهرئين در ۾ اکيون کڻائي. ڳالهه اڃا سوڌو غائب هئي. هي اَلله مالڪ ۾ هو ٻت ائين هٿي سڙيس ڪاميس جيئن پرلڏڙ ڪورو.

ڳالهه ماٹس جي پڙهيچ، چوري چني، لاوارثِ ۽ ننڍڙکي چوڪري هئي. پيڻ سرڻ ويل، پيڻ کي بخشيش ڪري ويئي هئي. درو ماءُ جي زور پرڻ تي پرٿيو هوس نه ته هي ته اڄ به بصريءَ جو سر ڦريو عاشق ٻٽيو وتندو هو سينڍ ۾ مارئي ڳائيندو.

بصريءَ سان ڪڏوهڪو پرڻجي به وڃي ها، پر پنهوڙ پرڇاءَ نه ٿي ڪيس، چو ته لوڙهي لتاڙڻ واري بيواجبيءَ سبب ڪُنڊو ٿيل هو. ٻيو سيٺ به ان معاملي ۾ لتّ لتاءُ ڪيون ويٺو هو. بصران، سيٺ جي گهر، گهرو ڪم ڪار لاءِ بي حجاب ايندڙ ويندڙ هئي. هوائن هي ڳوٺاڻا، هڪٻئي جي گهرن ۾ اچڻ وڃڻ عيبُ نه سمجهندا آهن.

دروءَ هڪ دفعي، بصران متعلق سيٺ جا ڪن ڪُرڪائي ڇڏيا هئا ”سيٺ، خبرڙي هجئي، بصريءَ تي نه جي ڪنهن ٻئي هٿ رکي ڪئي ته پوءِ پنهنجو به خير نه سمجهجانءِ، هي غيرت جو مسئلو اٿئي، غيرت جو...“ پوءِ اکيون ڦوٽاري، سيٺ کي تارا ڏيکاري ڇڏيا هئائين.

اوچتو ڳالهه ظاهر ٿي هئي، ڳاڙهي ڇُربل لباس ۾. هوءَ جنسي ڪنوار ٿي اچي رهي هئي. در تي هئي ته نگاهون اچي هن تي، کپيون هيس.

”هي چو ڪُمهلو موٽي آيو آهي، ويٺو به ڇيريو آهي. خدا خير ڪريس، ڪنهن سان ٻاٿيءَ ڪانجهيءَ تي جهيڙو ته نه ڪري آيو آهي؟“

هيڏي هوڏي واجهائڻ لڳي هئي، ڪڪڙن ۾ ڦرڦوت پيل ڏٺي هئائين. ڏاڍ سينهون زور زور سان رلپيا پئي، پکري ٿني بيٺي هئي، ڳڏهه رسي چنائڻ جي ٻئي ڪني. ماسيءَ کي چلهه تي نه ڏسي هڪي پکي ٿي اچي هن اڳيان بيٺي هئي. هن جي هٿ ۾ کهاڙي ڏسي ڏلي به هئي.

”ڪاڏي ويئي هئينءَ.“

”بصران کي سمر ڏيڻ“ هن جهٽ پٽ وراڻيو هو. دروءَ جي پرلڏڙ اکين سان اکيون ملائي رکڻ جيتري جرئت ڪاڻ هيس، ڪنڌ کي ڪيرائي ڇڏيو هئائين.

”سيرَ ڏيڻ يا......“

Gul Hayat Institute

درو آئي ٻيٺو هو، کھاڙي ڦيرائي، ڪنڌ جي پٺيان آٽي ڇڏي هٿائينس. کھاڙيءَ جي آٽي ڳلان جي ڪنڌ ۾ چپندي ٿي ويئي. هوءَ زور زور سان ڌڪڻ لڳي هئي، ڪنڌ مٿي ڪنيون هٿائين، ڇهرو ائين ٻهڪي رهيو هوس جيئن آئينو، مٿس ٻکهر جون ٻوندون موتين جيان ٿهي آيون هيون — هوءَ، اڃي هئي.

دروءَ کھاڙيءَ ڪي سٽ ڌلي هئي. آٽي ڳلان جي ڪنڌ ۾ چپي وئي هئي، دروءَ سندس ٻئي ڳڻتون جهلي، ڪنڌ واريون ٻه چار ٺڪون ٺهڪائي، ڪوٺي اندر ڌڪو ڏئي، زور سان تاڪ ٻيڪڙي ڪنڊو چاڙهي ڇڏيو هو.

اندر هڪبئي پٺيان ڪئي دردناڪ دانهون اڀريون هيون. ٻر ڳوٺ ۾ ان وقت ڪوبه ڪَنَ اهڙو ڪونه هو جو هنن کي ٻڌي سگهي ها. ٻوءَ اهڙي ماٺ ٿي ويئي هئي، جهڙي ڪنهن ويران مقام ۾ آڌيءَ وقت هوندي آهي.

رمون اڃا ماڻي ڪائي پوري نه ڪئي هئي ته ڌرپالي پڇندو آيو هو ۽ اچي ٻڌايو هٿائينس "ٻڌئي ڙي رمون، دروءَ ڇوءَ کي پنهونءَ سان ڪارو ڪري ماري ڇڏو آهي. اڃهو رَتُ لڳل کھاڙيءَ سان اچي ٿاڻيدار صاحب وٽ پيش ٿيو آهي، غيرتي ٻٽ، واهه جو غيرت ڏيکاري آهي."

رمون ٻهڪي پيو هو، جيئن مٿانئس وڏو ٻار لهي ويو هجي. هن ماڻيءَ جا آخري گيرهه ڇِتُ سان آڪلائي، سبز ٻاٽيءَ وارو جڳ منهن تي چاڙهي ڇڏيو هو.

سج ٺامٺي ڇڏي ٻاسيرو ٿي هليو هو، لُڪ لڳي ٻئي، ٻر ڪالنوَ اڪيون ڪڍي ٻاهر نڪري آيا هئا. ١٩٢٨ع ۾ تعمير ٿيل، ڳاڙهسري جاءِ جي هڪ ڪوٺيءَ ۾ ٿاڻيدار صاحب دروءَ جي فرياد درج ڪري رهيو هو. درو هٿڪڙيءَ ۾ پٽ تي ويٺو هو. ٻرساس، سيٺ رحيمداد ٻه ڪرسيءَ تي موجود هو. وڏي منشيءَ، اڃي ئي تي فرياد جو مَتن ٿي تيار ڪيو هو. منجهيو ته ڪونه ٿي ٻر ٿاڻيدار ٻه مدد ڪري ٿي ورتس. ڪٿي ڪٿي ڪم جا اکر سيٺ ٻه آچاري ٿي ڇڏيا.

"مون کي زال تي شڪ هو ته هوءَ پنهونءَ سان لڳل آهي."

"اڙي ... جوءِ جو نالو ٻه اٿئي ڪين؟" وڏي رهڙ سان ڳڌ هڪ ڪاموري فٽشن واري ڳار ڏئي ڪڍيس. سيٺ يڪدم "مسمات ڳلبري سائين" چئي دروءَ کي سرڪار جي دهشت ۾ اچڻ ڪان بچائي ورتو.

"ڇِتُ جا ٻٽ چئُہ ته منهنجي زال مسمات ڳلپري، پنهونءَ ... سان ڪاري ٿيل هئي ..."

"ها سائين ڪاري ٿيل هئي."

دروءَ جو ٻوٽ سڪل ٻادر جيان ٿي ويو. وڏو منشي ڪاغذ تي، قلم جو گهوڙو ڊوڙائڻ لڳو.

"مون کي منهنجي زال مسمات ڳلپريءَ تي شڪ هو تہ هوءَ، پنهونءَ سان ڪاري ٿيل آهي. اڄ رمضان ٻني تي ٽڪڙو اچي ٻڌايو ته مان تنهنجي زال کي، چرچا ڪندي، تنهنجي گهر ويندي ڏسيو ٿو اچان ..."

Gul Hayat Institute

”اعتراض جوڳا چرچا لڪجوس.“ ٿاڻيدار تصحيح ڪئي.

”مون کي غيرت مان ڪاوڙ اچي وئي، اتان ئي موٽيس، گهر آيس، منهنجي زال مون کي گهر ۾ نظر ڪانه آئي. منهنجي ماءُ، ڪوٺيءَ جي در تي سَنجي وڇڻي ويٺي هئي، جا مون کي ڏسي هيسجي وئي، پڇيومانس ”ڳلي ڪٿي آهي؟“ منهنجي ماءُ جواب ڏيڻ بجاءِ، اٿي وٺي ڀڳي...

”بدحواس ٿي، وڏا...“ سيٺ ڪُڇي ويٺو.

”مون کي شڪ ٿي ته ڪوٺيءَ ۾ اندر ضرور ڪجهه آهي، مون در کي ڌڪ هڻي کوليو.

”لت جو ڌڪ هڻي...“

”در ڪلنديئي، ڏٺم ته پنهون ...... مون کي ڏسي تڪڙو ٿي وٺي ٻاهر ڀڳو...“

”پوءِ ڇا ٿيو؟“ وڏي، متن جي پوئين سِٽَ زور سان پڙهي، دروءَ کان سوال ڪيو... درو جواب ڏيڻ بجاءِ، سيٺ جي منهن کي تڪڻ لڳو.

”ڇئي ڏي نه بابا، جيڪا حقيقت آهي، سرڪار مائي-ٻاپ آهي، ان کان ڪهڙو حجاب.“ سيٺ دلداريءَ واري لهجي ۾، اشارو ڏئي، ڪا سيڪاريل ڳالهه ياد ڏياريس.

”سائين، ڪهاڙي ڪليءَ تي ٽنگيل ڏيکاريانس يا هٿ ۾؟“ وڏي، ٿاڻيدار کان پڇيو.

”هٿ ۾ نيڪ ٿيندي يا ڪليءَ تي؟“ ساڳيو ئي سوال ٿاڻيدار سيٺ کان ڪيو.

”هٿ ۾ سائين، ڪڙمي ماڻهوءَ کي هٿيار سدائين هٿ ۾ هوندو آهي.“ سيٺ ڪرسيءَ تي ٽيڪ ڏئي، اچا به شانائتو ٿي ويو.

وڏي، ڪجهه ڊاهي، ٻيهر لکيو. ”مون کي ڪهاڙي هٿ ۾ هئي، جوش سان منهنجا هٿ اٿيا ۽ غيرت ۾ اچي...“ وڏي، غيرت جي لفظ کي زور سان آچاريو.

”مون زال کي، ڪهاڙين جا ڌڪ هڻي ڪڍيا. ان وقت منهنجو هوش سالم نه هو. هوءَ پٽ تي ڪري ڦتڪڻ لڳي... ان وچ ۾ منهنجي ماءُ...“

”اڙي ڇا ٿي ٽالو ماڻهين جو...“

”وسندي، سائين، وسندي...“

”مسمات وسندي، پڇندي اچي، منهنجي زال کي بچائڻ لاءِ، ٿانئس ڪري. ڪهاڙيءَ جا ڌڪ، جي زال مٿان وهايم پئي، سي سمجهان ٿو ته منهنجي ماءَ کي به لڳي ويا آهن. منهنجو، ماءُ کي مارڻ جو ڪو به خيال يا ارادو ڪونه هو، هي سڀڪجهه غيرت جي جوش ڪري ٿي ويو آهي. ٺاڻيءَ لاءِ رت لڳل ساڳي ڪهاڙي آندي اٿم، فريادي آهيان، داد ڏئي...“ وڏي، سِٽن مڪمل ڪري زور سان پڙهيو. سيٺ ۽ ٿاڻيدار جي ٿورڙي اصلاح بعد ٿاڻي جي اصلي رجسٽر ۾ درج ڪري ٿاڻيم هڻي، دروءَ کان ڪِپي آڱوٺي جو نشان ورتو.

سيٺ دروءَ کان موڪلايو. موڪلائڻ مهل، دروءَ رُلو ۽ رمونءَ دل ئي دل ۾ کلي ڏنو. دروءَ ڳُڙهي آواز ۾ ليلائي چيو، ”رحيمداد ابو ٽڃاڻهءَ. منهنجا ڏانه ٿي، مينهون

تي، کهر تي، فصل تي، سپ وڪٽي، ڪيس تي لائجان، ڇڏي ايندس ته تو بابي جا سڀ ٽورا هڪ-هڪ ڪري اچي لاهيندس..." ۽ پوءِ مولن ۾ منهن هٽي سڏڪين ۾ پئجي ويو. سيٺ، سيني لائي، دلداري ڏانس، ٽانيدار سان خلاصي گفتگو ڪئي. وڏي ڪي، فرياد لکرائي ڏلي ۽ پوءِ رمونءَ کي سان ڪري ڳوٺ موٽيو. ٽاڻي جي دروازي تي سپاهين اهڙيءَ طرح سلامي وٺي ڇڏيس، جيئن ڪنهن سٽي ۾ ڪتندڙ واپاريءَ کان، آرَهَٽ زورا فقير زوريءَ خيرات وٺي ڇڏين.

اهوئي سج، اهيئي ڏينهن، پر پاڇا بدليل هئا. هاڻي لُڪَ ڪانه پئي لڳي. ڪالو آلُ اٽاري آيا هئا، سدا واهه ۾ پاڻيءَ جا پويان لٽوها پئي آڙها. سارين جا سنگ سولن گهنگهرن جيان ٽي پيا هئا، متل شاهه جو فصل دروءَ جي فصل سان گڏجي پچي راس ٿي بيٺو هو. جهرڪين ڇهڇها لائي ڏنا هئا.

رمون واهه تي پنهنجي تيزي رفتار ۾ موجود هو. هو مچون تائيندو پئي وتيو. درو اکين کان اوجهل ٿي ويل هو.

سندس لئين اڏاوت ٽيل ڪوٺيءَ ۾ سيٺ سيمينٽ جي ايجنسي کولي ڇڏي هئي.

اڄ سيٺ گهمندو متل شاهه جي سنئين وٽ پهتو هو. رمونءَ وڏي اچي سلام ڪيو هوس. سيٺ ڏاڍڙا چيڪي ڪيلي پيو هو. رمون به خوش هو. سيٺ رمونءَ جي ڪلهي تي هٿ رکي پيار سان چيو هو، "رمضان خان، سان پنهنجو انجام پاڙي توڙ نباهي ڇڏي، هاڻي تون پنهنجو وعدو پورو ڪري ڏيکار..."

رمونءَ ايوڙي سيٺ جي مهربانين مڃڻ جو اظهار ڪيو هو ۽ هيٺاهين وٺي چيو هو، "ڳڻتي نه ڪريو سيٺ، رکو پاريون ٽيڻ ڏيو، اجهو ڇور پيا، متل شاهه جي پار پڪي. پاڻهي سڏي اچي سودو ڪندوَ..."

سيٺ جون واڇون تيزي پيئون هيون. رمونءَ به بغليون هڻي ورتيون هيون. هن جالوءَ جڳتيءَ کي ياد ڪيو هو، جنهن جيل ۾ سياست ويڙهاڻ جو هُنر سيکاري ڇڏيو هوس.

رمون هلندو اچي متل شاهه جي اوتاري وٽ پهتو هو، ان وقت مسجد مان تلاوت ڪندي متل شاهه جو آواز ڪن تي پيو هوس. سندس قدم، هڪ گهڙيءَ لاءِ هڪ هنڌ ڄمي پهچي ويا هئا. سندس ذهن ۾ متل شاهه جا هي پراڻا اکر اڀري آيا هئا "پاڻهي هڪ ڏينهن وڃي ايت لوڙيندو، تون صبر ڪر، بابا..."

رمونءَ جو مغز چڪر ۾ اچي ويو هو. هن جو خيال سيٺ جي بنگلي ۾ هلڻو ويو هو ۽ قدم خودبخود متل شاهه جي اوتاري ۾ گهڙي پيا هئا.

ڪوثر ميمڻ

ڪي ڏور ٻه اوڏا سپرين

جڏهن پوءِ هتي سان ڇڏائجي وڃي ته هتي تي ڪي سهڻا ۽ الوڪا رنگ رهجي ويندا آهن. وقت ٻه گذري ويندو آهي، ۽ پنهنجي انڊلٺي جنسار جا ڪي الڳلٺي رنگ ٻويان اڇلائيندو ويندو آهي ۽ اهو وقت ۽ اسان جو شعور جڏهن موٽ کائيندو آهي ته پاڻ سان گڏ سوين راز ۽ سوين آواز آڻيندو آهي، جيڪي اسان کي سُک گهڻ ۽ ڏک وڏيڪ ڏيندا آهن.

> ”اڪين ۾ اٿليل ساگر جي ڇولين هن جي چهري کي ذرا ذرا ڪري ڇڏيو، ائين جيئن لنڊي هولڊي ڪنهن ويڪري ڻانوَ ۾ چنڊ جي ڇايا ڏسندا هئاسين ته پاڻيءَ جون ٽڪڙيون لهرون چنڊ کي پڇي پور ڪري ڇڏينديون هيون. اڄ ٻه اُئين پاڻيءَ، جتي منهنجي آراڳ جو چنڊ پور پور ٿي ويو هجي، ولودا! اڄ سان ٻه پور پور ٿي ويو آهيان.“

هڪ لنڊڙي ڪاگر تي لکيل يوسف جو اهو خط منهنجي ڪتابن ۾ اڄ ٻه ائين ئي پيو آهي، جيئن ڏهه ٻارنهن سال اڳ رکيو هيم. انهيءَ خط کان پوءِ هو مون سان مليو ناهي. الائجي ڪٿي گم ٿي ويو آهي. ڪهڙن حالن ۾ هوندو. منهنجو هن سان ڪو رت جو رشتو نه هو، پر پوءِ ٻه هو منهنجي تمام ويجهو هو. اسان جي وچ ۾ پاڻيءَ جو هڪ مضبوط بندڻ هو. هن مايا روپي دليا ۾ هڪ پيڻ، مان ۽ سيما هن جي ڪُل ڪائنات هئاسين. هن جي جيون جون خوشيون جڻ اسان سان هيون. پيڻ جي شادي ٿي ويس، سا پنهنجي گهر جي، سو پنهنجي جيون ڪٿا مون سان ويهي اوريندو هو. سيما يوسف ۽ مان ٽيئي گڏ هئاسين. جيتوڻيڪ مان هنن جي مذهب جو نه هوس، پر پوءِ ٻه هو مون کي ڏاڍو مانُ ڏيندا هئا — هنن جا ذهن ۽ دليون، هنن جي مذهب جيان وسيع هئا. پاڻيندو هيم، جڻ اسان سڀ هڪ آهيون. اهڙن سچن جذبن ۽ پرين جي پانڊيئڙن مون کي پاڻ کان ڌار ڪرڻ نه ڏنو. هيءَ ڌرتي، جنهن جي مٽيءَ ۾ منهنجو پتائي ستل آهي، جنهن جي رسالي جو هڪ هڪ لفظ اسان جي ويچار ڌارائن ۾ سمايل آهي، ۽ وري يوسف جهڙو دوست ڇڏي ڪيئن وڃان ها ڪيڏانهن — هڪٻئي جا راز اڄ ٻه اسان جي سيني ۾ ائين دفن آهن، جيئن ڌرتيءَ جي سيني ۾ پتائي،

سچل ۽ سامي. الهن ڏينهن جو حُسن وڃائجي ويو آهي، جن جو ساڪي سان اڄ ٻه آهيان، چوواٽي تي رڻ ٿي رڻ آهي، منهنجا پيٽي ساٿي مون ڪان وڇڙي ويا آهن.

اڄ يوسف جو پراڻو خط ڏسي ائين خوش ٿيو آهيان، ڄڻ هڪ ڀار ڪي پنهنجي وڃايل ماءُ جي محبت ملي ويئي. ۽ ان رڻ سان الهن ڇهرن ڪي ڏسان پيو، جيڪي يوسف ۽ سيما جا آهن، ڄڻ چئي رهيا هجن:

”ولود! تون بي سڪو نه ٿيءُ -- اسان تو وٽ اچون ٿا. وري وڻ ساوا ٿيندا. ڏاک جون ولهون وري اسان لاءِ ڇانوَ ڪنديون. رابيل سان ڪهڙامنجيءَ تي رکيل منڪن ڪي وري سنواريندا سين. اسان جا سر پاٽ سانت ڪي وري ڇيريندا. الدلئي سپنن سان پنهنجي الوٺي جيون ڪي وري جوت ڏيندا سين -!“

اهي آواز ڄڻ ورهين جو فصلو طئي ڪري ويا. جڏهن اسان ڪڏيا هئاسين، پهريون ڀيرو. ائين ڀانيو هيم، ڄڻ هو منهنجو ماءُ جائو ڀاءُ هجي- هڪ ڏينهن ويٺي ويٺي چيائين!

”هڪ ٻي دوست سان به ملنديءَ -!“

”ها ڇو نه -- ڪالو ڇا اٿس؟“

”پاڻهي پڇجانس -“

”تون اٿو ٻڌائين.“

”اهو راز رهڻ ڏي.“

”ڪيستائين؟“

”جيسين تون ان سان ملين.“

”ڀلا تنهنجو دوست آهي ڪيئن؟“

مون ڪي ڏاڍي آتر ويلا هئي ته اهو ڪهڙو دوست اٿس، جنهن لاءِ ايڏي چاهه ساڻ چيو اٿئين.

”ڏسندينءَ ته خلقينهڙ جي بزرگيءَ جو توکي به احساس ٿيندو.“

”توکي ايڏو ناز آهي ان تي.“

”ها“. رهن جي اکين ۾ هڪ چمڪ هئي، اها چمڪ تڏهن ڏسندو هيو ماس جڏهن هو پنهنجي ڪنهن عزيز دوست جو ذڪر ڪندو هو.

۽ جڏهن سان سيما سان مليس ته مون کي آهوئي احساس ٿيو، جيڪو يوسف سان ملڻ تي ٿيو هو.

سيما جن جي يوسف سان پراڻي مائٽاڻي لڄ هئي، جيڪا اڄ تائين نڀين پيا. هنن جي ڪچهريءَ ۾ هاڻي مان به شريڪ ٿيندو هوس. اسان جي فليٽ جي سامهون ئي هنن جو گهر هو، جنهن جي ڀاهريان هڪ سهڻو باغيچو هو، جتي ڏاک جي ولين جي ڇانوَ ۾ ويهي اسان ڪچهري ڪندا هئاسين. هن جي مهربان ماءُ اسان کي ڏاڍو ڀائيندي هئي.

ٽورن ڏينهن ۾ ئي احساس ٿي ويو ته هوءَ ڏاڍي آسٽر اڏول ۽ سُنهري سوڀيارڻ ڇوڪري آهي، جنهن تي شايد ڪو به سوڀ پائي نه سگهي. هن ۾ وهندڙ پاڻيءَ جو شور به هو ته ساڻيڪي سمونڊ جو سڪوت به-- هن ۾ سڀ سچائيون هيون. جنهن سان ملي منهنجو مَنُ به شانت ٿي ويندو هو.

هڪ شام جو، جڏهن آڪاس سج جي ڳاڙهاڻ ۾ وهنتل هو، آتر جون هوائون پئي هليون، اسان سمونڊ ڪناري وياسين. پاڻي ۾ لهندڙ سج جا پاڇولا اڀين پيا لڳن، ڄڻ سمونڊ ۾ سون ٻلتيل هجي. يوسف جي مُنهن تي ٿڪ جا ڪي آثار پي نظر آيا، ڄڻ زندگيءَ هن جي ڪلهن تي ڪي وڏا بار وجهي ڇڏيا هئا، ايڏو اڄهاڻل ڇهرو ڏسي آخر مون کان رهيو نه ٿيو.

”تون ايڏو ماٺ ڇو آهين، هت اچي خوش نه ٿيو آهين ڇا؟“

هو ڄڻ ڪو خواب ڏسندي ڇرڪي پيو.

”نه-- مان ڏاڍو خوش آهيان، پاڻيءَ ۾ سج جا تيرورا پيو ڏسان، اڄوڪي شام ڏاڍي وڻندڙ آهي ونود.“

”ها، پر ايڏي به نه، جو ماڻهو آپگهات ڪري وجهي.“ سيما ڏانهنس نهاريندي چيو. سندس منهن تي هڪ وڻندڙ مُرڪ هئي.

يوسف ماٺ ئي رهيو. الائي ڪهڙي احساس هن کي مالدو ڪري ڇڏيو هو. اڳ ڪڏهن ايڏو ملول نه ڏٺو هيومانس. هو مون کان ڪجهه به ڳجهو نه رکندو هو، ان ڪري جو اسان ٻئي هڪ ٻئي جا غمگسار به هئاسين. هن لڳريءَ ۾ سنهنجو هن ڪالسواءِ ڪو عزيز ڪونه هو. ڪيس ڏسي ڄڻ مون کي سرت ۽ سڪ ملي هئي ۽ مان بنا ڪنهن هٻڪ جي پنهنجو سامان ڪٺي اچي هن وٽ رهيس.

”يوسف! ٻڌائين ڇو نٿو، ايڏو ملول ڇو آهين اڄ--!!“ سيما کان به رهيو نه ٿيو!

”مان هن سمونڊ کي پيو ڏسان، جنهن مون کي گهڻو ڪجهه سيکاريو آهي.
جيڪڏهن ڪو هن سمونڊ جا راز ڄاڻي وٺي ته شايد ڪائنات جو ڪو به راز راز نه رهي.“

”هي ڪهڙيون ڳالهيون پيو ڪرين، اڄ ته اسين هت الجواءِ ڪرڻ آيا آهيون. اهي ڳالهيون ته پوءِ به ڪري سگهنداسين.“

”پر اهي ڪهڙيون ورلي نصيب ٿينديون. اڄ الائي ڇو منهنجو مَنُ اهڙيون ڳالهيون ٿو ڪري. سيما! مون کي وهندڙ وهڪرن جي شور ۾ انهن سڀن جا آواز ٻڌڻ ۾ ٿا اچن، جيڪي مون کان وڇڙي ويا آهن. ڪو وقت اڳ، ۽ الهن جا به جن کي مان ڏٺو به ناهي ڪڏهن.“

هوءَ ڪنڌ هيٺ ڪري ويٺي هئي. يوسف جي ڳالهين جو هن وٽ ڪو به جواب نه هو. اهڙي وقت هوءَ ماٺ ئي رهندي هئي-- ڇو ته جيترو هوءَ يوسف کي ڄاڻندي هئي، اوترو شايد

مان بہ هن کي نہ ڄاڻندو هجي. هنن جا ہاڻ ۾ کي ازلي ناتا هئا، جو هڪ ٻي جي ڳالهہ ٻنا ڪجهہ چوڻ جي سمجهي ويندا هئا. ڪو نازڪ ناتو هو هنن ٻنهي ۾.

”سيما!“ يوسف ڏاڍي پريت سان هن کي سڏيو. اهڙي پريت جيڪا هڪ ماءُ جي پيار لاءِ هوندي آهي—هڪ پاءُ جي ڀيڻ لاءِ—۽ ٻنهجي ڪنهن پيار لاءِ—ڪڏهن ڪڏهن مان دوکو ڪائيندو هوس تہ آخر هنن جو ہاڻ ۾ ڪهڙو ناتو آهي.

”مان جڏهن ہہ توسان گڏ هت ايندو آهيان تہ اهي گهڙيون منهنجي لاءِ امر ٿي وينديون آهن. مون کي ائين محسوس ٿيندو آهي تہ ڪن بلندين تي پهچي ويو آهيان، ۽ ڪائنات جا سڀ راز مون تي کلي ويا هجن جڻ—تون ڇا محسوس ڪندي آهين؟“

”مان بہ توسان گڏ ٿي هوندي آهيان.“

”ها شايد ان هستيءَ تائين پهچڻ لاءِ اسان سين کي هڪ ٻئي جي ضرورت آهي.“

”پر تنهنجي آواز ۾ ايڏو ڏک ڇو آهي اڄ؟“

”اهي ڏک مون کي پيارا آهن سيما. انهن جي پيڙا تہ مون کي جيئڻ سيکاريو آهي.“

۽ ڳاڙهو ڪل ڪلندي ويئي اهڙيون ڳالهيون ڪيائين ٻئي. منهنجي اندر ۾ الدمالڊ هئي تہ اڄ ضرور ڪجهہ ٿيو آهي جو ايڏو اپاٽڪو آهي.

*

آڪٽوبر جي هلندڙ هوائن ۾ ڊاڪ جي وَلين جا ہَن ڇڻي ويا هئا. رابيل جا ڳَل ڪومائجي ويا هئا، جيئن وچڙيل ڇهرا ڪومائجي ويندا آهن. اها مند من کي ڪيڏو اُداس ڪري ڇڏيندي آهي. اسان سڀ ٻنهنجي مخصوص جڳهہ تي ويٺا هئاسين. سيما جي ننڍي ڀيڻ چاڻهہ ناهي ڏيندي پئي وڃي. ننڍڙي پٽڪڙي پياري ڀيڻ هئي سيما جي، مون سان هن جو ڏاڍو چاهہ هوندو هو. هاڻي هوءَ بہ وڏي ٿي ويئي هوندي. هن جي اکڻ ۾ ڪي سپنا ڏٺا هوندا، ارمل نازڪ سپنا!!

”سيما!!“ يوسف هن کي ائين سڏيو، ڄڻ ڪا ڳالهہ اوچتو ياد اچي ويئي هيس.

”تنهنجي وارن ۾ سينڌ ائين ٿي چمڪي، جيئن ہاٽ رات جو آسمان تي ڪير ڏارا.“

هوءَ کلي پئي ۽ هوريان هوريان ٻنهنجو هٿ سينڌ تي ڦيرڻ لڳي، ڄڻ ڪير ڏارا کي هٿن سان ڇهڻ پئي چاهيائين. چنڊ جي چانڊاڻ ۾ هن جي سينڌ سچ پچ چمڪي رهي هئي. هو ڏانهنس گهور ڪري نهاري رهيو هو. لڳي پيو، ٻنهنجي آنراڳ جي آتم سوڪڙي سندس جهول ۾ وجهندو، پر مان ات ويٺو هوس.

ڊسمبر جي ٿڌين ۽ ڊگهين راتين ۾ هو سمهندو گهٽ هو. ہاڻ لنبڻ نہ ايندي هيس يا نہ سمهندو هو، اهو ڪڏهن محسوس نہ ڪرايائين. متان مان بہ هن سان اوجاڳا ڪيان. هڪ

Gul Hayat Institute

رات جڏهن سڀ ليٽي ننڊ ۾ سمهي پيا هئا، هو جاڳي رهيو هو. شايد من جي پيڙا وڌي ويئي هيس. ڇڻ تي ڪجهه چيائين ڪين، هڪ خط ڏنائين، جيڪو سندس ڀيڻ جو هو. لکيل هو:

”هڪ ڀيرو اچ. منهن ڏيکاري وڃ. ڪيڏا ورهيه ٿي ويا آهن توکي ڏٺي. اڪيلو زندگي اڪيلائي ڪيئن پيو گذارين.“

پيون به ڪيتريون ئي ڳالهيون لکيل هيون. خط پڙهي اٿين چاتو، جڻ ڇاتيءَ تي من بار جا رکجي ويا هجن. هر استريءَ جي من ۾ خواهشون لڪل رهن ٿيون. ماتا لڪل رهي ٿي، سو انهن جا دک سهڻ لاءِ پنهنجو ڪجهه ڪجهه وڃائي ويهندي آهي. هوءَ به انهن مان هئي.

”شاديءَ کان پوءِ مان پنهنجي ڀيڻ کي نه ڏٺو آهي. هوءَ اڪيلائي ڪيئن ڪندي.

ٻڌو هيم ته ڏاڍي بيمار ٿي پيئي آهي.“

هو ڳالهائيندو رهيو، ڄڻ لفظ هن لاءِ وڏو سهارو بنجي ويا هئا.

”ڀيڻ جي شاديءَ کان پوءِ سوچيو هيم ته مان ڪڏهن اها زندگي نه قبوليندس. اسان مردن کي عورت جي پرک ناهي. تڏهن شادي کان پوءِ يا ته عورت اڌو مجبور ٿي پوندا آهيون، يا وري ڪمزوري سمجهي دکن جي ڇاپا مان هن جي صورت کي ئي ڏنڌلو ڪري ڇڏيندا آهيون. اسان مرد اڪيلائي ڪيئن آهيون.“

ڪجهه ترسي چيائين:

”هاڻي جڏهن سيما مان ملندو آهيان ته هن ۾ انهن سڀني جي محبت ڳولهيندو آهيان، جيڪي مون کان تمام گهڻو پري آهن جنهن لاءِ سوچيندو به نه هوس، اڄ ان اڌو مجبور ٿي پيو آهيان، ائين ڇو ٿيو!“

”پيار ۾ وڏي شڪتي آهي يوسف ـــ ڪهڙي به روپ ۾ هجي، انسان کي ڏاڍو ڪمزور ٿو ڪري ڇڏي. شل تون ۽ سيما جيون ساٿي بنجي اوچي عرش جي پريت ماڻيو.“

جيون ۾ اهي ڏينهن ايندا آهن ته من ڏاڍو شانت ٿي ويندو آهي، ڏکن جي پيڙا گهٽ ٿي ويندي آهي. اکين جي آلاڻ ۾ سولهري رنگ پرجي ويندا آهن. پر جڏهن اهي رنگ ڪسجي ويندا آهن ته جيوت جي جوت جهڪي ٿي ويندي آهي.

پنهنجي ڳالهه جي ميچتا لاءِ جڏهن هو اسان کان ڌار ٿي ويو هو ته ڪيترا ڏينهن مان اڪيلوئي سيما ڏانهن ويندو رهيس. هوءَ ڏاڍي اجهاڻل هوندي هئي، پر هڪ آشا جو ديپ هن جي اکين ۾ پرندڙ نظر ايندو هو ته اڄ جي انڌڪار مان ڪيڏا ديپ روشن ٿيندا، جن جي روشني ڪڏهن نه مرندي. پر هو پنهنجي من جي انڌڪار ۾ ڪو ديپ روشن ڪري نه سگهيو. ورهين جو پيار ۽ سڪ لمحن ۾ ڇڄي پوي ته جيون ڏاڍو ڏکيو ٿي پوندو آهي.

هو موٽي آيو، پر لفظ هن جي نصيب جو فيصلو بنجي ويا هئا. جڏهن سيما جن وٽ ويس ته سنهن ماءُ کي ڏاڍو خوش ڏٺم. چيائين:

Gul Hayat Institute

”يوسف ڇڻ منهنجو پيٽ ڄائو هو، جنهن منهنجي ڌيءَ کي ٻيءُ ۽ پيءُ جو پيار ڏيئي پرديس آماڻيو. ڌيئرون پرائو ڌنُ هونديون آهن پٽ — ڪيستائين ماءُ- پيءُ جي در جي چائٺ چمنديون.“

کي ترسي چيائين:

”هو کيڏن ڏينهن کان آيو ناهي. پيڻ جو ڏک هوندس نه. چئجانس ته اُن جي سار لهڻ ايندو ڪر.“

ويچاريءَ، هاڻي هن لاءِ جيون ۾ ڇا رکيو آهي. ڪنهن جي ڪاڻ هو اچي. آمائتا مٽي موت ۾ ڇا ڏيندا آهن. ڪير پڇائيندو! ڪنهن کي ڪهڙي ڄاڻ ته جنهن کي هن پيٽ ڄڻي آماڻيو، سا ته هن جي جيون ساٿي هئي. پر سيما جون پوڙهيون نظرون شايد انهيءَ جذبي کي سڃاڻي نه سگهيون، جنهن جي فيصلي آڏو هوءَ به ڪجهه ڪُڇي ڪين سگهي. جيوت جي جوت ته جهڪي ٿي وڃي، پر اوجل جذبن جي اوجر ڪڏهن مات نه ٿيندي آهي.

هو هليو ويو، بنا موڪلائي. پاڻنجي پيو، سڀ آواز هن سان گڏ هليا ويا هجن. هڪ ڏينهن کيڏن ڏينهن کان پوءِ هن جو خط آيو. جيون جا سڀ دک هڪ ننڍڙي ڪاڳر تي پيٽي چڙيا هئين. پر منهنجي من جي تمنائن جي هن کي ڪهڙي ڪل، ته منهنجي رتنا به مون کان ائين ئي وڇڙي ويئي هئي!

رضيه ڪوڪر

ديسي سيڻ ڪڄن....

ڪمري جون سڀ ٻاريون بند هيون. ٻاهران هوا جي زور سان هيڏي هوڏي آڌامي رهيا هئا. هوا انهن سيٽيون وڄائيندي اندر اچي رهي هئي، ڄڻ ٻاهر ڪو وڏو طوفان آيل هو.

پر طوفان ته دراصل فهد جي اندر ۾ آيل هو. هن جي ڪنن ۾ هوا جا آواز ائين لڳي رهيا هئا، ڄڻ ته ٻري ڪو چنگ وڄائي رهيو هو ۽ سُرن سان هي آواز آپري رهيا هئا "ديسي سيڻ ڪجن، پرديسي ڪهڙا ٻرين."

اهڙي هوا ۾ به فهد پنهنجي ننڍڙي ۾ ٻُڏي ۽ تَري رهيو هو ۽ سوچي رهيو هو ته سنڌ جي سردار شاهه ڀٽائي اسان تي ڪيئي صديون اڳ ۾ اهو انڪشاف ڪري ڇڏيو هو ۽ خبردار ڪري ويو هو ته پنهنجن ڀڪن ۾ خوش رهجو، پر پرديسين جي پريت کان پاسو ڪجو. ڇو جو اهي جڏهن توهان کي ڏوکي ڏيڻ تي ايندا ته انهن سان گڏ پنهنجن کي به منهن ڏيکارڻ جي قابل نه هوندؤ.

فهد به جيڪڏهن پنهنجا ڇڏي پراون سان ناتا جوڙڻ جي ڪوشش نه ڪري ها، ته اڄ ائين تَريون نه مهٽيون پونس ها. پنهنجن هن سان ڪهڙي نيڪي نه ڪئي هئي، جو هو هنن کي اهي ٻهرا ڏيئي رهيو هو. سيانن سچ چيو آهي ته "جيڪي ماڻهو پنهنجن کي ڇڏي پراون تي اعتبار ڪندا آهن، سي هميشه خطا کائيندا آهن." پر ان معاملي ۾ فهد ته صفا ناڪام ثابت ٿيو هو. پنهنجن ڪيڏو نه سمجهايو هيس ماٺين جهليس، دوستن روڪيس، پر اها ڳالهه هن جي ڪَنِ تي ئي ڪونه پيئي، ۽ آخرڪار اهڙو انجام ٿيس، جو اڄ منهن لڪائي پنهنجي ڪمري ۾ قيد ٿي ويهي رهيو هو.

ڪجهه ماڻهو احساس ڪمتريءَ ۾ اهڙا ته قاتل هوندا آهن، جو پنهنجي محسن تي ئي ڪهاڙي ڪَٽي ويهڻ لڳندا آهن ۽ انهن کي ائين ڪندي ڪوبه شرم محسوس ڪونه ٿيندو آهي. پر ان مهل شايد خبر ئي ڪانه پوندي اٿن، ته ڪو اهو ڪهاڙو سندن ئي پير تي لڳڻ وارو آهي.

فهد به انهن ئي ماڻهن مان هڪ، جيڪي پراون درن تي پلي وڏا ٿيندا آهن ۽ سڄي ڄمار ٻين تي بار هوندا. هن جا ماءُ-پيءُ ننڍي هوندي ئي مري ويا هئا ۽ هن جي پرورش سندس چاچي ڪئي، جو هڪ معزز شخص هو.

Gul Hayat Institute

سڄي زندگي هن جيڪو چاهيو، اهو چاچي هن کي ميسر ڪري ڏنو ۽ چاچيءَ ٻـ وسئون ڪونہ گھٽايو. پر تڏهن ٻہ هو الائي ڇو پاڻ کي الهن جي گهر جو فرد نہ سمجهندو هو. هنن جي پيارن سان مٿين دل سان تہ ڳالهائيندو ٻولهائيندو هو ۽ گڏجي رهندو هو، پر اندر ۾ ڏاڍو ساڙ ۽ جل هوندو هيس. خاص طور سان چاچي جي ڌيءَ رميسا، جيڪا عمر ۾ هن کان ٽي-چار سال ننڍي هئي سا تہ اصل ڪونہ وڻندي هيس. ۽ جڏهن هن کي ايم-بي-بي-ايس ۾ داخلا ملي تہ هن کي ويتر باهہ وٺي ويئي، ڇو تہ ٽي چار سال اڳي هن کي مارڪن گهٽ هئڻ سبب داخلا ڪانہ ملي هئي.

اڄڪلهہ ايم-اي پاس وارن کي ڪير ٿو پڇي؟ پر تڏهن ٻہ هن کي چاچي ڇٺو آک ڪري هڪڙي سٺي نوڪري وٺي ڏني هئي ۽ هن کي پنهنجي گهر ۾ بالڪل پنهنجي پاٽيءَ وانگر جاءِ ڏني هئائين. ان کان وڏيڪ هن تي ٻيو احسان ڇا ڪري ها، جو پنهنجي پياري ڌيءَ رميسا جو مڱڻو ٻہ هن سان ننڍي هوندي ئي ڪري ڇڏيو هئائين ۽ ارادو هيس تہ جيئن ئي ڌيءَ آخري سال جو امتحان پاس ڪندي تہ فهد جي سائس شادي ٻہ ڪري ڇڏيندس.

هوڏانهن وري سندس پائيٽيو جڏهن پنهنجن پيرن پر ٿيو تہ اهي خيال سوچڻ لڳو تہ ڪهڙي نمولي رميسا کي شڪست ڏيان ۽ هن جي بيعزتي ڪيان. پنهنجي عقل ۽ سوچ مطابق هن جو اهو خيال هو تہ هن کي جيڪو مقام اڄ حاصل آهي، تنهن جي هوءَ ڪنهن ٻہ طرح سان لائق نہ آهي.

پر رميسا تہ اهڙن ۽ ان جهڙن مائهن کي خاطر ۾ ئي نہ آڻيندي هئي. هن کي تہ ننڍي هوندي کان ئي فهد جون عادتون ۽ ڳالهيون بالڪل پسند نہ هونديون هيون. هوءَ پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ تہ لائق هئي ئي، پر ڏسڻ جي ٻہ ڏاڍي سٺي هئي. ويتر وري پيءُ جي وڏي مرتبي ڪري هوءَ پاڻ کي رزرو رکندي هئي ۽ هرڪنهن کي لفٽ ڪونہ ڏيندي هئي. هرويرو مغرور ٻہ ڪونہ هئي، بس چڱي هئي.

جڏهن کان وٺي فهد جي چاچي هن سان شاديءَ جي ڳالهہ ڇوري هئي، تڏهن کان وٺي هن پنهنجي آفيس جي سيڪريٽريءَ سان وڌيڪ فري ٿيڻ شروع ڪيو. جڏهن رميسا جي رزلٽ ٻہ نڪري ويئي ۽ چاچي جو اصرار ٻہ وڌڻ لڳو تہ پوءِ هڪڙي ڏينهن هن صاف صاف پنهنجي چاچي کي چئي ڇڏيو "مان توهان جي ڌيءَ سان شادي نہ ڪندس." اها ڳالهہ جڏهن رميسا جي ڪن پئي تہ هن کي تہ اصل باهہ وٺي ويئي ۽ رميسا جي ماءُ تہ هن جي پيءُ سان اهڙي جٽ ڪئي جو اصل ٽپ ئي ٽاري ڇڏيائينس. چوڻ لڳس تہ: "ڏس تو پنهنجي ڀاڻيءَ تي ٽالو ٻہ رکيو ۽ هن ٽڪي جي ڇوري تنهنجو اهڙو مان ڪرايو. تنهن ڪئون تہ هاڻي وڃي پڏي متر اهڙي جيئڻ ڪئون."

هوڏانهن رميسا کي ٻہ پيءُ کان نفرت ٿي ويئي. چئي: "تو سڄي زندگي پنهنجي اولاد کان وڌيڪ پالئيس. هميشہ پنهنجن کي ڇڏي ٻـراون جو مان رکيو، جنهن جنهن سان

Gul Hayat Institute

ليڪي ڪيئه، تنهن تنهنجو اهو مان رکيو. پين کي ته ڪٿي ڇڏ، پر تون فهد تي ته خاص طور تي مهربان هوندو هئين. هو توکي جيڪو ڪجهه چوندو هو سو تنهنجي لاءِ ڄڻ پٿر تي ليڪ مثل هوندو هو. تو پنهنجن ٻچن ڪنهن ڪسي، ان کي ڏلو، تنهن ئي اڄ توکي زماني ۾ ڪنهن ڪٿڻ جهڙو به نه ڇڏيو. مون کي ته اڳيئي اهو اصل ڪونه وڻندو هو. پر تنهنجي سوچڻ جو خيال اچي ويندو هو، تنهنڪري چپ هوندي هيس. ڪالهه جيڪڏهن مان انڪار ڪيان ها ته تون گهر ۾ الائي ڪيڏي قيامت برپا ڪري ڇڏين ها. پر هاڻي ته توکي الائي ڪهڙي چپ وڃي وٺي آهي. مٿي کي مون سان ته الائي ڪهڙو ساڙ هوندو هو. جڏهن تو مون کي ڪار وٺي ڏني هئي ته اهڙو ته جل وٺي ويو هيس جو اسان جو گهر ئي ڇڏي هليو ويو هو."

هوڏانهن فهد به پنهنجي دل ۾ سوچيو ته متان اچي چاچو ايلاز منٿون ڪري. سو هن پنهنجي بدلي ٻئي شهر ڪرائي ڇڏي، ته جيئن رميسا جي بيعزتي به ڪريان، پنهنجي سيڪريٽريءَ سان شادي به ڪري سگهان. ٻن-ٽن مهينن ڪان پوءِ ٻڌائين ته رميسا جي هڪڙي انجنيئر سان شادي ٿي رهي آهي. اهو ٻڌي هو پنهنجي سيڪريٽريءَ سان شادي ڪرڻ جي تياري ڪرڻ لڳو. جڏهن سندس اها مرضي دوستن ۽ مائٽن ٻڌي ته سڀني هن کي سمجهايو: "ميان هوش ڪر، پاڻ تي اهو ڪهڙو پيو ظلم ڪرين! نه هن جي خاندان جي توکي خبر نه اصليت جي ڄاڻ، هروڀرو غيرن سان رشتا ناتا ڳنڍيا آهن. اجايو انهيءَ هوڏ کي ڇڏ، هاڻي به اسان جي مڃ ۽ وڃي چاچي کان معافي وٺ." پر هن جي دل تي ڪوبه اثر نه پيو.

هڪڙي ڏينهن تيار ٿي پنهنجي پراڻي سيڪريٽريءَ وٽ ويو ۽ وڃي هن کي شاديءَ لاءِ چيائين. پهرين ته الهيءَ به لٽائڻ جي ڪوشش ڪئي، پر جڏهن ڏٺائين ته هو انئين ڪونه مڙندو، تڏهن چوڻ لڳس: "جڏهن تون منهنجو باس هوندو هئين ته مان توکي خوش رکندي هيس، هاڻي ڪو ٻيو منهنجو باس آهي ۽ ان کي خوش رکڻ منهنجو فرض آهي. مهرباني ڪري هتان هليا وڃو."

فهد پنهنجي وجود کي پراڻي سيڪريٽريءَ جي لفظن جي برف هيٺان دٻجندي پاتو. فهد جهرلنڙ جيءَ سان وک وک آفيس کان ٻاهر نڪري آيو ۽ گوڙ ڀريل روڊ تي سوچڻ لڳو، 'مون جنهن کي منزل سمجهيو هو، سو ته رڻ جو سراب هو. منزل ته مان گهڻو اڳي پٺتي ڇڏي چڪو آهيان.' پوءِ هن کي ائين لڳو، ڄڻ هو هن مصروف شاهراه تي ماڻهن جي هجوم ۾ پنهنجون سڀ سڃاڻپون وڃائي ويٺو آهي.

Gul Hayat Institute

نسرين جوڻيجو

آئيڊيل

هوءَ بيحد حسين ۽ وڻندڙ هئي، ڪنهن گلاب جي ٽڙندڙ گل جيان. سندس حسن جي عظمت آڏو هئي ڪنهن ديويءَ جيان. سندس ڪاريون ڪجليون اکڙيون خوبصورت هيون، ڪنهن هرڻيءَ جي اکين جيان.

سندس خوبصورت گلابي ڳلن تي سدائين سرخي ڇانيل هوندي هئي، شفق جيان ۽ هن جا گلاب جي پنکڙين جهڙا نازڪ چپ هميشه مرڪندا ئي رهندا هئا.

هوءَ هڪ شاعره هئي. جڏهن به ليري آپ تي ڪڪر ڪاروليار ڪري مڙي ايندا هئا، ۽ مينهن جي ڦڙ ڦڙ ڇيڪي مٽيءَ مان سرهاڻ ڪيلدي هئي، تڏهن شعر هن جي لبن تي رقص ڪري ڪاڳر تي ٽپڻ لڳندا هئا ۽... الهيءَ ئي گهڙيءَ هوءَ هڪ هٿ سان قلم ڏاڍن ۾ جهلي، ٻئي هٿ جو رحل ڏاڍي ڪاڏي ان تي رکي ڪجهه سوچڻ لڳندي هئي.

هوءَ ڇا سوچيندي هئي؟ شايد پنهنجي آئيڊيل متعلق...... سندس آئيڊيل به ته سندس والڪرئي حسين هئو. خوبصورت هو. ليرين اکين ۽ سونهري ڪنڌيدار وارن وارو شاعر، جيڪو هن جي من مندر جو ديوتا هو... جيڪو سندس تخيل جي دنيا جو مالڪ هو.

سندس سونهري وارن جي هڪ پريشان ۽ آواره ڇڳ هميشه ارڙ ڪي چمندي رهندي هئي ۽ هوءَ خيالن ئي خيالن ۾ نهايت پيار ۽ عقيدت وچان اها ڇڳ ارڙ تان هٽائيندي هئي، ۽ هوءَ سپنن ۾ به هن کي اهائي ڇڳ نظر ايندي هئي... ڪشادي پيشانيءَ تي وري ايندڙ سونهري وارن جي آواره ڇڳ. شايد ڪيس پنهنجي آئيڊيل کان وڌيڪ، وارن جي ان آواره ڇڳ سان پيار هو. آخر هڪ ڏينهن خوابن حقيقت جو روپ ورتو، هن کي هڪ مشاعري ۾ غزل پڙهڻ لاءِ وجهو پيو. اڃا هوءَ هيتان هُتان جي ڳالهين ۾ ئي رُڌل هئي ته اعلان ٿيو ته: ”هاڻي ملڪ جو مايه ناز شاعر بادل اوهان کي پنهنجو ڪلام ٻڌائيندو.“

اعلان ٻڌي، هن هڪدم اسٽيج ڏانهن نهاريو. پر ان ئي پل سپنن کي ساڀيان ٿيندي ڏسڻ ته اعتبار نه آيس. اسٽيج تي سندس آئيڊيل، ليرن اکين ۽ سونهري وارن وارو بادل پنهنجا شعر پڙهي رهيو هو.

هوءَ حيران ٿي وئي. هن کي پنهنجا اڳوڻا هڙئي شعر ڦڪا ۽ ٻُسا محسوس ٿيا. هن کي ائين لڳو ڄڻ سندس ذهن جي ڪاوش، سوچ جو سوز من جي پيڙا سڀ ڪجهه رلجي ملجي بادل ٿي پيو هجي، ڄڻ هيءُ سندس سڀ کان خوبصورت شعر هجي.

دل چيس "وڃي سندس وارن کي ارڙ تان پري ڪري." دماغ چيس "چري، اهو ڇا ٿي سوچين، ايڏي پيهه ۾ ڪنهن ڌارئي مڙد جي وارن ۾ هٿ وجهندينءَ، توبهه توبهه." ۽ الهيءَ ئي گهڙيءَ هوءَ پنهنجو پاڻ کان شرمائجي وئي.

هوءَ سوچي رهي هئي ۽ بادل هڪ ٽڪ سندس چهري جي زلفن کي اڙهي ڪجهه سمجهڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هو. هن جي خوبصورت لچاري اندازَ مرڪ لهڻ بادل کي گهائل ڪري وڌو ۽ پئي ڏينهن هو سندس سائنس وٽ ڪجهه گهرڻ ويو.

آخر... تقدير هڪ ڀيرو وري مهربان ٿي، فضائن ۾ مرلائين جي مڌر موسيقيءَ پنهنجو رنگ ڄمايو ۽ هوءَ هميشه لاءِ بادل جي ٿي وئي.

انهيءَ ڏينهن هوءَ پاڻ کي ضبط ڪري نه سگهي. حجاب جي پردن جي لهڻ کان پوءِ هن ڇا هٿ ڪنهن ديرينه جذبي جي تڪميل لاءِ بادل جي ارڙ طرف وڌيا، پر پيءَ گهڙيءَ ئي فضا ۾ هڪ هانءُ ڏاريندڙ پڙلاءُ ٿيو ۽ هوءَ هيٺ ڪِري پئي.

ويچارو بادل... ڪجهه حيران، ڪجهه پريشان ڪجهه بس ته سمجهي نه سگهيو، هُنَ هڪ نظر هن ڏانهن ڏٺو ۽ پوءِ فرش تي پيل سونهري گهنڊيدار وارن واري وِگ کڻي پنهنجي ٽوڙهي ٽڪڻ تي ڄمائي ڇڏيائين.

Gul Hayat Institute

فرينڪ رابنسن
سنڌيڪار: شمس الدين عرساڻي

(سائنسي ڪهاڻي)

جي مارڳ منجهه مڏا

اسان ٻاڻ ۾ هٿ ملايو: هڪ منٽ تائين هڪٻئي جو هٿ جهليو بيٺا رهياسين. پوءِ مارڪ موڪلائي، راڪيٽ ڏانهن هليو ويو. چوطرف چانڊوڪي ڦهليل هئي. مون دل ۾ چيو ته مارڪ ڏاڍو ڊڄڻو آهي پر پنهنجي ڊپ کي ظاهر ٿيڻ نٿو ڏئي.

هو پري هليو ويو هو ۽ ننڍڙو ڏيکائي ڏئي رهيو هو. پوءِ هو راڪيٽ جي چوڌاري گڏ ٿيل مسترين ۽ سامان جي ڍيرن ۾ گم ٿي ويو. راڪيٽ هڪ چمڪيلي ليزي واڱر، لوڪ سان تارن ڏانهن اشارو ڪري رهيو هو. چوڏهينءَ جو چنڊ هو ۽ صحرا جي گهري خاموشي پري پري تائين پکڙيل هئي. مون کي اوچتو سردي محسوس ٿي. رات جو ٿڌي هوا جو جهولڪو ڇرڻ لڳو هو. مون سوچيو ته هاڻ ته مارڪ راڪيٽ ۾ ويهي رهيو هوندو. پوءِ پنهنجي آفيس ڏانهن وڃڻ لڳس.

ڪمري ۾ قدم رکندي ئي سارجنٽ روبلي مون ڏانهن مڙيو. هن جي پيشانيءَ تان پگهر ڳڙي رهيو هو. ”ميجر! هنن ماڻهن سان اوهان ئي سمجهو. ڪاهو ڪجهه مانڊ ڪري ويهو! ميجر صاحب اوهان سان ڳالهيون ڪندو.“

ڏسان ڇا ٿو ته، جنهن ڪمري ۾ ڇهن ماڻهن جي ويهڻ جي جاءِ هئي، اتي ٻه درجن رپورٽر ڳاهٽ ٿيل آهن. آئون ڏاڍو گهٻرايس، ڇو ته ڪمري ۾ ريڊيو ۽ راڊر جو تمام نازڪ سامان گڏ ٿيل هو ۽ ٿوري به ضرب لڳڻ سان خراب ٿي سگهيو ٿي. ايتري ۾ هڪ رپورٽر پڇيو: ”ميجر صاحب هن راڪيٽ جي اڏام سان اوهان جو ڪهڙو تعلق آهي ۽ سارو سازو سامان ڪمري ۾ ڇو گڏ ڪيل آهي؟“

”اهي ڳالهيون ته اوهان کي تعلقات عامه جي کاتي مان به معلوم ٿي سگهن ها“ مون چيو ”بهرحال ٿوري ۾ اوهان ائين ڪٿي سمجهو ته هنن اوزارن جي مدد سان سمورو وقت اسان راڪيٽ سان رابطو قائم رکنداسون.

”يعني ته توهان سڄو وقت پائلٽ سان ڳالهيون ڪري سگهندا. تمام سٺو!“ هڪ ٿلهيءَ عورت خوش ٿيندي چيو. هڪ پيو نامه نگار اڇل ڪائي چوڻ لڳو: ”ڇڱو سائين، پائلٽ متعلق

ڪجهه ته ٻڌايو“ وچ ۾ وري ٻئي شخص ڳالهايو. ”پائلٽ فوج جو ماڻهو ته آهيئي ڪونه. پنهنجو ڪم ته صحيح طرح ڪري سگهندو.“

اهي سوال ٻڌي مان چڙي پيس. ”اهي ڳالهيون اوهان تعلقات عامه کاتي مان ڇو نه معلوم ڪري وٺو ٿا؟ هاڻي ٿورو وقت رهجي ويو آهي، مان بس رڳو ايترو ٻڌائي سگهان ٿو ته...“

ميدان ۾ هر هنڌ لڳل لائوڊ اسپيڪرن مان اينڊرز آواز منهنجي جند ڇڏائي: ”راڪيٽ ڇٽڻ ۾ هاڻ ڏهه منٽ رهجي ويا آهن. سڀ ماڻهو پنهنجي پنهنجي مقرر جاين تي پهچي وڃن ... راڪيٽ ڇٽڻ ۾ هاڻ...“

آواز ٻڌڻ سان سڀ ئي رپورٽر هڪٻئي کي ڌڪيندا منهنجي ڪمري کان ٻاهر نڪري ويا. بس هڪڙو ننڍو ڏٻرو ماڻهو باقي بچيو هو، جنهن موٽي عينڪ اکين تي لڳائي هئي. هن مون ڏانهن هڪ ڪاغذ وڌائيندي چيو: ”ميجر صاحب، آئون ايسوسيئيٽيڊ پريس جو نمائندو آهيان. مان هن ڪمري ۾ ويهي خبرن تيار ڪرڻ جي اجازت وٺي چڪو آهيان. منهنجو نالو بولز آهي.“

اهو ٻڌي مون چيو ”چڱو ٻڌ! اوزارن کي نه ڇهجئين ۽ اسان کي تنگ نه ڪجئين. تعاون ڪندين ته فائدي ۾ رهندين. ان ڪان سواءِ هتي توکي هٿ سان لکڻو پوندو. ٽائيپ رائٽر جي ڪوڙ سان اسان جي پيغامات ۾ خلل پئجي سگهي ٿو سمجهيو؟“

هن هائوڪار ۾ ڪنڌ ڌوڻيو ۽ هڪ ڪرسيءَ تي ويهي رهيو. مون ٽيليويزن هلائي ۽ راڪيٽ نظر اچڻ لڳو. ان وقت هر جڳهه تان هڪڙو ئي پروگرام اچي رهيو هو. هاڻي راڪيٽ جي آسپاس ڪوبه ماڻهو بيٺل نه هو ۽ ان تي چئني طرفن کان روشنايون پکڙي رهيون هيون. مون مارڪ سان رابطو قائم ڪيو. ”مان ريڊيو روم مان ڳالهائي رهيو آهيان — جواب ڏي — ٻڌءِ؟ جواب ڏي —“ پوءِ مارڪ جو آواز آيو، جيڪو ڪجهه بي سُرو لڳي رهيو هو: ”هيلو، فرئنڪ، تنهنجو آواز صاف ٻڌڻ ۾ پيو اچي. وقت ڪيترو ٿيو آهي؟

”ڏهه لڳي ٿيو اچاهه منٽ -- تنهنجو ’وقت پيما‘ ڇا ٿو ٻڌائي؟“ ”بلڪل. ٺيڪ آهي، فرئنڪ، ٻڌ هاڻي مان آخري دفعو ٿورو اوزارن کي ٺيڪ ڪندس. راڪيٽ ڇٽڻ کان ڏهه منٽ پوءِ مون کي آواز ڏجئين“ اهو چئي هن سلسلو منقطع ڪري ڇڏيو.

يا ته ڪمرو ڏاڍو گرم هو يا ته وري مون کي ڏاڍي گرمي لڳي رهي هئي. منهنجي قميص بدن سان چنبڙي وئي هئي ۽ ساهه پوساتجي رهيو هو. ڪجهه اهڙي بي چيني طاري هئي، جو سگريٽ جو سرو چباڙي ورتم ۽ پوءِ وات ڪڙو ٿيڻ سبب ٿڪ ٿڪ ڪندو رهيس. ايتري ۾ لائوڊ اسپيڪر ڳالهون ڪائڻ لڳو.

”ڌيان سان ٻڌو. راڪيٽ ڇٽڻ ۾ سٺ سيڪنڊ رهجي ويا آهن. سٺ سيڪنڊ... ڇاهٺ ... پنجاهه سيڪنڊ“ ٽيليويزن جي پردي تي جهلي راڪيٽ کان هٿيل نظر آئي ۽ راڪيٽ پنهنجي ٽن ٽنگن تي بيٺل رهجي ويو. ”چاليهه سيڪنڊ... ٽيهه سيڪنڊ“ روڊلي جون اکيون ٽيليويزن

تي ڇميل هيون. بولز پينسل گھمائيندو رهيو ۽ پوءِ يڪايڪ ان کي ڪيسي ۾ وجھي، سڌو ويھي رهيو. مان سوچي رهيو هوس ته مارڪ ائين محسوس ڪندو هوندو، ڄڻ ڪنهن جهٽ ۾ ڦاٽندڙ بم تي سوار ٿيو هجي. ”ڏهه ... نَو ... آٺ.“

مان دم بخود ٽيليويزن ڏانهن ڏسي رهيو هوس. اوچتو راڪيٽ جي عقبي حصي مان شعلو نڪتو، ۽ اهو هڪ لمحي لاءِ باهه جي ٿنڀي تي ٽڪيل نظر آيو ۽ تارن ڀريل آسمان تي هڪ آتشي مشعل والگر چمڪيو ۽ پوءِ ڏسندي ئي ڏسندي اها مشعل به تارن ۾ ڪٿي لڪي وئي.

مان خاموشيءَ سان ويٺو اهو سوچڻ جي ڪوشش ڪري رهيو هوس ته مارڪ هاڻي ڇا محسوس ڪري رهيو هوندو؟ ڇا مان هڪڙو سوال پڇي سگهان ٿو؟ بولز اوچتو ڳالهايو.

”ڇولا ...“ مون جواب ڏنو.

”مان سمجهان ٿو ته، ميجر! هي راڪيٽ چنڊ تي ڪونه لهندو.“ ”بلڪل ائين آهي. هي راڪيٽ چنڊ جي چوگرد گهمي واپس اچي ويندو. چنڊ تي لاهڻ جو ڪم اسان آئيندي لاءِ رکيو آهي.“

”چڱو، اهو ته ٻڌايو ته ان ۾ ڪيترو عرصو لڳندو؟“

”سفر جو پهريون مرحلو، چوويهن ڪلاڪن ۾ طيءِ ٿيندو. يعني ته سڀاڻي رات جو هن ئي وقت اهو چنڊ جي گهيري ڏانهن مڙڻ شروع ڪندو.“ هو لکندو رهيو ۽ پوءِ ڪيسي مان هڪ تصوير ڪڍي پڇڻ لڳو ”پائلٽ ته هيءُ ئي آهي نه؟ مون تصوير ڏسندي چيو: ”ها، مگر هي فوٽو ته ٻه سال پراڻو آهي. تو تعلقات عامه جي کاتي مان لئين تصوير ڇولہ وٺي ڇڏي؟“

بولز ڪند لوڏيو ”ڇولہ مون کي اها تصوير پسند پيئي.“

اها تصوير اهڙي قسم جي هئي، جهڙيون اڪثر ڪاليج جي رسالن ۾ نظر اينديون آهن. مهالبدي تي الڙيئو، لسي ۽ صف ڇمڙي. چهري جا سنڌا فوٽوگرافر جي هٿان سنواريل هئا ۽ چپن تي پوري پني مسڪراهٽ.

پر ته به هن جون اکيون تمام گهڻو گنڀير ۽ متفڪر هيون، ڄڻ ته سندس مسڪراهٽ کي ڪوڙو ڪري سمجهيو هئائون! ”ميجر صاحب هي ڪهڙي قسم جو ماڻهو آهي؟“

ادا، ڇا ٻڌايان! هن جو ڪردار سمجهڻ مشڪل آهي. هو درمياني طبقي سان تعلق رکي ٿو. هاءِ اسڪول ۾ ته هو تمام گهڻو پڙهندو هو. هن کي وظيفو به ملندو هو. پاڙي جا ڇوڪرا ڪائوبواءِ يا جاسوس بنجڻ جا خواب ڏسندا هئا، ته هو وري سائنسدان بنجڻ جي فڪر ۾ هو. هن جي شخصيت وغيره ڪجهه به ناهي. هن ۾ ڪابه ڪشش ناهي. مون کي پڪ آهي ته اخبارون ۽ پباڪ هن کي هيرو بنائڻ جي ڪوشش ڪندا نه اجائي جک مارينداِ“

مون اڃا پنهنجي ڳالهه پوري مس ڪئي ته ريڊئي ترتر ڪري ٻوليو ”ڇا تون منهنجو آواز ٻڌي رهيو آهين، فرئنڪ؟ ٻڌي رهيو آهين؟ ڳالهاءِ ... ڳالهاءِ ...“. هن جو آواز جهڪو ۽ گهٻرايل هو. مون جلديءَ ۾ جواب ڏنو!

"ها، ها تنهنجو آواز صاف اچي رهيو آهي. تنهنجي طبيعت ڪيئن آهي؟"

"ٺيڪ ٺاهي. دل ڪجهه ٿي رهي آهي، جيئن مان ڪنهن غباري ۾ بند هجان ۽ اهو تمام تيزيءَ سان هيٺ ڪري رهيو هجي. اکيون بند ٿو ڪريان ته طبيعت اچان ٿي وڌيڪ بگڙندي وڃي ٿي." اها ڳالهه ٻڌي منهنجي دل ڪجهه ٽيٺ لڳي، مگر مون پاڻ سنڀالي پڇو، "اوزار ڇا ٿا ٻڌائين؟"

"پاونجاهه لک اسي هزار فوٽ اوچائي يعني هڪ هزار ميل. ٻيءَ اسٽيج اجهو هيٺنر ڏار ٿي آهي. ڪشش ثقل به ساڳي اهڙي آهي. اڳون راڪيٽ کي ڏورو ڦيرائيندو وڃان ٿو، جيئن ڪهٽ ۾ ڪهٽ هڪڙو پاسو سج کان بچيل رهي. ڪئميرائون ٺيڪ طرح ڪم ڪري رهيون آهن. هيٺنر غلطيءَ کان سج جي پاسي واري دري کلي وئي هئي، اچي ڪباب ٿيندي ٿيندي بچيس. هتي ته سج جا ڪرڻا ٻاهر کان ڪهٽ ڪونهن. جڏهن دليا تي نظر پوي ٿي ته هوش اڏاميو وڃن عجب منظر آهي. سارو آمريڪا نظر اچي رهيو آهي، ليڪن هوا جي تهه کان ڪجهه اهڙو ته مينجي ويو آهي، چڻ پاڻيءَ ۾ ٻڏل هجي. ڪٿي ڪٿي ڪڪر به آهن."

مون کي وقت ملائڻ جو خيال آيو. مون پڇيو، "تنهنجي "وقت پيما" ۾ گهڻو ٿيو آهي؟"

"هان! اهو ته ڏسجي ٿو ته ٻيهي رهيو آهي."

اهو ٻڌي مون کان چرڪ نڪري ويو. وقت پيما ڪا تمام وڏي اهم شيءِ ڪانه هئي، تنهن هوندي به ان کي ٻيهڻ نه کپندو هو. ان جو خاص خيال ڪيو ويو هو ته اهو ٻيهي نه رهي. جيڪڏهن اهو ٻيهي سگهيو ٿي ته ٻيءَ ڪا به گڙٻڙ به ٿي سگهي ٿي.

مون چيو: "ان کي ٺيڪ ڪري وٺ. ٻارهن ٿيڻهه ٿيا آهن." ٻيءَ مون مارڪ جو ڌيان هٽائڻ جي خيال کان گفتگوءَ جو موضوع بدلائي ڇڏيو.

"ڪجهه طبيعت بهتر ٿي؟" "ڪ، ڪجهه حرارت محسوس ٿئي ٿي. مٿي ۾ سور ۽ ٻنجي چڪو اٿم. هتي ڪمري ۾ هيڏانهن هوڏانهن گهمڻ ۾ ڏاڍو مزو ٿو اچي. ڪشش ثقل نه هئڻ ڪري، هيناڻين مٿاڻين جو ڪوبه وجود ناهي. هوا ۾ ترلدو ڦرلدو رهان ٿو. چڱو، ٻڌا هاڻي مان ذرا ڪئميرائن جون فلمون بدلايان ٿو. اٽڪل هڪ ڪلاڪ کان پوءِ وري ملاقات ٿيندي!"

"ٺيڪ آهي، مان هتي ئي آهيان." مون ڪيس اطمينان ڏياريو.

روڊايءَ اسان جي سڄي گفتگو ٽيپ تي رڪارڊ ڪري ورتي هئي.

هوڏانهن بولز پيئڻ لاءِ ڪجهه ڪافي به ڪٺي آيو. چيائين! "ميجر، مون سوچيو ته رات تائين جاڳڻو آهي. ٿورو ڪافيءَ جو شغل به ڪجي. "هاڻي مون کي خبر پئي ته صحافين ۾ ڪجهه خوبيون به ٿين ٿيون."

اسان ڪافي پيئڻ لڳاسون. بولز کيسي مان مارڪ جي تصوير ڪڍي ۽ غور سان ڏسڻ لڳو. "سچائي هي شخص هيرو بنجي چڪو هوندو." مان اهو ٻڌي چڙي پيس. "هيروا هون! اها به ڪا ڳالهه! هن کي هيرو بنجڻ جي ڪابه خواهش ناهي. هو بس هڪڙو اهم ڪم ڪري

رهيو آهي. ڪولمبس پنهنجن ٽن ٻرائن جهازن سميت داد حاصل ڪرڻ لاءِ روانو ٿيو هو. هن ڪجهه ثابت ڪرڻ چاهيو ٿي. مارڪ به ڪجهه ثابت ڪرڻ چاهي ٿو."

"چڱو! ڇا ٿو ثابت ڪرڻ چاهي هو؟ ۽ اوهان کي اها ڪيئن خبر پئي ته هو ڪجهه ثابت ڪرڻ چاهي ٿو؟"

"مون کي ان جي اها خبر آهي، جو جيترو چڱيءَ طرح مان هن کي سڃاڻان ٿو، ٻيو ڪو به ڪيس نٿو سڃاڻي. باقي اهو ته هو پاڻ ئي ٻڌائي سگهي ٿو، ته هو ڇا ٿو ثابت ڪرڻ چاهي. ان ڳالهه جي صفائي لاءِ مون وٽ لفظ ڪونهن. خير هو محسوس ڪري ٿو ته انسان کي هڪ ننڍڙي سياري تائين محدود نه رهڻ گهرجي. هو... تارن کي ڇهڻ گهري ٿو."

کليل دروازي مان سرد هوا جي لهر اندر آئي. ٻاهران واري اڏامي رهي هئي. جتهلي ڪٿي ويندڙ گاڏيون گڙگڙ ڪنديون لنگهي وڃي رهيون هيون. ائين ئي رات گذرندي رهي. صبح ويجهو پيو. تارا وسامڻ لڳا. مارڪ هاڻي تمام ٿڪجي چڪو هو. ٻولز هڪ دفعو تمام آهستي، چڻ ته پنهنجو پاڻ کان پڇيو ته: "مان حيران آهيان ته هو ڇا سوچي رهيو هوندو!" مون چيو: "ها! واقعي!" مان خود حيران هوس.

ٻئي ڏينهن کان اڳ به مارڪ سان هڪ ٻيو وري گفتگو ٿي. چوڻ لڳو: "دٻاءُ ۽ حرارت جو درجو نارمل آهي. رفتار ۽ آڪسيجن جي مقدار ۾ به ڪو فرق ناهي. ڪئميرائون ٺيڪ هلي رهيون آهن، ڪو خاص ڪم ڪرڻو نٿو پوي."

ٻولز هڪڙي پرچي منهنجي سامهون رکي، جنهن تي لکيل هو: "پڇوس ته چنڊ ڪيئن لڳي رهيو آهي؟" مون پڇيو ته مارڪ جواب ڏنو: "چنڊ تمام حسين ۽ روشن آهي. ان کان وڌيڪ حسين شيءِ منهنجي نظر مان ڪڏهن به نه گذري. سڀئي ننڍا وڏا پاڳا، واديون، جبل ۽ صحرائون صاف نظر اچي رهيا آهن. هن چيو ته مان هاڻ پنجاهه هزار ميل پري آهيان. منهنجو خيال آهي ته مان رات جو نوين بجي چنڊ جي گهيري ڏانهن موڙ شروع ڪندس."

"توهانجي طبيعت ڪيئن آهي؟"

"پهرين کان بهتر آهي. مٿي ۾ سور ناهي. بس ٿوري سستي آهي ۽..."

هو ماٺ ٿي ويو. مون کي تشويش ٿي، مون چيو: "ها! پيو ڇا؟"

"مان پاڻ کي تنها محسوس ڪري رهيو آهيان. دنيا ۾ ته پين جو ماٺ به هولڻو آهي. تنهائيءَ کان بچڻ جون سوين تدبيرون هونديون آهن. اسين انسان جلوت پسند ثابت ٿيا آهيون. هتي مون سان اهو حال آهي، جو هينئر مان دنيا کان پنجاهه هزار ميل پري آهيان. پنجاهه هزار ميلن جي ارد گرد ڪو به ڪونهي. اها اڪيلائي مون کي کائي رهي آهي. اگر تو سان ڳالهائڻ جو آسرو نه هجي ته..."

مون جلدئي ۾ هن جي ڳالهه ڪٽي ڇڏي. ”مارڪ... مان هتي ئي رهندس. تنهنجي واپسيءَ تائين رات ڏينهن چوڙ والڪر ريڊيو سان چهٽيو پيو هوندس. ياد رک مارڪ! تون تنها ڪونه آهين. اسين توسان ڳالهيون ڪرڻ لاءِ هتي موجود آهيون، سمجهئي!“

هن هڪ ٻه ڳالهيون پيون ٻه ڪيون ۽ پوءِ سلسلو منقطع ٿي ويو. مون کي اهڙيءَ طرح سگهر اچي رهيو هو، جيئن ڪيترائي ميل ڊوڙون پائي آيو هجان. مون پولز کي چيو ”ذرا سوچ ته، هن کي ڇا محسوس ٿي رهيو هوندو؟ چئني طرفن کان اونداهيون ئي اونداهيون، سج ۽ تارا ڦڪڙيل ۽ بس رڳو هڪ آواز جو ساٿ. هڪ آواز جو سهارو جو تمام پري کان اچي رهيو آهي. ڪيڏي نه خطرناڪ تنهائي آهي! پولز ڪنڌ لوڏيو. ”ها! مون کي ته ان جي تصور کان ئي وحشت ٿئي ٿي!“

پوءِ صبح ٿيو. اڄ ته ٽي ڇهه قدمي هئي. پولز ناشتو ڪرڻ ويو ته منهنجي لاءِ ٻه چانهون ۽ ترڪيل آنا وٺي آيو. دل خوش ٿي وئي منهنجي. هڪ اخبار به آندي هوائين، جنهن مارڪ ۽ راڪيٽ جي خبرن سان ڀري پئي هئي. اسين اخبار پڙهندا رهياسون. مارڪ کان ڳالهه نه ڪئي. منهنجو خيال هو ته ڪجهه دير تائين هو سمهي رهيو آهي. راڪيٽ ته تقريباً خودڪار هو. ان کري سمهڻ ۾ ڪو به خطرو نه هو.

ٻن پهرن جو مارڪ رابطو قائم ڪيو. هن جو آواز سست ۽ مشڪل هو: ”هر ڪا چيز نارمل آهي. بس راڪيٽ ۾ ڪهٽ ڪهٽ آهي. فاصلو آهي هڪ لک پنجهتر هزار ميل. منهنجو خيال آهي ته ٺيڪ وقت تي موٽندس.“

”تنهنجي طبيعت هاڻي ٺيڪ آهي؟“ مون پڇيو، ڪجهه کاڌو به اٿو؟

”بک ئي ڪانه هيم. رڳو رس پيتو هوم. ويهڻ تي دل پئي چاهي. سگهر تمام گهڻو اچي ٿو ۽ ڪم ڪرڻ مهل وهي ڪونه ٿو. هڪ ٻه ڀيرا مون اکيون ڇنڊڪ ڏني ته ان جون ٻوندون هوا ۾ ترڻ لڳيون. دنيا تمام خوبصورت لڳي رهي آهي، جيئن ڪو گول نيلو فوٽ بال هجي. دنيا کي ڏسي ڏسي، فرينڪ! مون کي تنهنجو ۽ پنهنجو خيال ٿو اچي. تون اندازو ڪري سگهين ته مان ڪيترو نه تنها آهيان. ائين لڳي ٿو، جيئن ڪو ماڻهو ٽپ ۾ ويٺو ڪنهن ناپيد ڪنار واري بحر ۾ اڙهندو ويندو هجي. اگر آئينده اسان ڪو راڪيٽ موڪليو ته ان تي ٻه ماڻهو ضرور موڪلڻ گهرجن.“

”ڪا ڳالهه هجي ته مون کي ٻڌاءِ؟“

”ڪهڙي ڳالهه ٿي سگهي ٿي؟ اڄ ها، مون کي اخبار ته پڙهي ٻڌاءِ. ٻه بين الاقوامي ۽ سياسي خبرون نه ٻڌاءِ، بلڪ مقامي خبرون، جيئن ته فلاڻي ڪاوڙ ۾ اچي پنهنجي زال جو سٽو ڪوڙي ڇڏيو يا سمگلرن کي سندن معشوق ڀڄائي ڇڏيو وغيره......“

اسين هن کي اخبار پڙهي ٻڌائيندا رهياسون. ٻه پهر اخبار ٻڌائڻ ۾ گذريا. شام جي وقت اخبار ختم ٿي ته مان هيڏانهن هوڏانهن جون ڳالهيون ڪرڻ لڳس. هاڻي مارڪ ايترو ته

Gul Hayat Institute

هيسيل هو، جو ريڊيو کان هٽڻ جو ناالوئي لئي ورتائين. تنها رهجي وڃڻ جو خوف منهنجي مٿس ڀريءَ طرح سوار هو. مان هن لاءِ هڪ آوازئي سهي، مگر اهو آواز به هن جي همت وڌائي رهيو هو.

خدا خدا ڪري ڏهه ڀنجوانجاهه ٿيا. هاڻي هن جي راڪيٽ کي چنڊ جي گهيري ۾ مڙڻو هو. مارڪ جو آواز اوچتو بند ٿي ويو، ڇو ته چنڊ جي وچ ۾ حائل ٿي وڃڻ کان پوءِ، ڪجهه دير تائين ريڊيو تي ڳالهه نٿي ٿي سگهي. اجا چنڊ حائل ته ڪونه ٿيو هو، مگر مارڪ کي هاڻي ڪجهه ڪم ڪرڻو هو، اوزارن کي ڏسڻو وائسڻو هو.

اٽڪل ٻارهين بجي راڪيٽ ڪاريءَ جو مهتمم ڪرنل جانسن اوچتو ڪمري ۾ داخل ٿيو. هن جو منهن رنگ رنگ ٿي رهيو هو.

”ڇا ٿيو؟“ مون گهٻرائجي پڇيو.

”ٿيو وري ڇا: آپريشن روم وارا چون ٿا ته راڪيٽ اجا تائين مڙڻ شروع ڪونه ڪيو آهي. آءٌ مارڪ سان ڳالهائي ڏسان ٿو.“ مون جلديءَ ۾ ٻيو ايئرفون کڻي ورتو. ڪرنل چيو، ”هئلو، مارڪ. آءٌ ڪرنل جانسن ڳالهائي رهيو آهيان. منهنجو آواز تو تائين پهچي رهيو آهي؟“

”صاف پيو اچي. ڇا قصو آهي ڪرنل؟“

”منهنجي ڳالهه ڌيان سان ٻڌ. ڪنٽرول روم کي پتو پيو آهي ته راڪيٽ مڙڻ شروع ڪونه ڪيو آهي. شايد خودڪار آلات ڪم ڪونه پيا ڪن. توکي راڪيٽ کي خود موڙڻو پوندو. منهنجون هدايتون غور سان ٻڌ. انهن کي دهراءِ ۽ پوءِ عمل ڪر. ڏس...“

ڪرنل هدايتون ڏيڻ شروع ڪيون ۽ پوءِ مارڪ انهن کي لفظ به لفظ دهرايو. جڏهن ڪرنل کي اطمينان ٿي ويو ته هن هدايتن تي عمل ڪرڻ جي اجازت ڏئي ڇڏي. منهنجي اک تان پگهر ٽپ ٽپ ڪري رهيو هو.

منٽ کان پوءِ ڪرنل پڇيو: ”ڪجهه ڪم ٿيو؟ راڪيٽ جو رخ بدليو؟“ جواب ندارد.

ڪجهه دير کان پوءِ مارڪ جواب ڏنو. ”نه، ڪرنل معلوم ٿئي ٿو ته شروع ٿيڻ وقت ڀرين ٿي جهٽڪي ۾ کي تارون ٽٽي پيون. ٻئي دٻايان ٿو ته ڪجهه ٿئي ئي ڪونه ٿو.“ ان جو مطلب ته راڪيٽ ڇڪر لڳائي موٽي اچڻ بدران سڌو هلندو ويندو.

ڪرنل پٺيان جهڪي ويو ۽ آهه ڀريندي چيائين، ”مون کي تمام افسوس آهي مارڪ.“ هن پنهنجو ايئرفون لاهي ڇڏيو ۽ مون کي ڇوٽ لڳو، ”فرينڪ، مان ڪجهه به ڪري نٿو سگهان. مان سمجهان ٿو ته تون سائس ڳالهائڻ چاهيندو هوندين.“ ائين چئي هو هليو ويو.

مان پنجن منٽن تائين چپ چاپ ويٺو هوس. منهنجي سمجهه ۾ نه پئي آيو ته مان ڪهڙيءَ طرح ڳالهه شروع ڪريان. آخري ۾ مارڪ خود ئي ڳالهايو.

Gul Hayat Institute

”فرينڪ، منهنجو خيال آهي ته مان ڪامياب نه ٿي سگهندس.“ مان جواب ۾ اهو ٿي چئي سگهيس: ”ها، تون ڪامياب نه ٿي سگهندين.“

ان کان پوءِ مارڪ چيو: ”فرينڪ، ڇا ڪجهه دير مون سان ڳالهيون ڪندو رهندين؟ مان اڪيلو آهيان. بلڪل اڪيلو آهيان. منهنجا خدا...“

”ڇو نه، جيستائين چاهيندين، مان هتي ئي موجود رهندس.“

۽ پوءِ مان سڄي رات هن سان ڳالهيون ڪندو رهيس. گهربار جون سڀيون ٿلهيون ڳالهيون، روزانه زندگيءَ جا معمولي حادثا، ۽ ائين اهو ته لنڊن جا ڏينهن ڪيترا سٺا هئا ۽ اسين ڇا ڇا ڪندا هئاسون. گرمين جا ڏينهن ۽ سياري جون راتيون کڙڪيون ٿينديون هيون ۽ سرءُ ۾ پن ڪيئن ڇڻندا هئا...“

هاڻي هو چند کان اڳيان وڌي ويو هو ۽ سڌو هلندو پئي ويو. هن جو آواز جهيڻو ٿيندو ٿي ويو ۽ رابطو قائم رکڻ لاءِ ليٽ امان کي مورس ڪوڊ کان مدد وٺڻي پئي. صبح تائين ته مورس ڪوڊ سان ڪم هليو، پوءِ اهو به رڪي رڪي جواب ڏيڻ لڳو. شايد پنهنجي وقت هو. مون کي هاڻي چڱيءَ طرح ياد ناهي ته ٻه پهر هئا يا شام هئي، مان لاڳيتو جاڳندو رهڻ باعث بيڪايڪ سمهي پيس.

جڏهن روبلي مون کي جاڳايو ته رات ٿي چڪي هئي. هن چند ڪاغذ مون کي ڏنا، جن تي چند بي ترتيب پيغام لکيل هئا ۽ الله جي دربار ۾ گهريل دعا جا ٻه نامڪمل جملا. چوڻ لڳو ته ”هاڻي هو ريڊيو جي پهچ کان ٻاهر آهي.“

پولز رپورٽ لکندي هٿ روڪي ڇڏيو ۽ پوءِ چوڻ لڳو: ”ميجر توهان جي نالي ۾ به ليونز اچي ٿو ۽ مارڪ جي نالي ۾ به. توهان پاڻ ۾ مائٽ ٿيو ڇا؟“

مون حيران ٿي ڏانهس نهاريو: ”ڇا تو تعلقات عامه وارن جو پرچو نه ڏٺو هو؟ مارڪ منهنجو ننڍو ڀاءُ هو...“ اهو چئي مان اٿيس ۽ ڪمري کان ٻاهر نڪري ويس.

هڪ ميل هلڻ کان پوءِ مان واريءَ جي دڙي تي ويهي تارن ڏانهن ڏسڻ لڳس. پري پري تائين ڦهليل اڻ ڪٽ تاريڪيءَ ۾ مٽي ڪنهن هنڌ تي هڪ ٻلل ۽ اڪيلو نوجوان هو، جنهن کي اڄ رات کان اڳي مان ڪڏهن به نه سمجهيو هو. مان سوچڻ لڳس ته هو پنهنجي راڪيٽ ۾ تنها ۽ هيسيل ويٺو هوندو ۽ هن لنڊڙي ليري گرهه کي، جا ٿي سندس دنيا هئي، لڳاتار روشنيءَ جي هڪ نقطي ۾ تبديل ٿيندو ڏسي رهيو هوندو. روشنيءَ جو هڪ نقطو، جنهن کي ڪجهه دير کان پوءِ، هو پين لکن نقطن ۾ سڃاڻي به نه سگهندو.

مون مارڪ کي ڪڏهن به نه سمجهيو هو. مگر ان رات کان اڳ ڪڏهن به خوابن ۽ آدرشن ۽ انهن تي مري مٽجڻ وارن کي نه سمجهيو هو، جن جي محنتن جا لايا سجايا آهن. هي مارڳ منجهه مري وڃن ٿا، ليڪن انسان ذات کي ڪنهن منزل سان همڪنار ڪري وڃن ٿا.

مون چند ڏانهن ڏٺو، جو خوب چمڪي رهيو هو ۽ يڪايڪ مون کي خيال آيو ته اهو ڪو ضروري ناهي ته خواب، اُن جي ڏسڻ واري سان گڏ فنا ٿي وڃي. ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن ڪو ٻيو نوجوان ڪوشش ڪندو ۽ ڪنهن نه ڪنهن ڏينهن هو ڪامياب ٿي ويندو. هڪ ڏينهن اهڙو ايندو، جڏهن ماڻهو جهڙو نوجوان تارن کي ڇهي ايندو.

جهد و بقا جي واٽ ۾ فنا ٿيندڙ ماڻهو، ٻين لاءِ نشان راهه ڇڏي آهي، جتان هن جهڙا ٻيا باهمت هلندا، انساني نسل جي قافلي کي ڪاميابيءَ جي توڙ تائين وٺي ويندا!

وڏا طالع تن جا، جي ماڻهو منجهه مٺا!

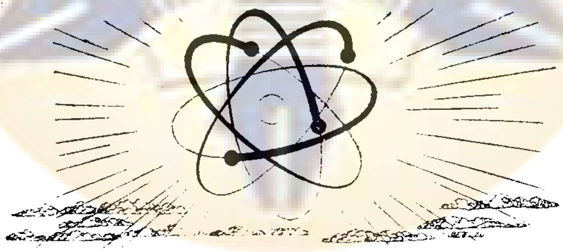

غلام رسول پرهياڙ

ڪڏهن ڪرندي ڪاڪ

آچو صفا غريب مسڪين هٿين ڪنيو ڦٽڙ هو. ونس رات هوندي هئي ته ڏينهن ڪوا هولدو هو. هن ٻاڻ کي گروي رکائي به پنهنجي پٽ قاسم کي پڙهايو. قاسم به روح سان پڙهيو. هن ڪڏهن به منهن تان ڪتاب نه لاٿو. پڙهي پڙهي سندس اکيون سُڄي وينديون هيون. ڪوسي هجي يا ٿڌي، هن جا پير اگهاڙا، روزانو ٽي ميل پنڌ ڪري شهر پڙهڻ ويندو هو.

قاسم هڪڙي ڏينهن لاريءَ تي چڙهيو، ڪنڊيڪٽر ڪاڏونس ڀاڙو گهريو. هن وٽ ڀاڙو ڪونه هو. ڀاڙي نه ڏيڻ ڪري ڪيس لاريءَ مان لاهي ڇڏيو. آهي ڏينهن آهي شينهن. جيترو به وقت پڙهيو، لاريءَ تي نه چڙهيو. سيڪو چئي ”واهه ڇوڪرا واهه، ٻلي توکي ماڻ جائو“.

آچوءَ کي هڪڙي ڌيءَ به هئي. سندس نالو ميرزادي هو. هوءَ ويچاري سدائين ابالڙي هئي. ڳوٺ ۾ جڏهن به ڪنهن ڇوڪريءَ کي ڪو لٽون وڳو پاتل ڏسندي هئي ته منهن پلڪڙو ڪري روئي ماڻس کي چوندي هئي: ”امان! ابا کي چئو ته مون کي به اهڙو لٽون وڳو وٺي ڏي“. ماڻس سندس لڙڪ اگهي چوندي هئي: ”منهنجي ٻچڙيءَ کي ججها ڪپڙا“. اهڙيءَ طرح سندس آڱر ۾ ڪيٽي کي ٽاري ڇڏيندي هئي.

ماڻس جامان، جنهن جا هٿ پورهيا ڪري ڪري سُڻين مان ولڙجي ويا هئا. هن سڄي ڳوٺ جا پورهيا ۽ رئيس جو گولپو ڪري چار ڏوڪڙ ٽاريا هئا، جنهن مان پٽ جا ڪتاب ۽ ميرزادي جون والڙيون به ورتائين. ميرزاديءَ کي جڏهن سوليون واليون مليون تڏهن سندس انگ انگ جهومي اٿيو. هوءَ ٽڙي پئي ۽ آها سڄي رات ڪولهه سُتي. صبح جو اٿڻ سان ٽي سڄي ڳوٺ کي پنهنجيون واليون ڏيکاريائين. ماڻهو سندس ابالپڻي ۽ ڀلائي ڀولائيءَ تي ڪيس پائيندا هئا.

قاسم مئٽرڪ جو امتحان پاس ڪيو. آچوءَ جي دنيا ان ڏينهن روشن ٿي وئي. هو خوشيءَ مان جهلي لٿي جهليو. هرڪنهن ڳوٺائي کي زوري ڪيرون ڏيندي وتيو.

قاسم به ماڻ ۽ پيءُ جي پيرين پيو ۽ وڏيڪ دعائون ورتيون. پنهنجي هڪجيڏن سان ڀاڪر پائي مليو. سندس دوست رمون کي چيائين ته: ”رمون يار! دعا ڪر ته نوڪري ملي ته دوستن جي دعوت ڪريان. هولئن به يار رڪا ڪائي پيٽ ڪڙهي پيا آهن.“

ماڻس سٽين سڳورين جو سلام بہ پيري آئي، هن پنهنجي سڙس آچوءَ کي چيو تہ ”هاڻ ڏولاوي جا ڏينهن ويا. هاڻ اچي لڪ لنگهيا آهيون، ڪنهن وٽ هٿ ٽنگڻ منهن جي ڪاتي آهي.“

آچو ڪيس چيو تہ ”چري! واقعي هاڻي ويا اڙهہ لهي. هاڻ اچي سُتڙ ٿيا آهيون. آءٌ اڄ ئي اڄ رئيس صاحب خان وٽ وڃان ٿو. ڪيس وڃيو ٿو سوال ڪريان تہ رئيس، هاڻ قاسم لاءِ ڪا نوڪري وٺي ڏينم تہ پنهنجي منٿ موٽاڄ ٿيون. آءٌ بہ سٽن پيڙهين کان سندن ماڻهو رهندو پيو اچان، مون کي ڪورو جواب ڪونہ ڏيندو، ڀاڻ خوش ٿيندو.“

چامان ڪيس چيو تہ ”سٺو ڪام ڪوڙو آهي. ڪڏهن بہ سچو ڪونہ ٿيندو، ڀاڻ ٽالبو لڳي وينہ س. شل ساڃاهہ اچيس ۽ ڏاڻي ڪا من ۾ وجهيس، آءٌ توکي منع ڪالہ ٿي ڪريان، پلي وڃي ڏسينس.“

آچو اهو ڏينهن گذاري ٻئي ڏينهن رئيس صاحب خان جو در جهليو. هن رئيس کي چيو: ”رئيس! اصل مامل ڪان وٽي آنجا ماڙهو آهيون. ڪاري رات ۾ بہ ڪنڌ ڪونہ ڪڍايو آهي. ابا ڏاڏا هتي ڪاڄي ڪپي ويا، ڪڏهن بہ تنهنجو در ڪونہ ڇڏيئون، هاڻ مون سان ڪا نيڪ ڪر.“

رئيس چيس: ”ڊيگهہ نہ ڪر، پنهنجي مطلب جي ڳالهہ ٻڌاءِ.“

آچو قاسم جي مئٽرڪ ۾ پاس ٿيڻ جي ڳالهہ رئيس کي ٻڌائي ڪيس چيو تہ ”هاڻي سرداري ڪري ڪا نوڪري وٺي ڏيوس. مون ۾ هاڻ ڪاڪت ڪانهي جو اڳتي پڙهايانس. جيڪو چيلهہ چوڏو هو سو سندس پڙهائيءَ تي لاتم. جي مون مشڪين تي وڙ ٿيندو تہ هٿ کڻي دعائون ڪنداسين. آنجا هٿ وڏا آهن. الله ٻچن سان لڪ ڪندوئي.“

رئيس اها ڳالهہ ٻڌي سڙي ويو، سندس رت ٽهڪي آيو. هو پنهنجي هاريءَ جي پٽ کي امتحان ۾ ڪامياب ٿيندي ٻڌي ڇيتو ٿي پيو. ڪيس سندس الباري ۽ وڏائي ڪرلدي ڏسڻ ۾ آئي.

هن منهن آٿلائي آچوءَ کي رهڙ ڀئيندي چيو ”مون اوهان جو ٺيڪو تہ ڪونہ کنيو آهي، جو اوهان جا ٻچڙ بہ پريان ۽ اوهان جي ڇورن کي نوڪريون بہ وٺي ڏيان. چڱي کي مرڻ تہ وڃي ٻئيءَ ٻاري سان لڳائينس. هرو ڀرو ڇوري کي پاڙهي ڪاري ڇڏ ئي، اهو وري ڪهڙو آفيسر ٿيندو. ڪالڳ مور جي چال سکيو تہ سندس هلڻ بہ وسري ويس.“

آچو رئيس جو رخ سمجهي ويو. هُن مُٺي بہ ماٺ ۽ سيٺي بہ ماٺ سمجهي پير ڀريرا ڪيا. هين ايندي شرط چامان کي چيو تہ تون سچي هوئين. ڇيتو ٿيو وينو هو، ماڳهين ظالم ڪاڏو هوس.“

چامان ڪيس چيو ”الهيءَ مرونءَ کي آءٌ اڳئي سڃاڻان. اها ڪا ٿئين ڳالهہ ڪانهي، هاڻ دل نہ لاهي، ٻئي پيءُ پٽ گڏجي هافيسن مان پڇا ڪريو، من ڪٿي ڪو پيٺي ٻلو ٿي پوي.“

پوءِ قاسم ۽ پٽس ڳڻ جي آفيسن جا چڪر، آفيسرن جا دڙڪا، وڏن ماڻهن جون ڇڙٻون جهليندا، جتيون گسائيندا رهيا. ليڪن هڪڙي ڏينهن هڪ آفيس ۾ هڪڙي همراهه کيس چيو "اوهان کي خبر آهي ته نوڪريون ائين ڪونه ملنديون آهن. ميان! هر ويرو پيا ڪوٽي ٽيو، باقي منهنجي صلاح وٺو ته ڪجهه نه ڪجهه ڪري وجهندا."

آچو پڇيس "اها وري ڪهڙي صلاح آهي."

تنهن تي اُن همراهه چيس "اڄڪلهه زمانو ڏڌو پئسي جو آهي، جي چار ڏوڪڙ وڃائيندا ته ڪو ڪم ڪندا نه ته پيو ٿيو خير."

آچو اها ڳالهه ويچاري هن سان ها ڪئي. ليڪن گهٽي چڙ چوٽ ۽ منٿ ميڙڪان پوءِ ٽن سون تي ڳالهه اچي بيٺي. آچو اهي پئسا ٽئي ڏينهن تي ڪٺي اچڻ جو واعدو ڪري موڪلائڻ لڳو.

الهيءَ همراهه آچوءَ کي چيو "ڪاڪا! تون پنڌ نه ڪج، تون پيرسن آهين. باقي آهي پئسا هين تنهنجي اٽ کي ڏج ته ڪٺي اچي، هونئن به نوڪري ته هيءُ ڪندو، پلي آفيس ۽ آفيسرن سان آٿي ويٺي ٿيس."

آچو ايندي شرط اها حقيقت پنهنجي زال ڄامان سان ڪئي. هو ٻئي اٺولد جي ڪن ۾ قاسي پيا. سڄائي مالڪر مڇ ٻنجي ڪين ڪاڻڻ آئي. هنن جي ٻي ڪاٻ واهه ڪاڻ هئي. خيال ۽ ڪتڪا ڪين ڏولڏاڙڻ لڳا. قاسم ڪاني ڪٺي زمين ويٺي ڪوتي. ميرزادي ٽنهين کي گهورڻ لڳي، هو ٽيئي خاموش هئا. ليڪن آچو ڪنڌ مٿي ڪنيو. سندس نظرون خالي گهر جي ڪنڊن تان ٿرنديون اچي ميرزادي جي ڪنن تي ڪتيون. ميرزادي پٽس کي چيو "بابا! ڇا ٿو ڏسين، تون ڳالهائين ڇو نٿو؟"

ڄامان ڪنڌ ورائي پنهنجي ور کي ڏٺو. آچوءَ جون نگاهون اڃا به والين کي گهوري رهيون هيون. هن لئي چاهيو ته پنهنجي ٻچڙيءَ جا ڪنَ پَٽا ڪري، پر غربت جا واسينگ کيس وڪوڙي ويا هئا. ڄامان سندس من جي مراد کي سمجهي ويئي. هن چيو: "ٻيلي! ٻي ته ڪاٻ شيءِ اهڙي ڪانهي جا وڪٽي اها رشوت ڏيون، باقي ميرزادي جي ڪنن جون والڙيون آهن، سي قاسم ڪان سيٺيون ڪنهن، پوءِ جي نوڪري ملي وئي ته رنگ لڳي ويندا."

ميرزادي ماٽس جي اها ڳالهه ٻڌي يڪدم پنهنجي ڪنن تي ٻئي هٿ رکي ڇڏيا. هن پنهنجون واليون لڪائي ڇڏيون. هن اوچنگار ڏيئي ماٽس کي چيو "امان! آءٌ پنهنجون واليون ڪو نه ڏينديس."

ماٽس جي اکين ۾ ڳوڙها تري آيا. هن ميرزادي کي ڀاڪر وجهندي چمي ڏيئي سمجهايو: "ٻچڙي! ڀائين کي نوڪري ملندي ته هو توکي الهن والين کان به وڏيون، سٺيون ۽ جڃهيون واليون وٺي ڏيندو."

ڄامان جڏهن ميرزادي جي ڪنن مان واليون لاهي رهي هئي، تڏهن هوءَ سڏڪا ڀري روئي رهي هئي. اهڙي طرح هڪ ڀيرو وري ميرزادي جا ڪنَ ٻُسا ٿي ويا. آچو اهي واليون

سوناري وٽ اڌ موڙي ۾ وڪڻي آيو. باقي ٽن سان ڪُتل پئسا شهر ۾ ڀَنَ ٻولي سورت ڪري آيو.

قاسم ٻئي ڏينهن آهي پئسا کڻي آئي الهيءَ همراهه کي ڏنا. الهيءَ همراهه جڏهن اهي پئسا ڏٺا، تڏهن سندس واڇون ٽڙي پيون، کِيگ ڳڙي پيس. هن جو چڪو ڪامياب ٿيو هو. هن پئسا وٺي قاسم کي چيو، ”ٻن ڏينهن کان پوءِ اچي پنهنجي نوڪريءَ جو آرڊر وٺج ۽ ها! ڀاڻ سان پنهنجو سرٽيفڪيٽ به آڻج.“

قاسم اهي ڳالهيون ٻڌي ٽڙي پيو. هن ٻنڌ کي جهڙي ورتو ۽ گهر اچي اها ڳالهه ڪئي. آچو ۽ چامان حقيقت ٻڌي سرها ٿي ويا. ٻن ڏينهن گذرڻ کان پوءِ قاسم وري آفيس ويو. آهو همراهه ڪونه هو. ڪلارڪن کيس گشو هٿي موٽائي ڇڏيو. الهيءَ کان پوءِ قاسم هر روز الهيءَ آفيس ۾ ويندو هو. کيس اهو ۽ ٻيا همراهه ڪونه ڪو ٻهالو ڪري ٽاري ڇڏيندا هئا. اڄ نه سيان ڪندي کيس هڪڙي ڏينهن الهيءَ آفيسر سڏي چيو: ”ڇوڪرا! جايون خالي ڪونهن، اسان تو جهڙن ٻين کي نوڪريءَ تان زوري لاهي ۽ توکي آرڊر ته ڪونه ڏينداسين. جڏهن به ڪا جاءِ خالي ٿيندي ته توکي گهرائينداسين. في الحال تون رُل لِ، وڃي پنهنجي ڏلڏي ڏاڙي سان لڳ.“

قاسم اها ڳالهه ٻڌي ٻاهه ٿي ويو. سندس هيٺيون هيٺ ۽ مٿيون مٿي رهجي ويون. هن آفيسر کي چيو، ”تنهنجي دل ۾ همدرديءَ جي ٻدران الگ ۽ پٿون ويٺل آهن. وقت ايندي اوهان ٻارن کان ضرور وير وٺنداسين.“ هن آفيس کي مٿي تي کڻي کنيو.

آفيسر کي ڇيلاٽا ڇهٽي ويا. هن پٽيوالن کي سڏي چيو: ”هن ڇوري کي ٻاهر ڪيو.“ پٽيوالا قاسم کي تريون هٿي گهلي ٻاهر ڪيدي آيا. هو ڳرن ڳرن قدمن سان واپس وريو. واپس ايندي هن کي ميرزادي ياد پئي، جيڪا کيس روز چوندي هئي ته ”ادا! مون کي واليون وٺي ڏج. ادا! جڏهن شهر مان اچين، تڏهن منهنجي لاءِ چوڙيون ۽ ٻُولدي به وٺي اچج.“

هوءَ روز سندس ڪس جهليو ٻيٺي هوندي هئي. قاسم جڏهن گهر ايندو هو ته پوءِ وڃي ماڻس ملندي هئي ۽ گڏجي گهر ايندي هئي. الهيءَ ڏينهن قاسم کي ماڻس ماني پچائي پوتاري ۾ ٻڌي ڏني هئي ته جيئن کيس بک لڳي ته ٽڪر پيٽ ۾ وجهي. هن کي اها ماني وِهه ٿي آئي. هن اها ٻدل مالي ڪلهي تي رکي شهر ڏاهن لاڙو ڪيو. شهر مان ميرزادي لاءِ چوڙيون ۽ ٻُوندي وٺي، ٻڌي ڳوٺ ڏاهن واپس وريو. ميرزادي جون ليلڙائيون، آفيسرن جون گوڙناٽون جڏهن کيس ياد پيون، تڏهن هن جو سينو دکي پيو. سندس نس نس ۾ الهن ڪڏاپن خلاف زهر اوتجي آيو. هن جي ذهن ۾ ڪيترا آڏما اٿي پيا. هو الهن پورن ۾ جيئن رستو ٿي تپيو ته پوتاري واري ماني، ٻُولدي ۽ چوڙيون اٿلي وڃي پريان ڪريون. هن جي

رڙ ڪار جي آواز ۾ گم ٿي وئي. سنڌس لاش پوليس اسپتال ڪڻائي وئي. هن جو لاش ڪيترا ڏينهن لاوارث جي حيثيت ۾ اسپتال جي مرده خاني ۾ پيو هو.

آچو کي قاسم جو فڪر لڳو. کيس ڪيترا ڏينهن لڳي ويا هئا. هن کيس مهل سمجهيو ٿي ته کيس نوڪري جو آرڊر مليو آهي. هو ڪنهن اسڪول تي چڙهي، ڊيوٽي ڏئي موٽي واپس ايندو ته ڪڏهن کيس پيا ڏپ ۽ ڪتڪا ڪٽي ويندا هئا. هن هڪ پيري اهو به سوچيو ته انهيءَ آفيسر ڪان وڃي پڇا ڪري ته 'همراهه ڊيوٽي تي چڙهيو يا نه.' پر پوءِ پنهنجيءَ دل کي ڏڍ ڏئي ويهي رهيو ته پوڙهيان پوءِ به مڙس ماڻهو آهي، هرو ڀرو زال ڪانهي جا ڪاچي ويندي. پر جڏهن هن کي قاسم جي موت جي خبر پئي، هن کي لڳو، ڄڻ هن جي ڪمزور هٿن مان لٺ ڇڏائجي وئي. قاسم سنڌس لٺ ئي ته هو. هو ان جي سهاري تي زندگيءَ جو جنڊ ڇڪي ها. هن جي ٻنڌ جو پيالو پڄي پور پور تي پيو. هو ڇرڪ والڪر رڙيون ڪندو شهر واري اسپتال ڏانهن ڀڳو.

قاسم جو لاش سڃاڻپ کان ٻاهر هو. هن سنڌس ڪپڙا سڃاڻي وڃي مٿاس ڪريو. ڳوٺاڻن کيس سمجهايو ته: "هتي شهر ۾ کيس دفن ڪريون." آچو ڳوٺاڻن جي چوڻ تي پنهنجي لنيڙيءَ دليا، روح جي راحت ۽ اکين جي ٺار کي پنهنجي هٿن سان شهر دفن ڪري موٽيو. ڇا مان پنهنجي جگر جي ٽڪر جو اهڙيءَ طرح منهن ڏسي نه سگهي.

ميرزادي پنهنجي مائٽن کان روز پنهنجي پاڻ جو پڇندي هئي. هو کيس چوندا هئا ته: "امان! قاسم نوڪري پيو ڪري. هوءَ جڏهن ڳوٺ ايندو، تڏهن تو لاءِ چوڙيون، ٻولدي ۽ ڪنن جون واليون وٺي ايندو." ميرزادي روزانو پنهنجي پاڻ جو ڪس لهاريندي هئي.

هيءُ شهر مان ايندڙ، هر ماڻهو کي پاڻ سمجهي ڊوڙندي هئي. پر جڏهن اهي ماڻهو سنڌس ويجهو ايندا هئا ته روئڻهارڪي ٿي آسرو لاهي وري گهر موٽندي هئي. هو، هر روز ڪانون کي اڏاري چوندي هئي: "اڏر ڙي ڪانگڙا اڏرا منهنجي مٺي پاڻ جي خبر آڻ ته توکي مٺي لولي ڪارايان." اتفاق سان ڪو ڪانگ آتان ٽپڪي ڏئي وڃي ٻئي هنڌ وينو ته پوءِ هيءَ لاءِ عيد ٿي ويندي هئي. هوءَ ڦيريون پائي ڳوٺاڻن کي چوندي هئي ته اڄ منهنجو پاڻ ايندو، اڄ اسان جي گهر ڪانگ ڳارا پئي ڏنا. هو منهنجي لاءِ واليون، چوڙيون ۽ ٻولدي وٺي ايندو.

هڪ ڏينهن ميرزادي پنهنجي پاڻ جي اوسيئڙي ۾ گهر جي گهٽيءَ تي ويٺي هئي. نماشام مهل هئي. ڳوٺ جا ماڻهو شهر مان ڪم ڪار لاهي واپس وريا هئا ۽ ڏراڙ مال چاري موٽيا هئا. هن شهر کان ايندڙ ڪمدار ڪمونءَ کان پڇيو: "ڪاڪا ڪمدار! منهنجو پاڻ آيو ٿي يا نه؟"

ڪمون ميرزادي کي ڏسي جواب ڏنو: "ڇا توکي خبر ڪانهي ته تنهنجي پاڻ کي شهر ۾ موٽر چيڀي ماري ڇڏيو."

ميرزادي ڳالهه ٻڌي سرانچي ويٺي ۽ ريهه ڪري وڃي پٽ تي ڪِري. ڪمدار ڪمون وڏي اچي ڪيس ڪنيو. ڪيس مڏ ڪيا، چوريو ڦوريو ۽ اٿلايو، پر سندس هٿ پير ٺري ويا. سندس اکيون اڃا به قاسم لاءِ کليون پيون هيون. پوڙهي طاهر چيو: ”اِها! شيءِ وڃي ڌڻين کي پهتي.“

آچو ۽ جامان اڃا تائين جيئرا آهن. آچو اولاد جي وڇوڙي ۾ روئي روئي انڌو ٿي ويو آهي ۽ جامان چري ٿي پئي آهي. هوءَ اڃان به روزاني ڪس تي قاسم ۽ ميرزاديءَ جو اوسيئڙو ڪندا آهن.

Gul Hayat Institute

(گجراتي ڪهاڻي)

سروج ترويدي

وليرام ولڀ

ممي نه هجي ته....؟

اڄ تاريخ... ڪئلينڊر جو پنو بدليو ناهي، الهيءَ ڪري خبر ناهي. اڳين ڪڏهن ڪڏهن نه ٿيندو آهي، جڏهن مان ڪئلينڊر جو پنو بدلائڻ وساري ڇڏيندو آهيان. سوير لنڊ مان اٿندي ئي مان پهريون ڪم الهيءَ پني کي بدلائڻ جو ئي ڪندو آهيان. ممي ـ ڊئڊيءَ کي پني بدلائڻ جي يادگيري ايندي ئي ناهي. مهينن جا مهينا پنا ٻنان بدلجڻ جي ئي رهجي ويندا آهن. الهيءَ ڪري مون اهي پنا بدلائڻ شروع ڪيا آهن. مون کي اهو سٺو لڳندو آهي، جيئن سج جو اڀرڻ به مون کي سٺو لڳندو آهي.

ممي موهه ۾ هوندي آهي ته مون کي سوير اٿندي ئي سوادي ڀيرڻ کير سان گڏ ملندي آهي. جيتوڻيڪ اڄ ڀيرڻ ۾ کير سان گڏ ڪجهه به نه هو. مون جڏهن مميءَ کان پڇيو ته مون کي ڇڙٻ ڏيئي چپ ڪرائي ڇڏيائين، ۽ مون ماٺ ڪري کير پي ڇڏيو. پهرين ممي ڪڏهن چڙ پوندي هئي يا ناراض ٿيندي هئي ته مان سمجهي نه سگهندو هوس ته ممي به ڇا ڪڏهن ناراض ٿي سگهي ٿي! پر مون ڏٺو ته ممي اڄ ڪالهه بي سبب ئي هر هر ناراض ٿي ويندي آهي. پر ڇا سڀني جون مائرون بي سبب ئي ههڙي طرح چڙ پينديون هونديون؟

پوءِ دير تائين دريءَ کان ٻاهر باغيچي ۾ مکڙي جي ٻوٽي جي پرسان ٽڙيل تازي سفيد گل تي ڇهنب هڻندي ڦُرڙ... ڦُرڙ... اڏامندڙ ۽ ٽونڪ... ٽُونڪ... گيت ڳائيندڙ چمڪندڙ ڪاري ڪڪر جي رنگ وارن همنگ برڊ کي ڏسندو رهيو هوس. ڊئڊي منهنجي لاءِ پکين جو رنگبرنگي ڪتاب وٺي آيو آهي. منجهس اهڙا ئي همنگ برڊ آهن. الهيءَ ڪري ڪهن مان سڃاڻان ٿو. اسان جي دريءَ کان ٻاهر باغيچي ۾ ڀانت ڀانت جا پکي ايندا آهن -- همنگ برڊ، بلبل، مئنا، طوطو، ڪبوتر، ڏياريءَ جو گهوڙو، ڪڏهن ڪڏهن ڪانءُ جي پويان لڳل ڪالا ڪوسي به اچي ويندو آهي. ڊئڊي مون کي انهن سڀني پکين جي سڃاڻپ ڪرائيندو آهي -- ڪتاب جي تصويرن وسيلي! ۽ مون کي اهي سڀ ڏاڍا وڻندا آهن. پر آچر کان سواءِ ڊئڊي ڪڏهن گهر تي هوندو ئي ناهي. منهنجو انهن پکين کي ڏسندو رهڻ لاءِ دل ٿيندي آهي، پر جيءَ ۾ ڊپ رهندو آهي ته اجهو مميءَ جو سڏ ٿيندو -- 'بيلو'، پڙهڻ کي دير ٿئي ٿي!'

ڊئڊي ڪڏهن اِئين نہ چوندو آهي. پوءِ بہ ممي نہ ڄاڻان ڇو مون کي ڏاڍي پياري لڳندي آهي.

پوءِ سبق ياد ڪندو آهيان، ماني کائيندو آهيان، اسڪول ويندو آهيان، ڪئين ڪلاڪن تائين اينچ تي ويهي ويهي اوٻاسيون ڏيڻ ۽ مِس ڪان اک بچائي پرسان ويٺل ڇوڪرن سان ڳالهيون ڪرڻ، ۽ شام جو واپس گهر موٽي سبق ياد ڪرڻ جو حڪم ٻڌڻ... اهڙيءَ طرح اهو سڀڪجهہ ٿيندو آهي... ڊئڊي آفيس ڪان گهر آيو تہ صوفي تي ويهي ماٺ ميٺ ۾ ڪجهہ پڙهڻ لڳو. اڄ تہ ممي ڊئڊيءَ جا ٻوٽ بہ لاٿا! ممي بہ ماٺ ۾ هئي. گهر ۾ اهڙي خاموشي ڏسي مان بہ چپ ٿي ويندو آهيان.

رات جو لائيٽ ليمپ ٻرڻ ڪان اڳ مون کي ننڊ اچي ويئي هئي.

●

٢-جنوري- اڄ آچر آهي، ڇو تہ ڊئڊي اڃا ستو پيو آهي. مون کي جلدي اُٿڻ جي عادت آهي، جيتوڻيڪ ڊئڊي ممي بہ لڳ ڀڳ مون ڪان اڳ ۾ ئي اُٿندا آهن. ڪڏهن ڪڏهن ڪيس جاڳ نہ ٿيندي آهي ۽ مان جاڳي پوندو آهيان تہ ڊئڊي اسان جي پلنگ تي سُتل هوندو آهي. پر اڄ اِئيس تہ ڏٺم تہ ڊئڊي پنهنجي پلنگ تي سمهيو پيو آهي. شايد پڙهندي پڙهندي اتي ئي ننڊ اچي ويئي هوندس... يا... پوءِ...!

سوير اُٿندي ئي مون کي ڏندڻ ڪرڻ لاءِ وڃڻو پوندو آهي، پر ممي اڃا تائين جاڳي نہ هئي ۽ سڄ بہ اڀريو نہ هو. الهيءَ ڪري هينئر ڪان بُرش وات ۾ ڪير وڃهي! مان دريءَ پرسان ٽيبل تي ويهي ٻوڪن ٻُليا جي گلابي-سفيد گلن تي ڦيرا ڏيندڙ ڪارن-ڳاڙهن، پوپٽن کي ڏسڻ لڳاس ٿو. اڄ ئي تہ پوپٽن کي ڏسڻ تي دل ٿي اٿم. پر پوپٽ بہ تہ سڄ اڀرڻ ڪان پوءِ ايندا آهن. پر اڄ تہ ڪاري ڪلنگيءَ واري ٻلبل آهي! واهہ! ڪيڏو مٺو ٿي ڳائي! مان ممي جي پلنگ ڏانهن نهاريان ٿو. ممي اڃا ننڊ ۾ سمهي پئي آهي، ٺيڪ ئي آهي، نہ تہ... پوءِ ٻلبل گيت ڳائيندي اڏامي وڃي هئي.

●

٢٤-جنوري- اڄ مان سوير اُٿي دريءَ مان ڏسان ٿو تہ ڊئڊيءَ جي ڏنل رنگبرنگي ٻڪين جي ڪتاب ۾ ڏيکاريل ساڳيا ئي ڪارا چمڪندڙ همنگ برڊ هر هر اڏري هر هر واپس اچي ڏاڙهونءَ جي وڻ جي ٻهرين ٽاريءَ تي آکيرو جوڙي رهيا آهن. منهنجي دل چيو تہ اهو ڏسندو ئي رهان، پر ممي ياسو ورائي رهي آهي!

●

٢٩-جنوري- اڄ سوير سوير اُٿي ڏسان ٿو تہ سنهڙين سنهڙين ڪکن ۽ ڏاڪڻ سان آکيرو ٺهي ويو آهي. اهو الدران بہ ڏسڻ تي دل ٿي. شايد ممي ڊئڊي جاڳي پوندا،

Gul Hayat Institute

الهيءَ پوءِ ڪان ساڻ پير پير ۾ پائي ڪمري مان ٻاهر نڪري باغيچي ۾ ويس. اهي ٻئي پکي ڪيڏانهن آڏامي ويا هئا. ٽاري هيٺ جهڪائي آکيرو ڏٺم. ڪيڏو سهڻو آکيرو! منهنجي ٻن آڱرين جي اندر وڃڻ جيترو رستو هو. منجهس مون ٻه آڱريون وڌيون. اندر آڱريون ڦيرايم، ڏاڍو مزو آيم. ٿورو ٿورو پوءِ ڀڃي ٿيو. اندر ٻه ننڍڙا سهڻا آنا هئا. مان ماٺ ميٺ ۾ دري ڏانهن هليو آيس، پر ممي ڊئڊي جاڳي پيا هئا. ڊئڊي وهنجڻ جي جاءِ ۾ برش ڪري رهيو هو ۽ ممي بورچيخاني ۾ چانهه ٺاهي رهي هئي. شايد مون کي انهن آکيرو ڏسندي ڏسي ورتو هجي، تڏهن ته ممي ڊئڊي ڪجهه نه چيو. خبر ناهي ڇو؟

•

١٠-فيبروري- هاڻي ته الهيءَ همنگ برڊ جا ٻچا آکيري مان ڇهنب ٻاهر ڪڍي هوريان هوريان ٺونڪ... ٺونڪ... ٻه ڳالهائڻ لڳا آهن، ۽ پنهنجي ممي ڊئڊي جي ڇهنب مان داڻا ٻه واتان مان جهٽي ٿا وٺن، منهنجا ممي ڊئڊي ائين ڇو نٿا ڪن؟

ممي نه ڄاڻان ڇو، هاڻي گهٽ ڳالهائي ٿي. سارو ڏينهن منهن چاڙهي ڪم ڪري ٿي. مون ته ڪيس منهن چاڙهڻ واري اهڙي ڪا ڳالهه به نه چئي هئي. ڊئڊيءَ سان ته ٺيڪ آهي، پر هن مون سان به ڳالهائڻ گهٽائي ڇڏيو آهي! پهرين ته ممي مون کي اسڪول جي دروازي تائين ڇڏڻ ايندي هئي ۽ مون کي چمي ڏيندي هئي، پر هاڻي ته ڄڻ هن بلڪل وساري ڇڏيو هجي. مان پيار وچان سندس هنج ۾ ويهڻ چاهيندو آهيان ته چوندي آهي-- تون هاڻي وڏو ٿي ويو آهين. مون کي پنهنجي وڏي ٿيڻ جي ڳالهه ذري به نٿي وڻي، پر امي چوندي آهي ته... شايد... مان....

پر الهيءَ پکيءَ جا ٻچا ڪڏهن وڏا ٿيندا! سندن ممي ڊئڊي کي ته مون ڪڏهن بيزاري وچان پنهنجن ٻچن کي ڇهنبون هڻندي نه ڏٺو! ڊئڊي کي به، هاڻي مان کو ڪتاب پڙهڻ لاءِ ۽ کهاڻي ٻڌائڻ لاءِ چوندو آهيان ته مون کي 'ٻري ٿي، منهنجو مٿو نه کاءُ'-- چئي هٽائي ڇڏيندو آهي. پهرئين ۽ هاڻي جي ممي ڊئڊي ۾ ڪيترو فرق آهي! اهي ائين ڇو ٿا ڪن، اهو ٿي ته مان سمجهي نٿو سگهان.

الهن پکين کي شايد ڪاوڙجڻ نٿو اچي، الهيءَ ڪري اهي سارو ڏينهن بس ڳائيندا رهندا آهن. سندن ٻارن لاءِ به ڪيڏي موج آهي! نه برش ڪرڻو پوي، نه سوير وهنجڻو پوي، نه ٿي سبق ياد ڪرڻ لاءِ مٿا ماري ڪرڻي پوي. اسڪول به نه وڃڻو پوي! منهنجا بس هنن ٻچن جيئن ڪنڀ هجن ها ته... ٺوڪ... ٺوڪ... ڪندي ڪڏهن جو آڏامي ويو هجان ها... پر....

•

١٣-فيبروري- آچر. اڄ به ڊئڊي پٺي پلنگ تي ننڊ ۾ سمهيو پيو هو. هوليئن اهو سمورو هفتو ائين ٿي گذريو.

ڊئڊي چانهه پيئي ۽ اخبار پڙهندي، ممي کي چيائين، ”مارننگ شو جا ٽڪيٽ وٺي آيو آهيان، تون ۽ نيلو تيار ٿي وڃو.“ تڏهن ممي چيو ”مون کي فلم ناهي ڏسڻي، اوهان ٿي

ڏسي اڇو." ڊئڊي عينڪ جي صاف شيشي مان ممي ءَ کي ڪيتري ئي دير تائين ڏسندو رهيو هو، ۽ پوءِ هن فلم جا ٽڪيٽ ڦاڙي ٽڪر ٽڪر ڪري دريءَ کان ٻاهر اڏائي ڇڏيا.

●

۲۰ فيبروري — مان ٻه-ٽي ڏينهن اڳ جي ڳالهه لکڻ ته ڀلجي ئي وئي آهيان. الهيءَ رات ٽيبل-ليمپ جي 'ٽڪ...' آواز ٿيڻ سان مون کي ننڊ اچي ويئي هئي. مان ته سوڙ ۾ منهن وجهي ستي پيئي هوس. ممي-ڊئڊي کي ائين لڳو ڄڻ مان ننڊ ۾ هجان، الهيءَ ڪري هنن ڳالهائڻ شروع ڪيو. مون کي ته ڪجهه به سمجهه ۾ نه آيو. پر ڪڏهن غصو نه ڪندڙ منهنجو ڊئڊي به اڄ غصي ۾ هو، سندس آواز مان ائين لڳي رهيو هو. پوءِ به منهنجي سمجهه ۾ ڪجهه نه آيو، پر هاڻي ڊئڊي ممي ءَ تي غصي ٿي — 'هيءُ گهر منهنجو آهي، سمجهيئه!" ائين ڪجهه چيائين، تڏهن ڪيس پڌي مون کي عجيب لڳو. هي گهر اڪيلي ڊئڊيءَ جو ڪيئن ٿو ٿي سگهي! ڊئڊي شام جو اچي ٿو ۽ سوير هليو وڃي ٿو! ممي سارو ڏينهن هن گهر ۾ رهي ٿي، منهنجي لاءِ ايرڻ-مالي، ڊئڊيءَ لاءِ ٽفن، منهنجا ۽ ڊئڊي جا ڪپڙا ڌوئڻ ۽ استري ڪرڻ، مون کي اسڪول تائين ڇڏي اچڻ. اڙي! ڊئڊي جي آفيس وڃڻ کان اڳ سندس قلم، رومال، عينڪ، پيسن جو پٽون سنڀالي بريف ڪيس ۾ رکڻ ۽ شام جو ڊئڊي جي گهر اچڻ تي سندس بوٽ ۽ جوراب لاهي رکڻ — اهي سڀ ڪم هوءَ بنا وسارڻ جي ڪندي آهي! ته پوءِ اهو گهر اڪيلي ڊئڊيءَ جو ڪيئن ٿي سگهي ٿو، اهو ئي منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي!

●

مون کي وري ٻن ٽن ڏينهن کان ڪئلينڊر جو پنو بدلائڻ وسري ويو آهي.

هاڻي هميشه رات جو ممي-ڊئڊي مون کي ننڊ ۾ سمهيل سمجهي وڙهندا آهن. ممي-ڊئڊي ٽي-وي ڏسڻ ته ڪيترن ئي ڏينهن کان بند ڪري ڇڏيو آهي! ٻهرين اسان ٽي-وي گڏجي ويهي ڏسندا هئاسين، پر هاڻي ته مون کي به اٽا ڏسڻ ڏين!

اڄ ممي مون کان به جلدي اٿي آهي. ۽ پنهنجا ڪپڙا ماٽ ميٽ ۾ سوٽ ڪيس ۾ وجهي رهي آهي. ڊئڊي صوفي تي ويهي ماٽ ميٽ ۾ ڪيس ڏسي رهيو آهي. ممي سوٽ ڪيس ۾ ڪپڙا رکندي هرهر ساڙهي جي پلوءَ سان لڙڪ اگهي رهي آهي. شايد رات جو دير تائين جاڳي آهي، الهيءَ ڪري سندس اکيون ڀرليون ڀرليون هولديون. ڊئڊي به هرهر عينڪ لاهي اکيون ڇو ٿو اگهي؟ مان دريءَ مان ڏسان پئي، پر نه ڄاڻان ڇو اڄ مون کي بلبل، همنگ برڊ، توڙي درجيبو کي ڏسندو رهڻ سٺو نٿو لڳي.

●

پوءِ ممي منهنجا ڪپڙا به سوٽ ڪيس ۾ رکڻ شروع ڪيا، تڏهن مون کي لڳو، ته چڱو ٿي ٿيو، مون کي به ممي ءَ سان گڏ ماسي جي گهر وڃڻو پوندو. پر اهو ڏسي ڊئڊي ممي ءَ کان پڇيو "ليلوءَ جا ڪپڙا ڇو ٿي کڻين؟" پوءِ به ممي منهنجا ڪپڙا رکندي چيو "ليلو منهنجو

آهي... منهنجي زندگيءَ جو سهارو آهي، مان ڪيس پاڻ سان گڏ وٺي ويندس.“ پر ممي‌ءَ جو چيل جملو ’زندگيءَ جو سهارو آهي‘... منهنجي سمجهه ۾ نه آيو. جيتوڻيڪ اهو ڊڏي ڊئڊي جڏهن چيو ”مان به سندس ڊئڊي آهيان، ليلو مون سان ئي گڏ رهندو.“ ۽ بعد ۾ هن آئندي ممي‌ءَ جي سوٽ ڪيس مان منهنجا ڪپڙا ڪڍي پلنگ تي ڪٽي اڇليا ۽ چيائين ”مان توکي لئو روڪي سگهان، توکي وڃڻو آهي ته تنهنجي مرضي آهي...“ تڏهن مون کي خبر پئي ته مون کي ممي‌ءَ سان گڏ وڃڻو نه آهي. ڊئڊي اهو ڇو نٿو سمجهي ته ممي‌ءَ کان سواءِ پلا مان ڪيئن رهي سگهان ٿو!

مون ڏٺو ته ممي به مون وانگي روئي سگهي ٿي. هيڏي وڏي ممي‌ءَ کي ڇو روئڻو پوي ٿو؟

مان دريءَ مان الهيءَ همنگ برڊ کي ڏسڻ جو بهانو ڪريان ٿو. پوءِ مون کي ٿوري دير کان پوءِ ممي‌ءَ جي سوٽ ڪيس بند ٿيڻ جو آواز ٻڌڻ ۾ اچي ٿو.

●

ممي-ڊئڊي مان ڪوبه ڪجهه به نٿو ڳالهائي. ممي پنهنجي رومال کي منهن تي دٻائي رکيو آهي، پر منهس اکين مان لڙڪ پيا وهن! اڙي ڊئڊي...! ڊئڊي به اکيون جهڪائي عينڪ کي صاف ڪري رهيو آهي. پر مون کي خبر آهي، هو به روئي رهيو آهي! وڏا ماڻهو شايد مون وانگي اڻا روئي سگهن.

ممي مون ڏانهن ڏسي رهي آهي، الهيءَ ڪري مان ٻاهر ڏسي رهيو آهيان. ڇو ته ممي کي مون ڪڏهن روئندي نه ڏٺو، الهيءَ ڪري مان ڪيس روئندي اڻو ڏسي سگهان، ۽ شايد مون کي به......

ٻاهر اهوئي همنگ برڊ پنهنجن ٻچن جي گلابي چهنبن ۾ پنهنجي چهنب وجهي ڪجهه کارائي رهيو آهي. پيو پکي آکيري جي دروازي جي ڀي ڪنڌ تي ماٺ ڪري اهو ڏسي رهيو آهي. اهو ڏسي منهنجي دل ۾ امتحان جي هڪ سوالي پيپر جو پڙ ويهي ٿو رهي. الهيءَ سوالي-پيپر ۾ اهو همنگ برڊ ممي ڊئڊي وانگي ڇو اڻا وڙهن؟ پنهنجي ٻچن لاءِ چڪتاڻ ڇو اڻا ڪن؟ پهرين ٿلهي چهنب وارو همنگ برڊ پئي همنگ برڊ کي ڊئڊي وانگي -- ’هي منهنجو آکيرو آهي، تون آڏري وڃ‘-- ڇئي ڪيس ڇو نٿو آڏاري ڇڏي؟ اهڙا ڪيئن ڏکيا سوال مون کي منجهائي ڇڏين ٿا. اهو سوال ئي منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي، الهيءَ ڪري مون کي روئڻ اچي ٿو وڃي. ۽ پوءِ مان به دريءَ جي سيخن جي وچ ۾ منهن رکي ممي-ڊئڊي وانگي ماٺ ۾ ڳوڙها ڳاڙي روئڻ لڳان ٿو.

روئندي روئندي منهنجي خواهش ممي ڏانهن نهارڻ جي ته ٿئي ٿي، پر مون کي ڊپ آهي ته... شايد... ممي آئي نه هجي ته...! ... ته...؟!

Gul Hayat Institute

مقالا

Gul Hayat Institute

Gul Hayat Institute

علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي

سنڌ جو عطار — حضرت آشڪار

اها حقيقت آهي تہ سچل سائين جهڙو ڪثيرالاشعار شاعر، ان ڪان اڳ يا پوءِ برصغير ۾ ورلي ڪو گذريو هوندو. هن بزرگ شاعر جو ڪلام لنئي ڪنڊ جي ڪنهن هڪ ٻوليءَ سان مخصوص نہ آهي، پر هن هتي جي مختلف ٻولين کي پنهنجي شهپارن سان نوازيو آهي. ان مان هن جي وحدت‌الوجود واري عقيدي جا اهڃاڻ نروار ٿين ٿا، جو وٽس تعصب ۽ دوئي بنهہ ناپيد آهي. اسان جي هن دعويٰ جي صداقت لاءِ سنڌ جي هڪ عظيم محقق ۽ سچل سائين جي ڪلام جي پارکو مرزا علي قلي بيگ جي هيءَ تحقيق بس آهي تہ سچل سائين پنهنجي وفات وقت جيڪو مختلف ٻولين ۾ ڇپيل ڪلام ڇڏي ويو، ان جو تعداد نو لک چئيهہ هزار، ڇهہ سؤ ڇهہ بيت آهن.

فارسي ڪلام ۾ سچل جو تخلص گهڻو ڪري ”آشڪار“ ملي ٿو، جنهن جي معنيٰ آهي پڌرو — تحقيق اهو تخلص، سنڌ جي سرتاج شاهہ عبداللطيف ڀٽائي جي سچل بابت بشارت کي پڌرو ڪري ٿو تہ هو هر مخفي ۽ سلوڪ جي باريڪ نڪتن کي ليڪڻ نہ ڏيندو ۽ نہ وري مام ۾ ڳالهائيندو، پر کولي کولي حق جو نعرو هڻندو.

حضرت آشڪار جا وڏا، قديم عرب ۽ سلف جي دستور مطابق اسلام جي واضح ۽ آسان تعليم جا پوئلڳ هئا. اهي طريقا سڀ پوءِ جي پيداوار آهن. سنڌ ۾ جڏهن تہ سڀ کان اڳ سهروردي طريقت کي فروغ مليو، جنهن جو پهريون باني سنڌ ۾ مخدوم نوح ٻکري هو، جيڪو شيخ شهاب‌الدين سهروردي جو وڏو خليفو هو، جنهن جي مزار روهڙي جي درياءَ واري پل تي بکر ۾ هڪ ننڍي سائي گنبذ جي صورت ۾ اڄ بہ موجود آهي. حضرت غوث بهاءالحق ملتاني جڏهن پنهنجي مرشد شيخ شهاب‌الدين سهروردي بغداديءَ کان خرقو خلافت جو وٺي واپس وطن وريو تہ مرشد ڪيس اها تلقين ڪئي تہ هو سنڌ ۾ وڃي مخدوم نوح ٻکري کان بہ روحاني فيض جو روبرو استفادو ڪري. غوث صاحب مرشد جو چيو مڃي ٻکر سنڌ ۾ پهتو. پر افسوس جو مخدوم نوح ٿورا ڏينهن اڳ پنهنجي رب ڏانهن راهي ٿي چڪو هو ۽ غوث صاحب مزار جي زيارت ڪري ملتان روانو ٿيو.

سهروردي طريقت ڪي سنڌ ۾ ڦهلائڻ جي سعادت ڪا غوث بهاءالحق ملتانيءَ لاءِ مقدر هئي، جنهن سنڌ کي تصوف جي هن طريقت ۾ اهو فيض ڏنو جو هتي سوين سنڌي فيض يافته خليفا پيدا ٿيا. حضرت شهباز قلندر به ان دور ۾ هتي سڪونت اختيار ڪئي. حضرت آشڪار درازيءَ جا وڏا به ان دور ۾ مخدوم غوث بهاءالحق ملتانيءَ ڪان سهروردي طريقت ۾ فيض يافته ٿي خليفا مجاز بڻيا.

اڳتي هلي جڏهن هتي غوث اعظم سيدنا عبدالقادر جيلاني جي طريقي قادريءَ کي فروغ حاصل ٿيو ته سنڌ جو هي نجيب خاندان قادري طريقي مان فيضياب ٿي سڪايلن کي سلوڪ جو سبق ڏيندو رهيو، حضرت آشڪار درازي به الهيءَ طريقت جو مرشد ڪامل هو.

حضرت آشڪار جي فارسي شاعريءَ مان اسان کي ڪن اڳين فارسي‌گو شاعرن جا ڏس ملن ٿا، جن جي شاعري مولانا جلال الدين رومي واري مقصديت واري شاعري هئي ۽ آهي پنهنجي ڪلام جي ذريعي همه اوست جي فلسفي ۽ پين تصوف جي اسرارن کي سمجهائي ويا آهن. حضرت آشڪار درازي به انهن اوليائن، صوفين ۽ شاعرن ڪان متاثر ٿو ڏسجي، اهي شاعر هي آهن: شمس تبريزي، خواجه احمد جام ۽ شيخ فريدالدين عطار. انهن سڀني مان سڀ سائين تي شيخ فريدالدين عطار جو رنگ غالب ٿو ڏسجي، ان ڪري ڪيس سنڌ جو عطار به سڏبو ويندو آهي.

حضرت آشڪار پنهنجي فارسي شاعريءَ ۾ شيخ عطار لاءِ فرمائي ٿو:

راز وحدت ناسـ خوانده ر، رمز "منطق طير" را،

اين چنين فرموده ست آن خواجهء عطار ما.

شيخ فريدالدين محمد عطار نيشاپوري (٥٣٧-٦٢٧)، شيخ نجم‌الدين ڪبري ٥٤٠-٦١٨ھ ۽ پين اوليائن جي صحبت ۾ رڳجي وڏو ولي ۽ وحدت وجودي بزرگ ثابت ٿيو. مولانا جلال‌الدين رومي جو والد ان سان مليو هو، جڏهن رومي ننڍي عمر جو هو، جيئن اسان جو پيتائي صاحب، سچل سرمست سان ان جي ننڍپڻ ۾ مليو هو. شيخ عطار، روميءَ لاءِ اڳڪٿي خوشخبري ڏني هئي، جهڙي پيتائي صاحب سرمست لاءِ ڏني هئي. اڳتي هلي مولانا جلال‌الدين، شيخ عطار لاءِ فرمائي ٿو:

هفت شهر عشق را عطار گشت، ما هنوز اندر خم يک کوچه ايم.

حضرت آشڪار درازي ٻئي جنهن صوفي فارسي‌گو شاعر کي ياد ڪيو آهي، سو آهي شيخ احمد جام. فرمائي ٿو:

من شدم عاشق بسـ اسام آشفتگان، ره رفيق خواجه احمد جام ما ست.

ٽيون بزرگ شمس تبريزي آهي، ان جو ذڪر خير همه اوست جي نظريه مطابق ڪري رهيو آهي:

گر کسي ديوان شمس‌الحق بخوانه باليقين،

از خودي آزاد گردد از من ومائي بدل.

آشڪار ديوان شمس تبريز مان خوديءَ کي چڱڻ جو سبق پڙهائي ٿو، ۽ عشق ۾ الهوت رهڻ کي پسند ڪري ٿو. هن جو اظهار هن طرح ڪري رهيو آهي:

ما سبق خوالدهم از ديـوان عشق، هست در هر دوجهان سلطان عشق،
رمزالالسان سـري گـوش ڪـن، باليقين دان صـورتِ السان عشق.

مقطع ۾ فرمائي ٿو:

سر بنده اي آشڪارا خـود مبين، آمـده بـرعاشقان فـرمـان عشق.

حضرت آشڪار ساڳي وقت شاه حسين بن منصور حلاج ۲۴۴-۳۰۹ کي به لئو وساري، ۽ ان وانگر سندس پيرويءَ ۾ ڦاسي مائي ان تي رقص ڪرڻ گهري ٿو. فرمائي ٿو:

وقت حالت ما مقدر تا الدالم کي شود، آشڪاراهم چوشم منصور ڪن بردار رقص

حضرت آشڪار درازيءَ جي فارسي ڪلام جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته هو وحدت وجودي صوفين مان جيترو خواجه فريدالدين عطار نيشاپوريءَ کي ياد ڪري رهيو آهي ايترو ڪنهن ٻئي کي ياد نٿو ڪري، اهوئي سبب آهي جو دولهه درازيءَ کي سنڌ جو عطار سڏيو ويندو آهي. ديوان آشڪار جي هڪ ئي صفحي تي به غزل اچن ٿا، هڪ جي مطلع ۾ زمالي جي زاهد کي هوشيار رهڻ جي تلقين ۽ پنهنجي هست ۽ نيست کان خبردار رهڻ لاءِ چئي رهيو آهي:

اي زاهد زمالد تو هشيار باش باش، از هست و نيست خبردار باش باش.

مقطع ۾ فرمائي ٿو:

سارا هـوا گرفت نشاپور آشڪار، باصدق تـو غلام عطار باش باش.

هن ۾ سنئون سڌو خواجه عطار جي شهر نيشاپور سان محبت جو اظهار ۽ پاڻ کي شيخ عطار جي غلام رهڻ جي تلقين ڪري رهيو آهي.

هن سان متصل هڪ ٻئي غزل ۾ پاڻ کي هڪ ئي وقت جسم ۽ جان کان پري پري رهڻ جي وصيت ڪري فنائيت کي ياد رکڻ لاءِ چئي رهيو آهي. ساڳئي وقت منصور جي شراب وحدت جي پيالي مان نوش ڪرڻ جي ترغيب ڏئي رهيو آهي ۽ ظاهري رياڪاريءَ کان پري رهي، ملامتي صوفي بنجڻ لاءِ خطاب ڪري رهيو آهي. اشعار ملاحظه فرمايو

يکبارگي ز جسم و جان دور باش باش، ديگر مدان تو ذاڪر مذڪور باش باش
بر از شراب پيالهء منصوري آن بنوش، سرمست شو درين ره مخمور باش باش
شيخي وچه پيري وچه بزرگي ازو گريز، ورنام ملحدي تو مشهور باش باش،

هن غزل جي مقطع ۾ پنهنجي مسلڪ بابت صاف ٻڌائي رهيو آهي ته اي آشڪارا جيڪڏهن تون هدايت واري وات جو طالب آهين ته حضرت عطار جي شهر نيشاپور جي سڙڪ جي خاڪ ۽ مٽي تي رهه!

اي آشڪار گـر طلبي ره هدايتش، تو خاڪراه شهر نيشاپور باش باش.

خواجه فريدالدين عطار يا مولانا جلال الدين روميءَ جو پنهنجي ڪلام ۾ اهو دستور رهيو آهي ته تصوف جي اسرارن تي گفتگو ڪندي جتي شريعت حقه جي خلاف ڪنهن غلط فهميءَ جو انديشو هوندو آهي ته ان کي جلدي دور ڪندا ايندا آهن ۽ شريعت جي اتباع جي تلقين ڪئي ويندي آهي. اسان جي سنڌ جو عطار حضرت آشڪار درازي به پنهنجي پيشرو بزرگن جي پيرويءَ ۾ اهڙي غلط فهميءَ کي دور ڪندو آهي، جيئن ڪنهن ڪچي صوفيءَ کي شريعت جي خلاف لب ڪشائي جي جرئت نه ٿئي. جيئن باب عين جي هڪ غزل ۾ خبردار ٿو ڪري ته جيڪڏهن تون مرد آهين ته شريعت کان منهن نه موڙ. دنيا جا غوث ۽ قطب سڀ شريعت جو سلام ڪندا ويا آهن. دنيا جا مسلمان امير، وزراء ۽ سلطان سڀني تي شريعت جو حڪم غالب رهيو آهي. جيڪو به موحد، دل جي درد وارو آهي، سو شريعت جي تالي تي پنهنجو سر قربان ڪندو. شريعت جي واٽ کان ڪڏهن به پير ٻاهر نه رک، ڇو ته شريعت واري واٽ هميشه سڌي رهي آهي. اي آشڪار، تون هي ٻه اکر ٻڌي وٺ، تون شريعت جو نوڪر ۽ غلام ٿي رهه.

ابيات هن طرح آهن:

از شرع رو متاب گر مردي، غوث و قطب ڪننده سلام شرع
گرچه مير و وزير سلطان است، برهمه غالب است حڪم شرع
آن موحد ڪه صاحب درد است، سر تصدق ڪند بنام شرع
از شريعت قدم برون نه نهي، مستقيم است ره علي الدوام شرع
بشنو آشڪار اين دو حرف، باش تو چاڪر و غلام شرع.

عام طرح تصوف جا اهي مدرسا ۽ اسڪول، جن ڪتاب ۽ سنت کي آڏو رکيو، اخلاق محمديءَ مان سبق پرايو، جن جو فلسفي افڪار سان گهٽ واسطو پيو. ساڳي ريت انهن کان ظاهر ۾ غير اسلامي ٻولن يا شطحيات جو صدور نه جهڙو ٿيو. اهي به مدرسا ڳڻيا ويندا آهن. هڪ ابوالقاسم جنيد جو بغداد ۾، جنهن پنهنجي فڪر جي تبليغ لاءِ مسجدن جي ممبرن کي مرڪز قرار ڏنو ۽ آتي تصوف جا حلقا قائم ڪيا ويا. ٻيو مدرسو هو ابونصر سراج طوسيءَ جو شهر نيشاپور ۾، هن مدرسي ۾ تصوف جي فڪر کي فروغ ڏيڻ لاءِ تصنيف تاليف کي پنهنجي دعوت لاءِ ممبر بنايو. تحقيق ابونصر سراج طوسي سڀني مؤلف صوفين جو استاد آهي، جنهن عربيءَ ۾ ڪتاب لکي علم تصوف جي ابتدا ڪئي. داتا گنج بخش هجويري لاهوري (٤٦٥) ڪشف المحجوب ڪتاب ۾ امام ابونصر سراج طوسيءَ جي ڪتاب اللمع جي پيروي ڪئي، ڪتاب طبقات جو مؤلف ابوعبدالرحمان سلمي (٤١٢) پڻ هن تاليف ۾ ابونصر سراج طوسيءَ جو شاگرد آهي. رسالي قشيريه جو مؤلف عبدالڪريم ابن هوازن ابوالقاسم قشيري (٤٦٥) سلميءَ جو شاگرد آهي.

Gul Hayat Institute

هنن ٻن تصوف جي مدرسن کان سواءِ جنيد بغداديءَ (٢٠٧-٢٩٧) جي وڏي همعصر بايزيد بسطاميءَ جون ٽيون مدرسو به هو، جنهن جو وڏو مدار حبِ الاهي تي هو. بيشڪ اهي ظاهر شريعت جا به پيروڪار هئا، پر رياڪاري کان ايترو پري ڀڄندا هئا جو پاڻ کي ملامتي بنائي ڇڏيو هئائون. انهن کي قلندريه فرقو سڏيو ويندو آهي، انهن ڪتاب ۽ سنت سان گڏ فلسفي آراء کي به پنهنجي تصوف ۾ پري ڇڏيو. امام ابونصر سراج طوسي ڪتاب اللمع جي ٻن جاين ص ٢٣٥ ص ٤٠١ تي بايزيد بسطاميءَ (٢٦١ وفات) جو ذڪر ڪندي شيخ ابوعلي سنڌيءَ جو ذڪر ڪيو آهي، جو سنڌ جو نومسلم هو ۽ وڏو وحدت وجودي صوفي هو. ان کي بايزيد بسطاميءَ جو استاد ٻڌايو ويو آهي. حسين بن منصور حلاج (٢٤٤-٣٠٩) شيخ ابن عربي، مولانا جلال الدين رومي (٦٠٤-٦٧٢) خواجه فريدالدين عطار ۽ ٻيا ڪيترا بزرگ هن گروهه جا فرد ۽ الهيءَ فلسفي جا مبلغ آهن. اسان جو سنڌ جو عطار درازي آشڪار تيرهين صديءَ ۾ هن فڪر ۽ فلسفي جو وڏو مبلغ آهي. هو منصور کي ياد ڪندي بي ڌڙڪ منصوري نعرو هڻندو ويو آهي ۽ هن گروهه جي اڳواڻ بايزيد بسطاميءَ کي ٻن پنهنجي ڪلام ۾ هن طرح ياد فرمائي ٿو:

گفت سبحاني زبان بايزيد، هست اين قولش بعالم منتشر،
تاکه نوبت عشق آن حلاج زد، درميان عاشقان شد نامور.

هن کان پوءِ واري غزل جي مطلع ۾ حضرت آشڪار درازي ايڏو ته محويت ۽ مستيءَ ۾ اچي ويو آهي، جو منصور وارو نعرو هڻندي پاڻ کي هن زماني ۾ ان جو نائب خيال ڪري ٿو. فرمائي ٿو:

ميزنم نعرهٔ انا الحق آشڪار، اندرين آخر زمان منصور وار،
ڪوس آن حلاج مارا داره اند، ميزنم اندر جهان پرڪار.

صوفين جي هن گروهه جو وڏو مدار محبت الاهي ۽ عشق خداونديءَ تي آهي. سارو ديوان آشڪار عشق ۽ مستيءَ جي بيان سان ڀريل آهي. خواجه فريدالدين عطار جي ڪلام ۾ عشق ۽ محبت جو وڏو مظاهرو ڪيو ويو آهي. خود عطار عشق کي گهري رهيو آهي،

ذرهٔ از عشق ده عطار را.

اسان جو سنڌ جو منصور ۽ عطار جڏهن ته انهن عاشقن جو پوئلڳ آهي ۽ عطار سان ته ان جو خاص انس آهي، تڏهن ان جي رنگ ۾ رتل آهي. خواجه فريدالدين عطار سان هو عشق سندس مرشد خواجه عبدالحق صاحب جي تلقين ۽ عقيدتمندي ڪري آهي. هڪ غزل جي مقطع ۾ سرمست اهو ٻڌائي ٿو ته شيخ عطار جو مون کي عشق واري شراب جي پيالي پيئڻ جو حڪم فرمايو، ان ۾ ڪنهن به لڪائڻ کان ڪم نه ورتو وڃي. جيئن فرمائي ٿو:

عطار چنان گفت بخور جام مئي عشق، پنهان و آشڪار بشب و روز صفا داد.

هن ڪان پوءِ واري غزل ۾ حضرت آشڪار واضح لفظن ۾ اهو ٻڌائي ٿو تہ منهنجي جان ۾ عطار ڪان هڪار پهتي، ان جو اهو اثر ٿيو جو مون ۾ رڳو عشق وڃي رهيو. نيشاپور جيڪو خواجہ عطار جو شهر آهي سو سارو عشق واري درد سان ڀريل آهي. ان جي دروازي ۽ ڀتين مان عشق محبت جي واڌاري جو نعرو لڳي رهيو آهي. مولانا جلال الدين رومي يا جامي جهڙا عاشق سڀ خواجہ فريدالدين عطار جا خادم آهن. اهڙي خواجہ عطار بابت تعريف مون منهنجي پير ۽ مرشد خواجہ عبدالحق ڪان ٻڌي.

ابيات هي آهن:

اي دلا خوشبو ز شہ عطار درجانم رسيد،
آنز مان يڪبارگي از ڪفردين مارا ڪشيد،
شهر نيشاپور پر درد است گرپرسي زما،
از در و ديوار آيد نعره- هل من مزيد،
چہ جلال الدين چہ جامي غاشہ بردار او،
اين چنين تعريف ما از پير عبدالحق شنيد،
حق موجود سدا موجود.

--(سچل نيشنل سيمينار ۾ پڙهيل)

Gul Hayat Institute

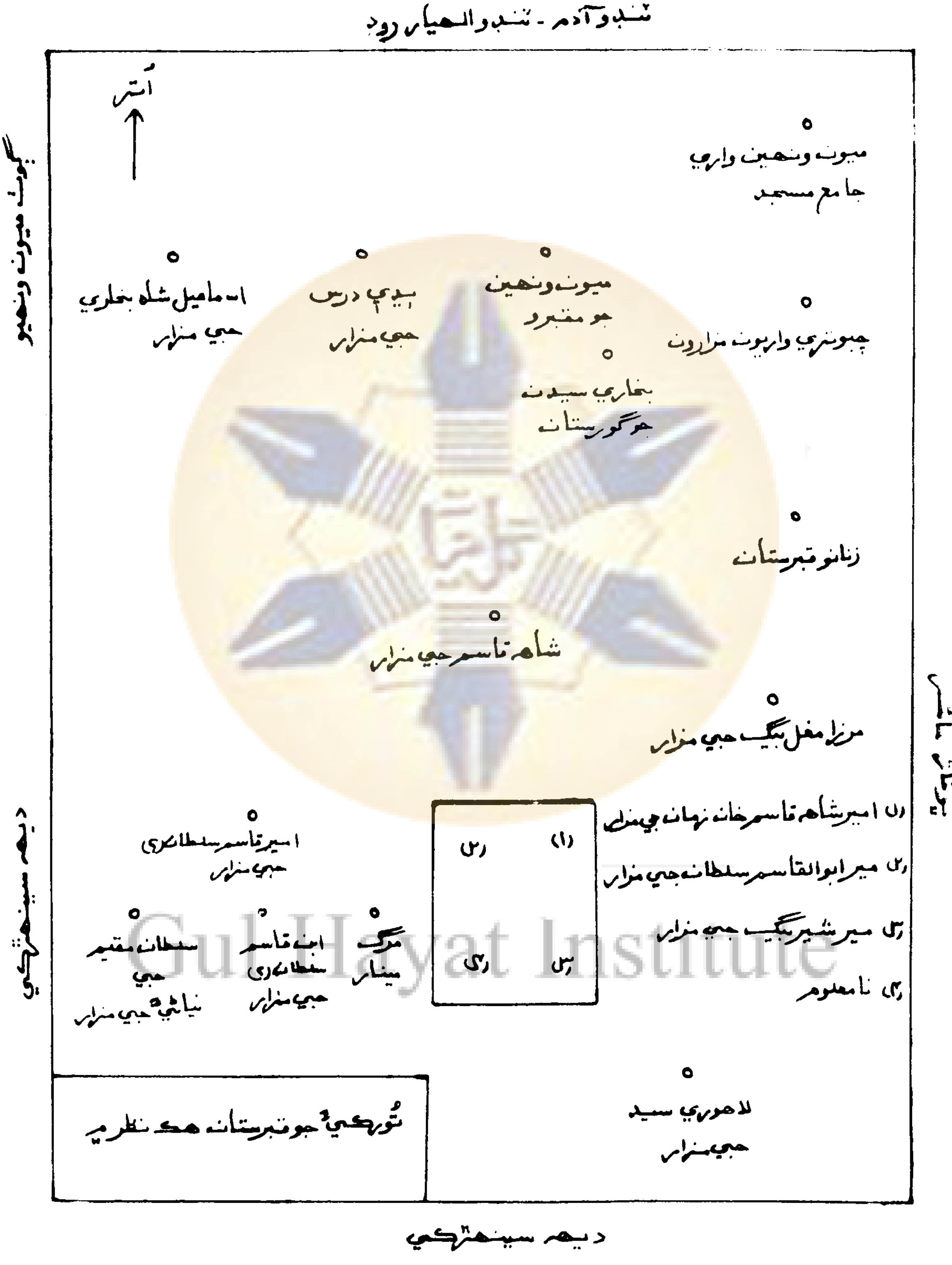

Gul Hayat Institute

قريشي حامد علي خانائي

توڪيءَ جو قديم تاريخي قبرستان

[نوٽ: گهڻو وقت اڳ محترم سيد حسام الدين راشدي صاحب جو تاليف ڪيل سنڌيءَ ۾ ڪتاب "تذڪره اميرخاني" سنڌي ادبي بورڊ جي طرفان شايع ٿيو هو. انهيءَ ڪتاب جي ماخذن مان "تاريخ مظهر شاهجهاني" به هڪ هو. "تذڪره اميرخانيءَ" ۾ پير صاحب سنڌ جي ڪيترن شهرن، ڳوٺن، واهڻن، وستين ۽ قلعن وغيره جي نالن جي پوئتان سوال (؟) جي نشاني ڏيئي ڇڏي هئي، محض انهيءَ خيال کان ته انهن تي پلي ڪو، سنڌ جو اهل قلم روشني وجهي. ان کان پوءِ "تاريخ مظهر شاهجهاني" جو خود سنڌيءَ ۾ ترجمو عزيزم نياز همايوني صاحب ڪيو، جو پڻ بورڊ ڇپرايو. انهيءَ سنڌي ترجمي جي مطالعي ڪرڻ کان پوءِ مون سائين حسام الدين شاهه کي هڪ خط لکيو ته آءٌ "مظهر شاهجهاني" جي جاگرافيءَ تي ڪجهه لکڻ گهران ٿو. پاڻ ڏاڍو خوش ٿيا ۽ خط جي موٽ ۾ (تاريخ ١٦ ڊسمبر ١٩٧٩ع) لکيائون ته "تاريخ مظهر شاهجهاني جي جاگرافي تي ضرور مضمون لکندا." ان سلسلي ۾ مون سڀ کان اول "وينجهرو" جو انتخاب ڪيو ۽ ان تي هڪ مضمون لکيو، جيڪو مهراڻ جي اڳئين پرچي (١-٢/١٩٨٢ع) ۾ شايع ٿي چڪو آهي.

سال ١٩٧٩ع ۾ "نصرپور - سنڌ جو قديم تاريخي شهر" جي عنوان سان منهنجو هڪ مضمون "سنڌالاجي" طرفان شايع ٿيندڙ رسالي "سنڌي ادب" ۾ ڇپيو. سائين حسام الدين شاهه راشدي صاحب کي اهو مضمون ڏاڍو وڻيو. پاڻ مون ڏانهن هڪ خط ۾ لکيائون ته "نصرپور تي توهان چڱو ڪم ڪيو آهي. خدا توهان کي همت ۽ سگهه ڏيندو. نصرپور وڃڻ کان اڳ مثنوي "چنيسرنامه" جو مقدمو نظر مان ڪيو ها ته بهتر ٿئي ها. پاڻ وڏيڪ اوسو پاسو ڏسڻ ضرور سمجهو ها. آءٌ اهي آثار ڏسي آيو آهيان، ليڪن انهيءَ ڪم ڪرڻ لاءِ جوالي گهرجي، اسان پوڙهن جو ڪم نه آهي." انهيءَ کان پوءِ مون نصرپور شهر ۽ ان جي آسپاس جي ڪافي خاڪ ڇاڻي آهي. ڪافي قيمتي ۽ ناياب حقيقتون هٿ لڳيون آهن. انهيءَ سلسلي ۾ هي مقالو "توڪيءَ جو قديم تاريخي قبرستان" حاضر آهي.

افسوس! "وينجهرو" ۽ "توڪي" بنهي مقالن ڇپجڻ کان اڳ ئي منهنجو پيارو ۽ شفيق سائين حسام الدين راشدي صاحب اسان کي هميشه جدائيءَ جو داغ ڏيئي، انهيءَ ڏيهه ڏي

Gul Hayat Institute

اسهيو آهي، جتان ڪو به واڳي وريو نه آهي. الله تعاليٰ مرحوم کي جوار رحمت ۾ جايون ڏئي. ڪاش، پاڻ زنده هجن ها ته هي پڻي مقالا ڏسي ۽ پڙهي ڪيڏو نه خوش ٿين ها!

بنده راقم جا هي پئي مقالا، اگرچه تحقيقي لحاظ کان ڪنهن عظيم الشان معيار جا حامل نه آهن، هڪ ابتدائي پرشوق ڪوشش آهي، پر جيئن ته انهن جي تياريءَ جا محرڪ پير صاحب جن پاڻ هئا، انڪري يقيناً پاڻ بنده جي مزيد حوصله افزائي ۽ رهنمائي ڪرڻ فرمائين ها.]

--ق.ح.خ

ٺٽي آدم ڪان ٺٽي الهيار ڏانهن ويندڙ پڪي رستي جي بلڪل وٽ ساڄي اترئين ۽ اولاهين ڪُنڊ تي ٽُورڪي جي قديم بستيءَ وارو قبرستان واقع آهي. قبرستان جون ميرانجهڙي رنگ جون مسجدون، پڙائون قبرون ۽ سفيد اوچا ٿلها، پري کان هر ڪنهن ڏسندڙ لاءِ حيرت ۽ دلچسپيءَ جو باعث بڻجن ٿا. اهو قبرستان هن موجوده دور ۾ "ميون ونهين" جي نالي سان سڏجڻ ۾ اچي ٿو. نصرپور جو قديم تاريخي شهر، هن قديم قبرستان جي اولهه ڏکڻ جي ڪنڊ تي اٽڪل ڇهن ستن ميلن جي مفاصلي تي آهي.

سنڌ جي تاريخ جي مطالعي مان اهو معلوم ٿئي ٿو ته "تورڪي" قديم زماني ۾ هڪ وڏي شان ۽ مان واري بستي هئي. هيءَ بستي، سنڌ جي تاريخي شهر نصرپور جي اتر ۾ "سانگري واهه" جي ڪناري سان لڳ آباد هئي. سانگري درياهه جو وهڪرو، سنڌو درياهه جي قديم وهڪرن مان هڪ آهي. هن وهڪري کي اڳئين زماني ۾ "واهه" به ڪري چوندا هئا. اها خبر پئجي ڪانه ٿي سگهي ته سانگري جي حالت "واهه" واري هئي يا درياهه مان نڪرندڙ هڪ وڏو واهه هو. ليڪن قديم تاريخي احوالن مان معلوم ٿئي ٿو ته هيءُ اهوئي درياهه جو وهڪرو آهي، جنهن جي پيٽ سان نصرپور جو قديم شهر آباد هو. اهيءَ اوائلي زماني ۾ ٺٽي خواهه سموريءَ سنڌ جو واپار، ملتان ۽ ٻين شهرن سان هلندو هو ۽ واپاري ٻيڙا نصرپور جي درياهي بندر کان لنگهندا هئا.

"چچنامي" ۾ پڻ هن درياهه جو احوال اچي ٿو. فارسي تاريخدانن ان کي "سالڪره" ڪري ڄاڻايو آهي، جنهن کي ڪن مؤرخن "ساڪرو" به ڪري لکيو آهي. هن وقت هن قديم درياهي وهڪري جا نشان نصرپور شهر جي اوڀر ۽ ٺٽي الهيار جي اولهه ۾ ملن ٿا. اصل ۾ هن درياهي وهڪري جو نالو "سانئو وهڪرو" هو، جو پوءِ "ساگرو" ۾ تبديل ٿي ويو. موجوده دور ۾ نصرپور جي اولهه ڏکڻ ۾ پڻ وڏو درياهي نشان موجود آهي. نصرپور جي وڏي عمر وارن جو چوڻ آهي ته اهو قديم سنڌو درياهه هو، جو پوءِ رخ ڦيرائي موجوده هالن جي اولهه ۾ وهڻ لڳو. چون ٿا ته ١٧٥٢ع ۾ ميان غلام شاهه ڪلهوڙي جي دور ۾ درياهه پنهنجو رخ ڦيرايو هو(١)، (٢).

اهيءَ قديم سانگري واهه جي ڪناري تي ٻين بستين سان گڏ هڪ پراڻي بستي "تورڪي" جي نالي سان آباد هئي. فارسي تاريخن ۾ هن بستيءَ جو ذڪر تمام گهٽ اچي ٿو. ڪن جو

چوڻ آهي تہ الهيءَ بستيءَ جو نالو "توركي" الهيءَ ڪري سڏجڻ ۾ آيو، جو اتي ترڪ قوم گهڻي رهندي هئي ۽ توركي يعني ترڪن جو ڳوٺ(٣).

اسان پڻ انهيءَ راءِ جا آهيون تہ توركيءَ جي بستيءَ ۾ ترڪ يا مغل قوم رهندي هئي، جا زماني جي ڪن انقلابن سبب اتان لڏي وڃي "ڪوٽڙي مغل" جي نالي سان نئون شهر ٻڌي ويٺا. سنڌ جي عظيم شاعر حضرت شاهہ عبداللطيف ڀٽائيءَ جي دور ۾ اهو ڳوٺ وسندڙ هو ۽ پاڻ اتي اچي ويٺا هئا. اهوئي ڪوٽڙي مغل جو ڳوٺ هو، جتي شاهہ صاحب کي مجازي چوٽ لڳي هئي، جنهن ڪيس حقيقت جي منزل تي رسايو(٤).

سيد حسام الدين راشدي صاحب جي قول موجب تہ "توركيءَ" جي اهائي قديم بستي هئي، جنهن کي هن وقت "ميون ولهين" جو قبرستان ڪري سڏجي ٿو. اڳئين زماني ۾ هن بستيءَ کي چوڌاري هڪ وڏو شاهي قلعو هو، ليڪن وقت گذرڻ سان هن وقت الهيءَ قلعي وغيره جا ڪي بہ نشان باقي نہ رهيا آهن(٥). ايتريقدر جو اتان جي رهندڙ قديم باشندن کي پڻ "توركي" جي نالي وغيره جو ڪو بہ پتو نہ آهي. ليڪن سنڌ جي تاريخ جي مختلف بيان ڪيل احوالن مان اها خبر پوي ٿي تہ توركيءَ جي قلعي اندر ارغون ۽ ترخان حاڪمن جي وڏن اميرن ۽ سردارن جون حويليون تعمير ڪرايل هيون، مگر هن وقت اهي رهائشي حويليون سڀ ڊهي زمين دوز ٿي ويون آهن. وک وک تي حسرت ۽ عبرت جو مرقع آهي. توركيءَ جي بستي ان قديم زماني ۾ نصرپور شهر جي بچاءَ لاءِ هڪ اهم فوجي چونڪي هئي.

هن وقت جڏهن باريڪ بينيءَ سان اتان جي جاءِ وقوع جو مشاهدو ڪجي ٿو تہ اهو صاف طرح سان ظاهر ٿئي ٿو تہ واقعي اها تباهہ ۽ برباد ٿيل بستي سالگري واهہ جي ڪناري تي آباد هئي. اڄ بہ الهيءَ قبرستان جي پرسان الهيءَ ڦٽل سالگري واهہ جا قديم آثار صاف طرح ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

سنڌ جي فارسي تاريخن جهڙوڪ تاريخ طاهري(٦)، بيگلارنامہ(٧) ۽ تحفة الڪرام(٨) ۾ هن بستيءَ کي "توركي" جي نالي سان بيان ڪيو ويو آهي. جڏهن تہ خانبهادر محمد صديق ميمڻ، بيگلارنامي جي سنڌي ترجمي ۾ هن بستيءَ جو نالو "توركي" بدران "توڙڪي" قائم رکيو آهي(٩).

سنڌ جي تاريخ جي مطالعي مان اها ڳالهہ صاف طرح سان ظاهر ٿئي ٿي تہ جڏهن هندوستان جو شهنشاهہ همايون تخت ۽ تاج کان محروم ٿي، سنڌ جي حاڪم مرزا شاهہ بيگ ارغون جي پٽ مرزا شاهہ حسن (جو ان وقت سنڌ جو حاڪم هو) سان منهن مقابل ٿيو تہ الهيءَ ويڙهہ ۾ شاهہ قاسم بيگلار قتل ٿي ويو. اهو جنگي معرڪو سن ٩٥٠هہ ۾ "جوڻ" جي آس پاس ٿيو هو(١٠). جيئن تہ جوڻ وارو علائقو نصرپور جي ويجهو هو ۽ لاش جي خراب ٿيڻ جي ڊپ کان شاهہ قاسم بيگلار جو لاش "جوڻ" مان آڻي اچي "توركي" جي قبرستان

۾ دفن ڪيائون. اهڙيءَ طرح ان وقت کان وٺي هيءُ قبرستان "بيگلارن جو قبرستان" سڏجڻ لڳو. تاريخي لحاظ کان شاهه قاسم بيگلار جي شهادت جو واقعو سن ۹۵۴ هه ۾ واقع ٿيو آهي. الهيءَ مان اهو پتو پوي ٿو ته "سيون واهيو" ان وقت اڃا لنڊيءَ چمار جو هولڊو (۱۱)

هن قديم ۽ برباد ٿيل بستيءَ جي کنڊرن ۽ قبرستان جي ويجهو "درس" قوم جي ماڻهن جا گهر آهن. انهن رهواسين جو چوڻ آهي ته آهي قديم زماني کان وٺي اصل هن بستيءَ جا رهاڪو آهن. هتان جي قديم آثارن کي نظر مان ڪيڻ کان پوءِ اهو گمان قوي ٿئي ٿو ته واقعي "تورڪي" جي قديم بستي اڳئين زماني ۾ ڪا وڏي آباديءَ واري بستي هئي. هتي "سينهڙا" قوم جا ماڻهو رهندا هئا ۽ هن موجوده دور ۾ به الهيءَ قوم جا ماڻهو الهيءَ ايراضيءَ جي آسپاس رهن ٿا. برباد ٿيل بستيءَ جي وڏن دڙن جي کوٽائي ۽ صاف ڪرائڻ وقت آتان ڪافي نادر شيون هٿ آيون آهن مثلاً: سڪا، ٽڪر جا ٿالهه، جنڊ ۽ پيون ڪيتريون ئي گهريلو شيون وغيره. (۱۲)

تورڪيءَ جي خفتگانِ خاڪ جو سڀ کان وڏو تاريخي اهميت وارو قبرستان آهي. هن قبرستان ۾ ڪيترائي پنهنجي وقت جا وڏا جيد عالم، فاضل، اديب، شاعر، حڪيم، مشائخ، سياح، مؤرخ، مصنف، امير ۽ غريب مطلب ته هر درجي ۽ هر طبقي وارا ماڻهو علائقِ دنيا کان پاڪ ٿي مٽيءَ جي بستري تي مادر گيتيءَ جي آغوش ۾ روز محشر جي انتظار ۾ ابدي ننڊ ۾ آرامي آهن. هن وقت سمورو قبرستان ڪنهن حد تائين تلف ٿي ويو آهي، سواءِ ڪن ٿورين قبرن ۽ مقبرن جي پين جو احوال اڃا گمناميءَ جي ڪُنَ ۾ غرق آهي. هن وسيع شهرِ خموشان جو سلسلو هن دور تائين ڦهليل آهي. سارو قبرستان اٽڪل ڏهن ٻارهن ايڪڙن جي ايراضيءَ ۾ ڦهليل، جنهن ۾ سفيد ۽ زرد پٿرن ۽ پڪين سرن جون مزارون آهن. اهي مزارون، مقبرا، چبوترا، مسجدون ۽ مدرسا ڪافي حد تائين ڊهي مٽيءَ جا ڍير ٿي ويا آهن. اڪثر وڏن اميرن ۽ صاحبِ اقتدار ماڻهن جون مزارون پڪي پيلي پٿر جون جڙيل آهن، جن جي منبت ڪاري زبانِ حال مان پڌائي ٿي ته اسان ذي مرتبہ بزرگن ۽ شخصيتن جون ابدي آرامگاهون آهيون. ان هوندي به ڪيترن بزرگن جي مزارن ۽ قبرن جي ڏاڍي بيحرمتي ڪئي وئي آهي. باقي جيڪي زماني جي حادثن ۽ انقلابن کان بچيل آهن، تن جي پيشانين ۽ پاسن تي قرآن پاڪ جون آيتون ۽ تاريخي ڪتبا جلي خط ۾ نقش ڪيل آهن.

هن قبرستان کي اڳئين زماني ۾ شايد هڪ پڪين سرن جي ديوار ڪتل هئي، جنهن جو هن وقت ڪو به نشان نظر ڪونه ٿو اچي. شايد زماني گذرلدي اها ديوار ڊهي زمين دوز ٿي وئي آهي. ان برباد ٿيل ديوار جا ڪجهه نشان چوڏاري پڪين سرن، ٺڪرن ۽ ٽوڙن جي صورت ۾ نظر اچن ٿا. آسپاس جي ڳوٺاڻن به هن قبرستان مان چڱي جٽ ڪئي آهي. قبرستان مان چُن ۽ پٿر جون سرون ۽ پڪيون سرون ڪڍي وڃي ڪتب آنديون اٿن. خدا ڄاڻي ته

اڳتي هلي سنڌ جي ماضيءَ جو هيءُ تاريخي قبرستان ناس ٿي ويندو ۽ صرف ڪتابن ۾ ماضيءَ جي داستان وانگر ان کي پڙهيو ويندو!

هن قبرستان ۾ مسجدن، چبوترن، مقبرن ۽ مزارن جي اڏاوت کي ڏسي مسلمانن جي فنِ عمارت سازي ۾ مهارت جو پتو پوي ٿو. اسلام جي عروج سان گڏ فن عمارت سازيءَ به تيزيءَ سان ترقي ڪئي هئي. عربن جنهن به ملڪ ۾ قدم رکيو، اتي پنهنجي تمدن ۽ معاشرت جا اڻ مٽجندڙ نشان ڇڏيا آهن، اهوئي سبب آهي جو مختلف مفتوح ملڪن ۾ قومن جي طرزِ تعمير جو نمونو هرڪنهن ملڪ ۾ الڳ الڳ نموني ۾ ڏسڻ ۾ اچي ٿو. مسلمان فاتح هن برصغير ۾ گهڻي ڀاڱي ايران کان آيا ۽ پاڻ سان گڏ عربي-ايراني مخلوط تعمير جو فن به آندو. ساڳئي وقت انهن حاڪمن، اتان جي ماهر ڪاريگرن ۽ صاحبِ فن هنرمندن کي به هتي آندو، جن هتان جي ڪاريگرن سان رابطو رکي، ايراني طرزِ تعمير کي رائج ڪيو.

سنڌ ۾ خاص ڪري ارغونن ۽ ترخانن جي دور جي فن عمارت سازيءَ جو جڏهن باريڪ بينيءَ سان جائزو وٺجي ٿو، ته اهو معلوم ٿئي ٿو ته هن ملڪ ۾ انهيءَ دور ۾ فنِ عمارت سازيءَ جي وڌيڪ ترقيءَ ۾ گجرات جو هٿ آهي. پٿر تي گهاڙ ۽ نقش نگاريءَ جي ڪم ۾ گهڻي قدر گجرات پراڻي زماني کان وٺي مشهور رهيو آهي. ٺورڪيءَ جي هن قبرستان ۾ جيڪي به زرد پٿر جون مزارون آهن، تن جي ڏسڻ سان اهو معلوم ٿئي ٿو ته اصل ۾ پهريائين زرد پٿر جو بوتو تيار ڪري، ان تي نقش نگاري، منبت ڪاري جو سهڻو ۽ نفيس ڪم ڪري، قرآني آيتون ۽ تاريخي ڪتبا اُڪيري، پوءِ ان کي ڪچين قبرن جي مٿان رکيو ويو آهي. اڪثر اهي سڀ مزارون پڪين ۽ ڪاشيءَ جي سرن جي ٺهيل وڏن ٿلهن تي آهن. مزارن واري پٿر تي اهڙو ته نفيس ۽ عمدو ڪم ٿيل نظر اچي ٿو، جو ڪٿي به ڪو ڳنڍ يا جوڙ ڏسڻ ۾ ڪونه ٿو اچي. انهيءَ مان ظاهر آهي ته ان زماني ۾ نقش نگار، راز، ڪاريگر ۽ ٽڪ جو ڪم ڪندڙ گجرات جا هئا، جن اچي سنڌ جي مرڪزي شهرن ۾ سڪونت اختيار ڪئي. ٺٽي جي مڪليءَ جي قبرستان وانگر زرد پٿر جون جڙيل قبرون، ٺورڪيءَ جي قبرستان ۾ اڪثر بيگلارن جون آهن.

انهيءَ دور جي عمارتن ۾ اڪثر چُن، ڳچ گارو ۽ چيڙيون سرون استعمال ڪيون ويون آهن، جي پٿر کان به وڌيڪ مضبوط نظر اچن ٿيون. زرد پٿر جي باري ۾ مولائي شيدائي صاحب لکي ٿو ته اهڙي قسم جو پٿر اڄ به سنڌ جي روهڙيءَ جي ٽڪرين مان گهڻو ملي ٿو ۽ روهڙيءَ جي قديم زماني جي ٺهيل ڪيترين عمارتن ۾ اهڙي قسم جو پٿر استعمال ٿيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو (١٣). هتي انهيءَ تاريخي قبرستان جو مير حاصل بيان قدري وضاحت سان ڏنو وڃي ٿو، جيڪو اسان جي سنڌ جي تاريخ جو هڪ بهترين سرمايو آهي.

Gul Hayat Institute

١- ميون ونهين واري جامع مسجد

توڪل جي قبرستان ۾ داخل ٿيڻ شرط سڀ کان پهريائين اولهندي طرف هڪ مسجد ڏسڻ ۾ اچي ٿي، جيڪا "ميون ونهين" واري مسجد سڏجڻ ۾ اچي ٿي. هيءَ مسجد شريف ترخاني دور جي تعميرات جو نمونو آهي. اُنهن ڪٿي چئجي ته مسجد شريف جي اڏاوت مغل آرٽ جو نادر نمونو آهي. هيءَ مسجد چبوتري واري گنبذنما ٺهيل آهي. سندس ٻاهريون رنگ وقت گذرڻ سان زوردار برساتن پوڻ ڪري ڪِري لهي ويو آهي ۽ اڇو ڪچ جو ڪارو، ڪاري رنگ ۾ تبديل ٿي ويو آهي. مسجد شريف جي محراب جي ٻاهرئين پاسي جي پوئين ديوار جو رنگ پڻ ڪارو ڏونهاٽيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. ٻاهرئين چوديواري ڊهي ميٽي ۽ سيرن جو ڍير ٿي پئي آهي. مسجد جي اندروني حالت پڻ خسته آهي. مسجد شريف جي ٻاهرين حاطي ۾ "ميون ونهين" درويش جو مدرسو قائم هو. هن وقت انهيءَ مدرسي جي جاءِ ڊهي برباد ٿي وئي آهي. صرف هڪ سنهين چيتراڻ پڪين سِرن جو دروازو قائم بيٺو آهي، جنهن مان لنگهي اڳتي "ميون ونهين" جي مقبري ۾ داخل ٿجي ٿو. مسجد جي اندرين چئني ڪُنڊن ۽ ديوارن تي عربي ۽ فارسيءَ ۾ ڪافي عبرت انگيز شعر خط نسخ ۽ خط شڪسته ۾ لکيل نظر اچن ٿا، جي شايد زائرين جا لکيل معلوم ٿين ٿا. مسجد شريف جي محراب جي اندرين پاسي پوري وچ تي فارسيءَ ۾ هڪ شعر لکيل نظر آيو، جنهن جو لکندڙ "عثمان ولد احمد فقير ساڪن موسيٰ ڪٽياڻ. تاريخ ششم ماه شوال ١٢٤٤ هه" آهي. مسجد شريف اندر ڪافي ڪشادي آهي، جنهن ۾ هڪ ئي وقت اٽڪل پنجاهه کن ماڻهو نماز ادا ڪري سگهن ٿا. مسجد جي اندر ڪٿي به ڪو تاريخي ڪتبو وغيره لڳل ڪونه آهي، جنهن مان تعمير جي سنه وغيره جو پتو پئجي سگهي. مگر جيئن ته هن مسجد شريف جي باري ۾ روايت آهي ته هن مسجد شريف ۾ "ميون ونهين" جو مدرسو هو ۽ خود مسجد سندس نالي سان منسوب آهي، تنهن صورت ۾ هيءَ مسجد شريف سنه ١٠٠١ هه کان اڳ ۾ تعمير ٿي هوندي، ڇاڪاڻ ته اهو سنه "ميون ونهين" جي وفات جو آهي.

٢- ميون ونهين جو مقبرو

"ميون ونهين" جي مدرسي واريءَ مسجد کان اٽڪل ويهارو کن قدم تي "ميون ونهين" درويش جي درگاهه آهي. هن وقت انهيءَ بزرگ جي نالي سان ئي هيءُ سڄو قبرستان سڏجڻ ۾ اچي ٿو. "ميون ونهين" پنهنجي زماني جو هڪ وڏو باڪمال بزرگ ۽ وقت جو مشائخ ٿي گذريو آهي ۽ وڏي ڪماليءَ ڪرامت جو صاحب هو. بزرگ ذات جو چانهيو هو. هن وسيع قبرستان ۾ سڀ کان زياده هن بزرگ جي مزار عوام ۽ خاص جي زيارتگاهه آهي. سندس گهڻائي معتقد ۽ مريد اچي حاضري ڏيندا آهن. هن بزرگ جو مفصل احوال ڪٿان به ڪونه ٿو ملي. باقي سندس ڪماليت ۽ بزرگيءَ جي باري ۾ ڪافي روايتون مشهور آهن. هن بزرگ جي باري ۾ "تحفة الڪرام" وارو صاحب لکي ٿو ته:

Gul Hayat Institute

"وقت جو مشائخ، حال ۽ قال جو صاحب ۽ وڏو ولي ٿي گذريو آهي. هو حضرت رسالت مآب جي مجلس ۾ ويندڙ هو. سندس ڪرامتون بيان کان ٻاهر آهن. سندس وفات سنه ۱۰۰۱هه آهي. عربي تاريخ 'مات في عشق' ۽ ان جو فارسي ترجمو 'در عشق جان بسپرد' سان موافق. سانگهڙ جي ڪناري تي توڙڪي جي ڳوٺ ۾ دفن آهي" (۱۴).

ميون ونهين عربي ۽ فارسي سان گڏ ان وقت جي مروج سنڌي ٻوليءَ جو به وڏو عالم هو. سنڌيءَ ۾ شاعري به ڪندو هو. تازو سندس هڪ بيت محترم ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ کي ڪنهن جهوني ڪتاب جي ورق تان هٿ لڳو آهي. اهو بيت هن ريت آهي:

ڏکن سين (سر) ڪهار، نيباهو نه سڱڙان،

جهڙي تهڙي حال، لنگهي ويندا ڏينهڙا (۱۵)، (۱۶).

هن درويش جي مزار جي مٿان قبو تعمير ڪيل آهي. هن قبي جي اڏاوت مان معلوم ٿئي ٿو ته اهو ٻوئين دور غالباً ٽالپرن جي زماني جو ٺهيل آهي. قبي کي ٻاهران اڇي چُن جو ليپو ڏنل آهي. مزار، قبي جي وچ ۾ پڪين سيرن جي فرش بدل ٿلهي تي آهي. هيءَ مزار فن تعمير جو هڪ نهايت ئي نادر نمونو آهي. قبي ۾ اندر داخل ٿيڻ واري دروازي جي چوڪنڊي زرد پٿر جي آهي، جنهن تي ٻن هندي ۽ نفيس نقش نگاري ٿيل آهي. ميون ونهين جي مزار سفيد پٿر جي آهي. نقاشي ۽ چٽسالي جو اهڙو ته ڪم ٿيل آهي، جو ائين پيو معلوم ٿئي ته ڄڻ ڪنهن هوشيار ڪاريگر سانچي ۾ وجهي پلٽيو آهي. ساڳئي ٿلهي تي هن بزرگ جي پرسان اڀرندي کان هڪ ٻي به مزار گڏ آهي، جا ڪنهن معتقد يا مجاور جي معلوم ٿئي ٿي. اها مزار بلڪل سادي آهي ۽ مٿس ڪوبه ڪتبو وغيره لڳل نه آهي. ميون ونهين جي مزار واري تعويذ جي اوڀرانديءَ کان هي ڪتبو نقش ٿيل آهي. ڪتبي جي پهرئين حصي ۾ هن طرح عبارت آهي:

"تاريخ رحلت قطب زمان درويش وهيه عليه رحمة."

ڪتبي جي ٻئي حصي ۾ بزرگ جي تاريخ وفات جو سنه چاڻايل آهي:

"مات في عشق ۱۰۰۱هه در عشق جان بسپرده" (۱۷)، (۱۸).

ميون ونهين جي باري ۾ سنڌ ۾ ٻيون به ڪيتريون ئي روايتون ملن ٿيون، جن کي اسان حاشئي ۾ پڙهندڙن جي دلچسپيءَ لاءِ بيان ڪريون ٿا (۱۹).

۳- بخاري سيدن جو گورستان

"ميون ونهين" واري مسجد شريف جي پرسان، الهندي طرف ۽ بزرگ جي قبي جي ويجهو، بخاري سيدن جو گورستان آهي. هڪ ڊٺل چوڪنڊيءَ اندر بخاري سيدن جون مزارون پڪين ڪاشيءَ جي سيرن تي ٺهيل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون. وقت گذرندي چوڪنڊيءَ اندر سڀ

Gul Hayat Institute

مزارون ٻه ڍير ٿي ويون آهن. اڳئين زماني ۾ الهيءَ چوڪنڊيءَ جي ”چوڏاري عالم پناهه پڻ ڏٺل هئي، جا هن وقت ڊهي وئي آهي. مزارن مان ڪنهن به مزار تي ڪوبه تاريخي ڪتبو وغيره لڳل ڪونه آهي.

۴- چبوتري واريون مزارون

”ميون وڏهين“ جي مقبري جي بلڪل سامهون هڪ چوديواريءَ اندر ڇهه لما چبوتري ۾ خوبصورت ٻيلي پٿر جون مزارون آهن. هن چبوتري ۾ داخل ٿيڻ لاءِ ڏکڻ ۾ دروازو آهي. چبوتري جي ڇت وارو مٿيون حصو هن وقت زوردار برساتين ڀوڻ ڪري ڪري ڊهي قبرن جي مٿان ڍير ٿي پيو آهي. مزارن تي خوبصورت منبت ڪاريءَ جو ڪم ٿيل آهي. ڪنهن به مزار تي ڪوبه تاريخي ڪتبو لڳل نظر ڪونه ٿو اچي.

۵- زنانو قبرستان

”ميون وڏهين“ واري مسجد شريف جي ڏکڻ ۾ ڏهن ٻارهن قدمن جي مفاصلي تي هڪ ٻڪين سرن جو چبوترو آهي. چبوتري جي تعمير جو نمونو ارغوني ۽ ترخاني دور جي مغل آرٽ جو نمونو آهي. مٿان چُن ۽ ڪچ جو ڪارو ٿيل آهي. هن چبوتري ۾ اندر وڃڻ لاءِ ڏکڻ ۾ صرف هڪ دروازو آهي. هن چبوتري ۾ زناليون قبرون آهن ۽ تاريخي ڪتبن کان خالي آهن.

۶- مرزا مغل بيگ بن مرزا جان بيگ جي مزار

مرزا مغل بيگ، مرزا جان بيگ ارغون جو فرزند هو. مرزا مغل بيگ سنڌ جي سدا حيات شاعر حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي رحه جو سهرو هو. مرزا مغل بيگ اصل ۾ ڪوٽڙي مغل جو رهاڪو هو. شاهه عبداللطيف رحه هالا حويليءَ مان لڏي اچي ڪوٽڙي مغل ۾ رهيو، جتي مرزا مغل بيگ جي نياڻيءَ سان سندس مجازي لنءُ لڳي. ان ڪان پوءِ مغلن شاهه صاحب کي ڏاڍو ستايو. آخر شاهه صاحب لاچار ۽ مجبور ٿي ”ڪوٽڙي مغل“ مان لڏي، جدا ڳوٺ ٻڌي وينا، جنهن جا پڻ نشان اڃ تائين باقي آهن.

هڪ دفعي دَل قوم جا ماڻهو، مغلن کي ڌاڙي هڻڻ لاءِ ڪوٽڙيءَ ۾ آيا ۽ اچي مرزا مغل بيگ جي حويليءَ کي لٽڻ لڳا. سارو سال اسباب لٽي ڪٽي ويا. الهيءَ ويڙهه ۾ مرزا مغل بيگ مارجي ويو. شاهه صاحب، مرزا بيگ جي باري ۾ اڳ ئي چيو هو ته:

بيگ تنهنجي بيگي، هوندي ڪوٽڙيءَ ۾ ڪانَ،
اڃــ آس الله ۾، دَلَ مــاريندئــي مـــان!“ (۲۰)

اسماعيل شاهہ بخاريءَ جو مقبرو.

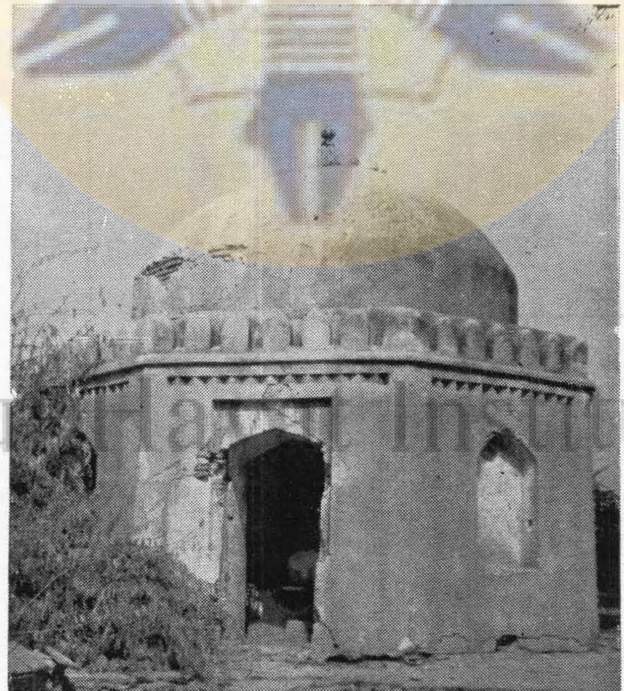

ميان ٻڍي درس جو مقبرو.

Gurmani Institute

شير بيگ جي مزار جو ڪتبو.

سلطان مقيم جي نياڻيءَ جي مزار جو ڪتبو.

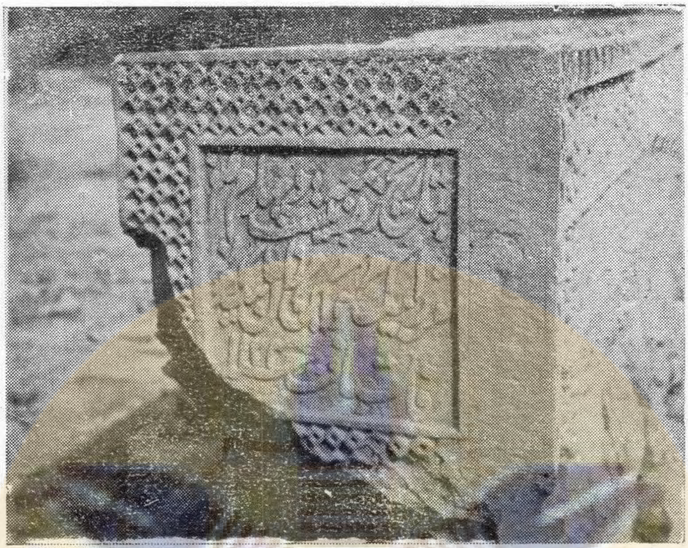

مرزا مغل بيگ جي مزار جو ڪتبو.

امير شاهه قاسم خان زمان جي مزار جو ڪتبو.

چبوتري واريون مزارون

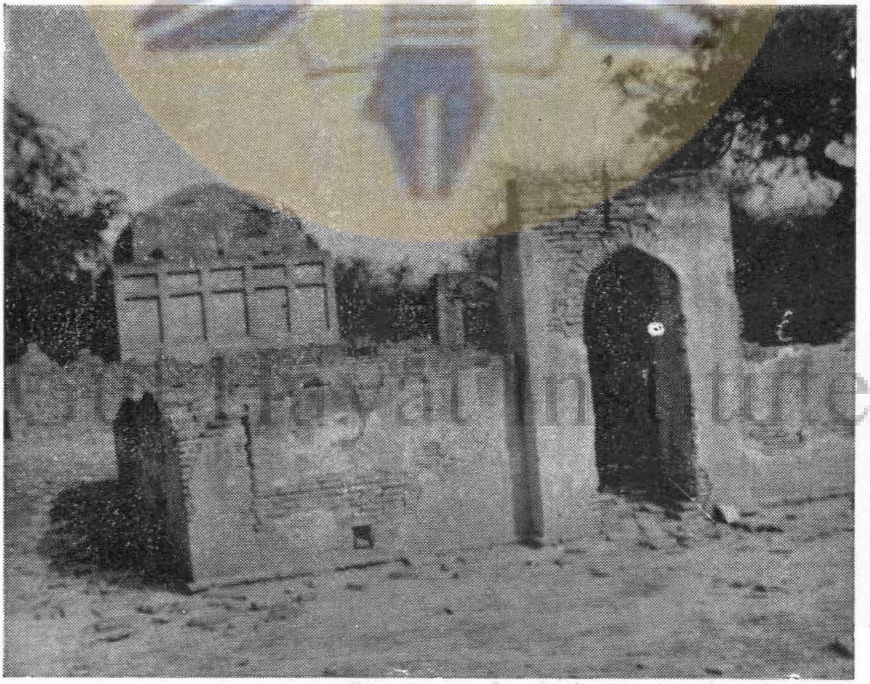

زناني قبرستان جو دروازو. پس منظر ۾ بخاري سيدن جو گورستان
نظر اچي رهيو آهي.

ميون ونهين جي مزار جو تعويذ

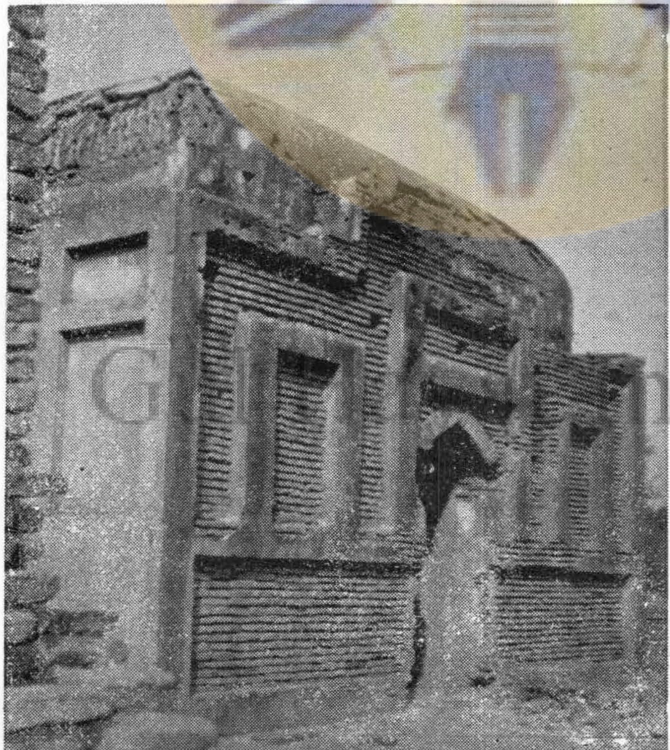

بخاري سيدن جو کورستان

GM Institute

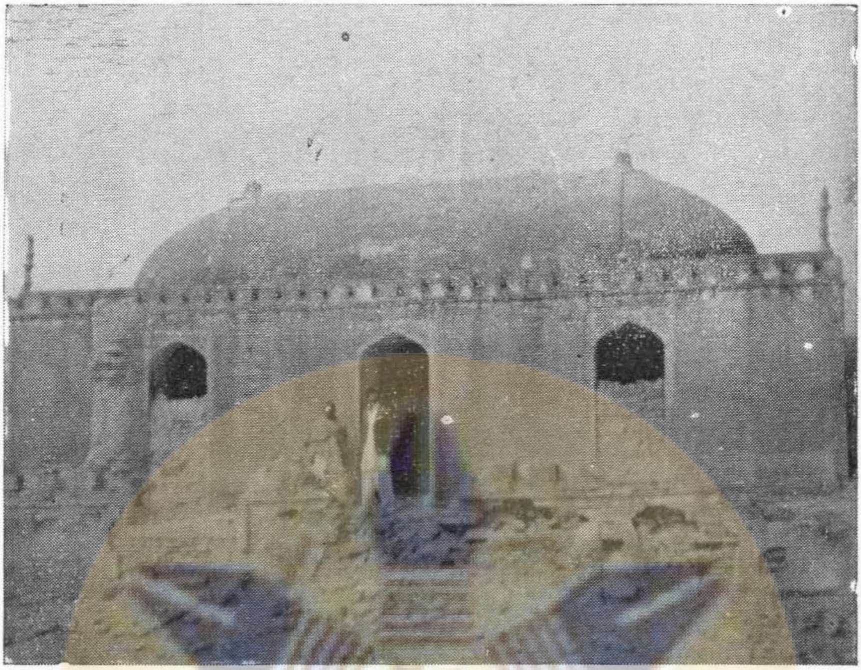

ميون ونهين واري جامع مسجد

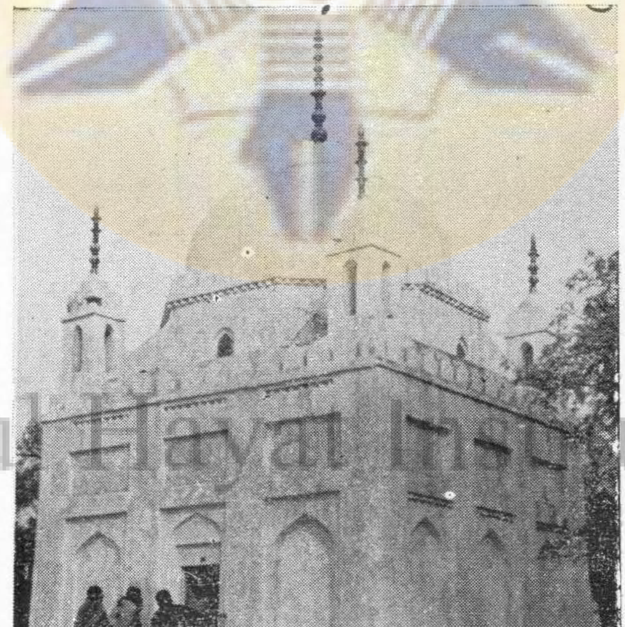

ميون ونهين درويش جو مقبرو

Gul Hayat Institute

هيءُ واقعو سن ۱۱۲۴هه/۱۷۱۲ع ۾ ٿيو. توڙڪيءَ جو قديم قبرستان، مرزا مغل بيگ جو خالدالي مقام هو. ڪيس ابوالقاسم خان زمان جي مزار جي پرسان سپرد خاڪ ڪيو ويو. مزار پيلي رنگ جي پٿر جي ڏاڍي سهڻي نقش و نگار سان ٺهيل آهي. مزار جي ٺنهي پاسن کان آيت تبارڪالذي ڏاڍي نفيس خط ۾ اڪريل آهي. مزار جي الهندي پاسي کان وچين چوڪنڊيءَ تي نقاش ۽ ڪاتب جو نالو "ڪتبه حبيب‌الله تتهه" تحرير ٿيل آهي. مزار تي هيٺيون تاريخي ڪتبو اڪريل آهي:

"بتاريخ روز جمعه بيست و چهارم صفر
مرزا بيگ مرحوم ابن مرزا جان بيگ ارغون
وفات يافت سن ۱۱۲۴هه."

مرزا مغل بيگ جي وفات تي شاهه صاحب هي لفظ چيا هئا: "يڪ مغل به بوده"، جن مان تاريخ وفات نڪري ٿي. "بود خبيث" مان به تاريخ وفات ۱۱۲۴هه نڪري ٿي(۲۱).

۷- اميرشاهه قاسم خان زمان جي مزار

ميون والهين جي مقبري کان اتڪل هڪ سؤ قدمن جي مفاصلي تي اميرشاهه قاسم خان زمان جي مزار آهي. هيءَ مزار پيلي پٿر جي، هڪ سرن جي ٿلهي تي ٻين مزارن سان گڏ آهي. اهو هڪ-سرائون ٿلهو اتڪل ٽي چار فوٽ اوچو آهي. هن ٿلهي تي جملي چار قبرون آهن. ٻه قبرون اتر ۾ ۽ ٻه قبرون ڏاکڻي کان آهن. شاهه قاسم خان زمان جي مزار مٿن کان اوپر ۾ آهي. هيءَ مزار فن تعمير جو نهايت ئي نادر نمونو آهي. خوبصورت زرد پٿر جي تعويذ تي نهايت ئي حيرت ۾ وجهندڙ نقش نگار، آيت‌الڪرسي ۽ چوڌاري عبرت انگيز شعر ڏنل آهن. خان زمان جي مزار جي لوڙهه جي مٿن کان ڪلمو پاڪ لکيل آهي ۽ پيراهديءَ کان تاريخي ڪتبو لڳل آهي. ڪتبو هن ريت آهي:

"بتاريخ چاردهم روز دوشنبه وقت عصر شهر رمضان ۱۰۱۹هه
مزار نوزده امير شاهه قاسم خان
ارغون بيگلار ڪه حاتم زمان و شجاع
دوران بود، از دار فاني بدار باقي رحلت نمود،
العبد محمود اسود الاهي در جوار رحمت."

ساڳئي ٿلهي تي پيراهديءَ کان هڪ ننڍي زرد پٿر جي مزار ڪنهن ٻار جي آهي. جاءِ وقوع جي ڏسڻ مان اهو اندازو لڳائي سگهجي ٿو ته انهن قبرن جي ٿلهي جي چوڪرد احاطي جي ديوار ٺهيل هئي، جا ٻوڙي ڊهي ويئي آهي. اڄ به ٽوٽل ڀڳل سرن جا ٽڪر ٽوٽا ان جي آس‌پاس ڏسڻ ۾ اچن ٿا.

Gul Hayat Institute

سنڌ ۾ شاهه قاسم خان زمان وڏي بلند مرتبي جي ترخاني اميرن مان ٿي گذريو آهي. سنڌ جي تاريخ پڙهڻ مان پتو پوي ٿو ته مغلن جي سنڌ فتح ڪرڻ کان پوءِ يعني ترخاني دور جي زوال واري زماني ۾ سنڌ تي صحيح معنيٰ ۾ ٻن خاندانن جي حڪومت جو تسلط قائم هو. لوهڙي واري پرڳڻي تي امير شاهه قاسم ۽ سندس پٽ پوٽا قابض رهيا، ۽ ٺٽي واري حصي تي وري امير خسرو چرڪس جو گهراڻو اقتدار ۾ رهيو. شاهه قاسم خان زمان سنڌ ۾ اچڻ کان پوءِ عمرڪوٽ جي والي ورسي جي ڀائٽيءَ سان شادي ڪئي، جنهن مان ابوالقاسم سنه ٩٤٧هه- ١٥٤٠ع ۾ عمرڪوٽ ۾ ڄائو (٢٢).

امير شاهه قاسم خان زمان، پنهنجي والد جي وفات کان پوءِ پنهنجي والده سان گڏ "ٻيٺي ڳوٺ" ۾ رهڻ لڳو. مرزا شاهه حسن ارغون سنڌ جي حاڪم، خان زمان کي مدد معاش لاءِ "ڪاڇي جو ڳوٺ" جاگير ۾ ڏنو هو (٢٣). شاهه حسن ارغون سنه ٩٦٢هه ۾ لاولد فوت ٿي ويو ۽ مرزا عيسيٰ ترخان سنڌ جي گاديءَ تي ويٺو. انهيءَ دور ۾ خان زمان عزت ڀري زندگي گذارڻ لڳو. مرزا عيسيٰ ترخان جي وفات کان پوءِ سندس ٻن پٽن مرزا محمد باقي ۽ مرزا جان بابا جي وچ ۾ تخت لاءِ ويڙهه هلي، جنهن ۾ خان زمان، مرزا جان بابا جو طرف ورتو. پاڻ نهايت ئي بهادريءَ ۽ دليريءَ سان وڙهندو رهيو. بيگلارنامي جي مطالعي مان ظاهر ٿئي ٿو ته خان زمان فن سپاهه گيريءَ مان واقف هو ۽ ان سان گڏ شاعريءَ ۾ به ملڪو رکندڙ هو.

هن هڪ دفعي مرزا محمد باقيءَ تي شبخون هنيو، ليڪن مرزا باقي پنهنجي جان بچائي ڀڄي ويو (٢٤). آخر ۾ ليٽ مرزا جان بابا خود سنڌ جي تخت جي ٻيڙي ٻوڙي ڇڏي. مرزا محمد باقي، خان زمان کي عزت ۽ احترام سان پنهنجن خاص اميرن ۾ داخل ڪيو (٢٥). مرزا محمد باقي، خان زمان کي لوهڙي جو علائقو جاگير ۾ ڏنو. هن آتي جو انتظار اهڙو ته بهتر رکيو، جو رياست جو شان پيدا ٿي ويو هو (٢٦)، (٢٧)، (٢٨).

مرزا محمد باقي جي خودڪشي ڪرڻ کان پوءِ سندس پٽ مرزا جاني بيگ سنڌ جي تخت جو مالڪ بڻيو. شاهه قاسم خان زمان سندس بااعتماد پيلي هو. مرزا جاني بيگ جي دور ۾ اڪبر بادشاهه جي سپهه سالار عبدالرحيم خان خانان سنڌ تي حملو ڪيو. خان زمان سنڌ جي سلامتيءَ لاءِ مرزا جاني بيگ سان گڏجي مغل حملي آورن جو جوانمردي ۽ بهادريءَ سان مقابلو ڪيو ۽ خان زمان هڪ مضبوط فوج وٺي لوهڙي جي قلعي ۾ مغل فوج سان مقابلي ڪرڻ لاءِ تيار ٿي ويٺو. عبدالرحيم خان خانان جي ڏاڍي خواهش هئي ته خان زمان ڪنهن به طرح سان اچي ساڻس ملاقات ڪري، ليڪن خان زمان جي غيرت اهو گوارا نه ٿي ڪيو. آخر مرزا جاني بيگ جي پيش پوڻ کان پوءِ خان زمان مجبور ٿي "راهوت" وٽ اچي خان خانان سان ملاقات ڪئي (٢٩). خان زمان جي بهادري ۽ مردانگيءَ جون ڳالهيون ٻڌي، اڪبر بادشاهه پڻ سندس ڏاڍو قدردان ٿيو (٣٠). خان زمان جو اولاد سنه ١٠١٧هه تائين لوهڙي جي علائقي تي قابض رهيو (٣١).

خان زمان ۾ شاديون ڪيون هيون، جنهن مان ڪن هڪ شادي سنڌ جي راجپوتن مان به ڪئي هئي. انهيءَ سنڌي گهرواريءَ مان سندس وڏو پٽ مير ابوالقاسم سلطان ڄائو. شاهه قاسم خان زمان کي ڪل آٺ پٽ ٿيا: مير ابوالقاسم سلطان، مرزا قاسم، مير مقيم سلطان، مير فتحي بيگ، مرزا ياران بيگ، مير سليم شاهه، امير مراد بيگ ۽ مير جندائي بيگ (٣٢). خان زمان ١٤- رمضان ١٠١٩ هه تي سومر ڏينهن عصر جي وقت هن فاني جهان مان رحلت ڪئي. انتقال وقت سندس عمر ٧٢ سال هئي (٣٣). ادراڪي بيگلار، شاهه قاسم خان زمان جي زندگيءَ جي حالات ۽ بهادريءَ جي ڪارنامن جو ذڪر پنهنجي فارسي ڪتاب "بيگلارنامه" ۾ تفصيل سان بيان ڪيو آهي.

٨- مير ابوالقاسم سلطان جي مزار

مير ابوالقاسم سلطان جي مزار پنهنجي والد مير شاهه قاسم خان زمان جي پهلوءَ ۾ ساڳئي پڪسيرائين ٿلهي تي پيلي پٿر جي آهي. مزار جي تعويذ تي نهايت ئي خوشنما نقش نگار ۽ قرآني آيتون اڪريل آهن. مزار جي پيرانديءَ کان هي ڪتبو لکيل آهي:

"تاريخ وفات مير ابوالقاسم سلطان
ولد شاهه قاسم خان بيگلار ١٠٢٩ هه."

مير ابوالقاسم سلطان، خان زمان جو وڏو پٽ هو. مير صاحب سنه ٩٩٩ هه ۾ ڄائو. ننڍي هوندي ئي کيس اعليٰ تعليم ۽ تربيت ڏني هئي. فن سپاهه گيريءَ ۾ به يڪتاءِ روزگار هو (٣٤). بهادري ۽ جوانمرديءَ ۾ پنهنجي زماني جو مٽ پاڻ هو. فن سپاهه گريءَ سان گڏ پاڻ اعليٰ درجي جو شاعر پڻ هو. "بيگلار" سندس تخلص هو (٣٥).

مرزا جاني بيگ جي وفات کان پوءِ (١٠٠٨ هه) سنڌ جي حڪومت جو پروانو مرزا غازي بيگ کي حاصل ٿيو. مرزا غازي بيگ، مرزا جاني بيگ جو پٽ هو. مرزا غازي بيگ ۽ سندس جهونن اميرن جي وچ ۾ آويزش پيدا ٿي پئي. ابوالقاسم سلطان پڻ انهن پراڻن اميرن مان هڪ هو. سنه ١٢-١٠١١ هه ڌاري سندس ۽ مرزا غازي بيگ جي درميان اختلاف وڌي ويا، جن آخر ۾ جنگ جي صورت اختيار ڪئي. گهڻيءَ ڇڪتاڻ کان پوءِ ليث نصرپور جي ويجهو "شاهه ڳڙهه" جي قلعي ۾ سندس والد خان زمان جي وچ ۾ پوڻ ڪري مرزا غازي بيگ ۽ مير ابوالقاسم سلطان جي وچ ۾ قرآن پاڪ تي فيصلو ٿيو. ليڪن باوجود انهيءَ صلح نامي جي، مرزا غازي بيگ جي دل مان ڪدورت نه وئي. انهيءَ دلي ڪدورت ۽ نفرت جو آخرين نتيجو اهو نڪتو جو مرزا غازي بيگ، مير ابوالقاسم کي ڪنهن بهاني سان انڌو ڪرائي، ٺٽي ۾ نظربند رکيو. سندس پيڻ شاهه بيگم، جيڪا مرزا غازي بيگ جي مائيٽي ماءُ هئي، سا روزانو رات جو پاڻ ڏانهن کيرٿي موڪليندي هئي. هڪ رات ٿالهيءَ ۾ کيرٿيءَ جي بجاءِ ڏانهنس رسي موڪليائين، جنهن جي وسيلي بند مان نڪري ٻاهر اٺ تي چڙهي وٺي ڀڳو، پر بدقسمتيءَ سان پڪڙجي پيو (٣٦).

Gul Hayat Institute

ان بعد اهو معلوم ٿي نه سگهيو آهي ته سندس وفات ڪيئن ٿي؟ البت وفات کان پوءِ کيس لوڪيءَ جي خالدالي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

مير ابوالقاسم سلطان ٽي شاديون ڪيون. پهرين ميان يارمحمد ترخان جي ڌيءَ سان سندس عقد ٿيل هو، جنهن مان فتح خان ڄائو. ٻي راڻي مينگهراج جي ڌيءَ سان شادي ڪيائين. جنهن مان عزيز بيگ ۽ شاهه بيگ ٻالي پٽ ڄاوا. ٽين سميجن مان شادي ڪيائين، جنهن مان سلطان بيگ، بهادر بيگ، خوشحال بيگ ۽ احمد بيگ ٻالي پٽ ڄاوا(٣٧). بيگلارنامي واري صاحب، مير ابوالقاسم سلطان جي وفات جو سن ١٠٢٣ هه ڄاڻايو آهي ۽ اهو ساڳيو سن "مقالات الشعراء" ۾ پڻ درج ڪيو ويو آهي. ليڪن مير صاحب سن ١٠٣٩ هه ۾ انتقال ڪيو ۽ وفات وقت سندس عمر ستر ورهيه هئي(٣٨).

٩- شير بيگ بن علي شير ارغون جي قبر

شاهه قاسم خان زمان ۽ مير ابوالقاسم سلطان وارين مزارن جي ساڳئي پڪ-سيرائين ٿلهي تي ڏکڻ طرف کان پيرانديءَ ۾ ٻه مزارون آهن، جي پڻ ساڳئي زرد پٿر جون ٺهيل آهن. انهن مزارن جي تعويذ تي پڻ قرآني آيتون ۽ شعر ڏنل آهن. شاهه قاسم خان زمان جي پيرانديءَ واري مزار شير بيگ بن علي شير ارغون جي آهي. مرزا شير بيگ، شاهه قاسم خان زمان جو ڀائٽيو هو. سندس شهادت جو واقعو ١٠٣٠هه ۾ ٿيو. سندس مزار جي لوڙهه جي پيرانديءَ کان هيءُ تاريخي ڪتبو لڳل آهي:

"تاريخ رحلت نمود مير شير بيگ مرحوم بن
مير علي شير ارغون روز دو شنبه وقت
در پاس يازدهم شهر رمضان المبارڪ
سن ١٠٣٠هه در جنگ بمرتبه شهادت رسيد."

١٠- لاهوري سيد جي مزار

امير شاهه قاسم خان زمان جي مزار جي ٿلهي جي ڏکڻ اوڀر ۾ چند قدمن تي لاهوري سيد جي مزار آهي. گهڻي ڪوشش جي باوجود سيد صاحب جو نالو پڙهڻ ۾ نٿو اچي. مزار پيلي پٿر جي آهي، جنهن جي پيرانديءَ کان ڪتبو لڳل آهي. ڪتبي جي چوگرد فارسي شعر اڪريل آهن. مزار جو تاريخي ڪتبو هن ريت آهي:

"تاريخ رحلت ڪرد از دارالفنا
بدارالبقا سيد نا..................
بلده لاهور روز دو شنبه وقت چاشت
٢٢ رجب المرجب سن ١١٠٢هه."

Gul Hayat Institute

١١- مرڪ مينار

برصغير هند و پاڪ جي مسلمان حاڪمن ۽ سلطانن، خصوصاً مغلن ۽ سنڌي اميرن جو رجحان ۽ ميلان فن عمارت سازيءَ ڏانهن گهڻو هو. هو عاليشان حويليون، محلاتون ۽ مقبرا ٺهرائيندا هئا. سنڌ الهيءَ دؤر ۾ برصغير هند و پاڪ جو هڪ اهڙو ملڪ هو، جتي اڪثر ڪري ايراني ماهر ۽ ڪاريگر ايندا رهندا هئا، جن هن ملڪ ۾ عمارت سازيءَ جي فن جا جوهر ڏيکاريا. سنڌ جي قديم تاريخي شهرن ۾ ايراني ۽ گجراتي ماهرن جا تعمير ڪيل مقبرا، قبا ۽ رائنڪون اڄ به يادگار آهن. تاريخ جي مطالعي مان معلوم ٿئي ٿو ته هرڪنهن امير، جاگيردار ۽ سرنديءَ واري پنهنجي وس ۽ پهچ آهر تعميرات جو ڪم ڪرايو آهي. هنن پنهنجن محبوبن، پيارن، عزيزن ۽ دوستن جي مٿان چبوترا، قبا ۽ رائنڪون ٺهرايون آهن.

انسان ته انسان، مگر جانورن، گهوڙن، ڪتن ۽ هرڻن تي به پنهنجي پيار ۽ محبت جي اظهار لاءِ مقبرا تعمير ڪرايا آهن. تاريخ ۾ اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. آگري ۾ هندستان جي هاڪاري مغل بادشاهه اڪبر پنهنجي وفادار ڪتي تي هڪ عاليشان مقبرو ٺهرايو هو، جو بادشاهه جي پيارن درٻار خان تعمير ڪرايو هو ۽ آخر ۾ خان جي وفات کان پوءِ درٻار خان خود ان مقبري ۾ دفن ٿيو. ساڳيءَ طرح آگري جي قلعي جي ڏکڻ ۾ سڪندره واري رستي تي هڪ گهوڙي تي عاليشان مقبرو تعمير ڪرايل آهي. اهڙيءَ طرح سنڌ ۾ به اهڙا ڪيترائي مثال ملن ٿا. ٺوڙڪيءَ جي هن تاريخي قبرستان ۾ امير شاهه قاسم خان زمان، پنهنجي والد شاهه قاسم بيگلار جي مزار جي ڏکڻ ۾ پنهنجي پياري گهوڙي تي "مرڪ مينار" نالي هڪ منارو تعمير ڪرايو هو.

تاريخ ۾ اچي ٿو ته خان زمان جي سواريءَ لاءِ هڪ خاص گهوڙو هوندو هو، جنهن کي "مرڪ" ڪري چوندا هئا. اهو گهوڙو ڪيترين ئي خوبين ۽ خاصيتن جي ڪري سنڌ ۾ مشهور هو. الهيءَ گهوڙي تي خان زمان سوار ٿي ڪيترائي جنگي معرڪا سر ڪيا هئا. بيگلارنامي وارو صاحب لکي ٿو ته جڏهن خان زمان ۽ مرزا محمد باقي جي وچ ۾ صلح ٿيو، تڏهن خان زمان اهو گهوڙو سندس حوالي ڪيو، ۽ مرزا باقي سندس ڏلل تحفو پسند ڪندي وري سندس حوالي ڪيو. انڙ قوم جي زور پرڻ تي خان زمان ساهتي پرڳڻي جي سهتا قوم جي بستين ۽ ڏيپارجا ڪوٽ تي حملو ڪيو(٣٩). ڪوٽ ۽ ان جي آسپاس وارين بستين ۾ ڦرلٽ ڪرڻ کان پوءِ جڏهن خان زمان واپس نصرپور موٽي رهيو هو، ته رستي ۾ سندس لاڏور گهوڙي "مرڪ" کي نانگ ڏنگيو، جنهنڪري اهو مري ويو.

"مرڪ" سان خان زمان جي ڏاڍي محبت هئي. اهو گهوڙو به ڏاڍو جرئت ڀريو ۽ جفاڪش هو. خان زمان ان گهوڙي کي کڻائي ٺوڙڪيءَ جي قبرستان ۾ اچي دفن ڪرايو ۽

ان جي ملتان هڪ عاليشان منارو تعمير ڪرايو، جنهن کي ”مرڳ مينار ڪري چوندا آهن(۴۰). هن وقت هيءُ منارو ڏهي زمين دوز ٿي ويو آهي. قديم آثارن واري کاتي جي ڪوتاهيءَ ۽ بيڪاري هن مناري کي نابود ڪري ڇڏيو آهي. افسوس! جو هي سنڌ جي ماضيءَ جو يادگار مينار بي توجهيءَ ۽ لاغرضيءَ جو شڪار ٿي، هميشه لاءِ تباهه ۽ برباد ٿي ويندو ويو.

۱۲- شاهه قاسم بيگلار جي مزار

مرڳ مينار جي اتر ۾ اٽڪل ڏهاڪو قدمن تي شاهه قاسم بيگلار جي مزار آهي. هن بزرگ جو تعلق صحيح النسب سادات جي وڏي عزت پرئي خاندان سان هو. سندس خاندان لسب جو سلسلو هن طرح آهي: امير شاهه قاسم بيگلار بن ابو بيگ بن چوچڪ بيگ (فريدلار جو پائنيو) سمرقند شهر جو وينل هو ۽ بيگلار قبيلي سان هو. اهو بيگلار حضرت علي ڪرم الله وجه جي اولاد مان هو. بيگلار جو ڏاڏو سيد علاؤالدين علي خواجه بن سيد نظام الدين ملڪ بن سيد بهاؤالدين بن سيد علي بن سيد احمد بن سيد عبدالله بن سيد جعفر بن سيد عبدالله بن سيد نظام الدين بن علي (هي ترمذ شهر سان لڏي اچي سمرقند ۾ رهيو هو) بن سيد ابوالقاسم بن سيد زين العابدين بن سيد شمس الدين محمد بن شرف الدين حسين بن سيد عبدالله الاعرج بن سيد حسين الاصغر زماني جي انقلابن سبب عربستان کي ڇڏي اچي ترڪستان ۾ رهيو، جتي ترڪن سان پڻ شاديون ڪيائين. ان ڪري امير شاهه قاسم بيگلار جو ماناٽو لاڳاپو ارغونن سان ٿي پيو (۴۱). شاهه قاسم بيگلار، سنڌ جي حاڪم شاهه حسن ارغون جي زماني ۾ سنه ۹۲۸ﻫ ڌاري سمرقند کان سنڌ ۾ آيو. هن جو جيئن ته سنڌ جي ارغون خاندان سان تعلق سمرقند ۾ ئي هو، ان ڪري سنڌ ۾ اچڻ شرط مرزا شاهه حسن ارغون کيس وڏي عزت ۽ احترام جي نگاهه سان ڏٺو ۽ کيس پنهنجن خاص اميرن ۾ شامل ڪيو. شاهه حسن ارغون، ”جهيجو“ پرڳڻو کيس مدد لاءِ جاگير طور ڏنو. شاهه قاسم بيگلار، عمرڪوٽ جي راڻي ڌرمسين جي ڀائيجيءَ سان شادي ڪئي (۴۲).

تاريخي لحاظ کان اهو زمانو همايون بادشاهه ۽ شيرشاهه سوريءَ جي تخت ۽ تاج خاطر ويڙهه وارو هو، جنهن ۾ همايون شڪست کائي، سنڌ ۾ پيهر پنهنجي تخت کي حاصل ڪرڻ لاءِ بخت آزمائي ڪرڻ لڳو. سنه ۹۵۰ﻫ ۾ ”جون“ پرڳڻي جي آسپاس شاهه حسن ارغون ۽ همايون جي فوجن جي درميان ويڙهه لڳي، جنهن ۾ شاهه قاسم بيگلار قتل ٿي ويو (۴۳). شاهه قاسم بيگلار جي لاش کي نصرپور جي پرسان ”سالگري واهه“ جي ڪناري تي توري جي قبرستان ۾ دفن ڪيو ويو.

توريءَ جي قبرستان ۾ اڄ به شاهه قاسم بيگلار جي قبر سالم حالت ۾ موجود آهي. مزار زرد پٿر جي ٺهيل آهي. مزار جو تعويذ مخروطي نموني جو ٺهيل آهي. تعويذ تي نهايت ٺي

نفيس ۽ خوشنما ٽُڪ جو ڪم ٿيل آهي. مزار جي پنهي پاسن کان قرآني آيتون اُڪريل آهن. تعويذ جي پائيڻي تي هيٺيون تاريخي ڪتبو اُڪريل آهي:

"تاريخ مغفرت پناهي جلال آل
طه و يٰس امير ڪبير سيد قاسم
بيگلار ابن امير مرحومي
ابوڪ بيگ در شهر ربيع الاول
سن نهصد و پنجاه و چهارم
از دارالفنا بدارالبقا رحلت نمود."

مٿين ڪتبي مان سندس وفات جو سال ٩٥٤هه اُڪري ٿو. همايون ٢٨- رمضان المبارڪ سنه ٩٤٧هه ۾ سنڌ ۾ پهتو هو ۽ ٧- ربيع الاول سنه ٩٥٠هه "جون" پرڳڻي مان لڏي قنڌار ويو. انهيءَ لحاظ کان شاهه قاسم بيگلار جي شهادت جو واقعو همايون جي سنڌ ۾ هجڻ وقت ٿيو. شاهه قاسم بيگلار جي مزار واري ٿلهي تي ست-اٺ ننڍڙيون پيلي پٿر جون قبرون آهن، جيڪي ٻارن جون معلوم ٿين ٿيون.

١٣- سلطان مقيم بيگلار جي نياڻيءَ جي مزار

سلطان مقيم بيگلار، امير شاهه قاسم خان زمان جو ٻيو نمبر پٽ هو. سلطان مقيم فصيح بيان، خوش طبع، نرم مزاج، بردبار ۽ اعليٰ شخصيت، صحبتي، مددگار ۽ عزيز رکندڙ هو. ربيع الاول ٩٨٧هه ۾ ڄائو ۽ سنه ١٠٣٣هه تائين زنده رهيو. مير صاحب، سلطان قلي بيگلار جي نياڻيءَ مان هو. علاؤالدين الغ، راڻي مينگهراج ۽ قلعي ڪوٽڙي جي حاڪم پرٿوي راج جون نياڻيون سندس نڪاح ۾ هيون. مير صاحب کي جملي ڇهه پٽ ڄاوا. سلطان مقيم جي هڪ نياڻيءَ جي قبر تورڪيءَ جي قبرستان ۾ "مرگ مينار" جي برباد ٿيل ڪنبذن جي اولهه ۾ واقع آهي. هيءَ مزار ٻن خاندان جي ٻين مزارن والگر پيلي پٿر جي ٺهيل آهي. قبر جي لوڙهه جي پيرانديءَ کان هيءُ ڪتبو اُڪريل آهي:

"تاريخ رحلت عفت و عصمت پناهه
بيگ بنت سلطان مقيم
ارغون بيگلار روز يڪشنبه
١٠١٧هه از شانزده سال بود ڪه
رخت حيات برڪلان قضا
و قدر سپرده در شهر ذوالحج."

١٤- پڻ تحقيق طلب قبرون

سلطان مقيم جي لياڻيءَ جي مزار ۽ مرگ مينار جي وچ تي ٻه مزارون آهن، جن مان هڪ مرگ مينار جي اولهه ۾ آهي، جنهن تي ابن قاسم سلطان جو نالو تحرير ڪيل آهي. مزار تي سهڻو ۽ دلڪش نقش نگار ڪٽيل آهي. ابن قاسم سلطان (؟) جي حياتيءَ جو ڪوبه مفصل احوال دستياب ٿي نه سگهيو آهي ۽ ساڳي وقت مزار تي جيڪو ڪتبو لڳل آهي، ان جي عبارت وقت گذرڻ سان متجندي رهي آهي، جنهنڪري پوريءَ طرح سان پڙهڻ ۾ نٿي اچي.

اتهيءَ مزار جي سامهون هڪ پي پيلي رنگ جي پٿر جي قبر آهي، جنهن تي پڻ تاريخي ڪتبو لڳل آهي. ڪتبي مان صرف امير قاسم سلطان جو نالو پڙهڻ ۾ اچي ٿو، باقي عبارت جو خال اهو ساڳيو ئي مٿي بيان ڪيل ابن قاسم سلطان جي مزار واري ڪتبي جهڙو آهي. بهرحال انهن ٻنهي جي باري ۾ تحقيق ۽ جستجو جاري آهي ۽ احوال ملڻ کان پوءِ ئي ڪا صحيح راءِ ڏئي سگهبي.

١٥- اسماعيل شاهه بخاريءَ جي درگاهه

تورڪيءَ جي قبرستان ۾ ميون ولهين جي مقبري کان ٿورو پرڀرو اولهه ۾ هڪ سفيد قبو آهي، جنهن ۾ سيد اسماعيل شاهه بخاريءَ جي مزار آهي. مزار تي ڪوبه تاريخي ڪتبو لڳل ڪونه آهي. قبي جي دروازي تي نهايت ئي نفيس ۽ عمدي ڪنائيءَ جو ڪم ٿيل آهي. سيد اسماعيل شاهه پنهنجي دور جو هڪ وڏو جيد عالم، متقي بزرگ ۽ روحانيت جو صاحب هو. چون ٿا ته سيد سڳورو اصل ۾ سنڌ جي جهوني شهر متيارين جو رهاڪو هو. ميين ولهين سان سندس محبت جو رستو هو. فقير صاحب جي صحبت ۽ محبت ڪيس هتي آندو. ميين ولهين جي وفات کان پوءِ جلدئي هن بزرگ هيءُ جهان ڇڏيو. هر سال سندس مزار تي ميلو لڳندو آهي ۽ هزارين عقيدتمند اچي ميڙو ڪن ٿا.

١٦- ميان پيڙي درس جي درگاهه

ميون ولهين ۽ شاهه اسماعيل بخاريءَ جي قبن جي وچ ۾ هڪ پڪ-سرائون چبوترو ٺهيل آهي، جنهن ۾ پيڙي درس جو آخرين آرامگاهه آهي. پاڻ پنهنجي وقت جو وڏو عالم ۽ سير سلوڪ جو صاحب هو. هيءُ بزرگ سيد اسماعيل شاهه بخاري ۽ ميين ولهين جو معاصر هو. پاڻ ۾ ڏاڍيون رهاڻيون ڪندا هئا ۽ حال وقال واپرائيندا هئا. وقت جي حاڪمن جي ساڻس ڏاڍي عقيدت هوندي هئي. هن درويش جي چبوتري جي اڏاوت ۾ لڳل سنهيون سرون ڪتب آندل آهن، جن مٿان ڪچ جي گاري جو ڪم ٿيل آهي. چون ٿا ته سهتا قوم جا ماڻهو اڄ به سندس مزار تي گهڻو ايندا آهن.

Gul Hayat Institute

حوالا ۽ واڌارا

(١) سانگري واهه جي ڪناري تي شاهه قاسم خان زمان بيگلار "شاهه ڳڙهه" نالي هڪ قلعو تعمير ڪرايو هو، جو شيخ موسيٰ آهنڊائي جي مقام جي اتر ۾ سيد محمد حسن شاهه (عرف پورل شاهه) جي ڳوٺ کان پنجن-ڇهن ميلن جي مفاصلي تي آهي. اوير پاسي کان "سانگري" جا نشان اڃا به قائم آهن.

(٢) ميان غلام شاهه ڪلهوڙي پنهنجي دؤر ۾ نصرپور کان چار ميل الهندي طرف "سانگري" جي ڪناري تي "شاهپور" نالي هڪ نئون شهر ٻڌايو هو. ٢٥-محرم الحرام ١١٧٣هه- ٢٠-سيپٽمبر، ١٧٥٩ع تي پاڻ الهيءَ شهر ۾ اچي رهيو. درياهه جي رخ بدلائڻ ۽ تيز هوائن سبب اهو شهر جلد ئي ڦٽي ويو. اهو شهر "الهڏني سالد" جي پرسان هو، جنهن کي "شاهپور درپور" چوندا آهن. ميان غلام شاهه ساڳئي نالي سان هڪ ٻيو شهر به ٻڌايو هو، جو پڻ ڦٽي ويو.

(٣) روزنامه "هلال پاڪستان" ڪراچي، مورخه ١٨-١٢-١٩٧٩ع.

(٤) قريشي حامد علي خانائي: "ڪوٽڙي مغل- لطيف جي مجازي بستي"، قلمي مقالو.

(٥) سيد حسام الدين راشدي: "مثنوي چنيسر نامه"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، مقدمو ص ٣٠.

(٦) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش: "تاريخ طاهري"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ٣٥٣.

(٧) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش: "بيگلارنامه"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ١٩٨٠، ص ٣٤-٢٣٤.

(٨) "قانع"، مير علي شير: "تحفة الڪرام" (فارسي)، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ٩٩-١٨٦.
"قانع"، مير علي شير: "تحفة الڪرام، (سنڌي)، ص ٢٢١، ٣٤٣، ٣٩٣.

(٩) ميمڻ، خانبهادر محمد صديق: "بيگلارنامو" (سنڌي)، سنڌ مسلم ادبي سوسائٽي حيدرآباد، ١٩٤٥ع، ص ٤٦، ٤٧، ٨٦.

(١٠) "قانع"، مير علي شير: "مقالات الشعراء"، سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد، ص ٢٤٩.

(١١) "مثنوي چنيسر نامه"، ص ٣٠.

(١٢) محترم يار محمد درس ويٺل ڳوٺ ميون والهيون جي زباني معلوم ٿيو ته اتان لنڊل شين مان جنڊ ۽ ڪجهه سڪا ڊاڪٽر غلام علي الانا صاحب سنڌالاجيءَ لاءِ ڪڍائي ويو آهي.

(١٣) مولائي شيدائي: "تاريخ تمدن سنڌ"، سنڌ يونيورسٽي حيدرآباد، ١٩٥٩ع، ص ٤٧٧.

(١٤) "تحفة الڪرام" (سنڌي)، ص ٣٩٣.

(١٥) بلوچ، ڊاڪٽر نبي بخش: "سنڌي شاعريءَ ۾ نئون اضافو" (مقالو)، ماهوار "نئين زندگي" حيدرآباد، ماهه آگسٽ- سيپٽمبر ١٩٨١ع، ص ٢٧.

Gul Hayat Institute

(١٦) ميون ونهين جي ڪن همعصرن ۽ معتقد بزرگن جو احوال ”تحفة الڪرام“ ص ٣٩٣-٩٤) ۾ ملي ٿو، جن جو احوال هتي ڏجي ٿو:

(الف) **درويش لڏو:** هيءُ بزرگ پنهنجي زماني جي وڏن درويشن ۽ عالمن مان ٿي گذريو آهي. ميين ونهين جي مسندِ فيض تان روحاني فيض حاصل ڪيو هئائين. مٿس درويش جو ڏاڍو توجهه هو ۽ پاڻ وڏي ڪشف ۽ حضور جو صاحب هو.

(ب) **مولانا عباس:** شيخ ونهين جي خاص خادمن ۽ شاگردن مان هو. روحاني فيض پڻ شيخ ونهين کان حاصل ڪيو هئائين. پاڻ وڏي حال ۽ قال جو صاحب ٿي گذريو آهي.

(ج) **شيخ صدو نوهريو:** پنهنجي وقت جو وڏو عارف ۽ زماني جي وڏن بزرگن مان ٿي گذريو آهي.

(١٧) ”تحفة الڪرام“ جي سنڌي ترجمي (ص ٣٩٣) ۾ ميون ونهين جو سن وفات ١١٠٠ هه لکيو ويو آهي، جو بلڪل غلط آهي. هن بزرگ جي مزار جي لوح تي پيرانديءَ کان لڳل ڪتبي تي لکيل سن ١٠٠١هه درست چئي سگهبو.

(١٨) امير شاهه قاسم خان زمان جي درويشن ۽ الله وارن بزرگن سان عقيدت هوندي هئي. ان زماني جي وڏي درويش ميون ونهين سان پڻ سندس ڏاڍي عقيدتمندي هئي. انهيءَ بزرگ جي ڀرسان ئي هن وقت اهو مڪلي جو قبرستان سڏجي ٿو.

(١٩) ميون ونهين درويش جي باري ۾ مختلف روايتون:

(الف) هيءَ روايت اسان کي ميان عبدالرحمان منگي صاحب کان سکرنڊ شهر مان بروز آچر تاريخ ٢٣- مارچ ١٩٨٠ع -- جمادي الاول، ١٤٠٠هه تي ملي. هن روايت موجب سڪرنڊ تعلقي جي ”چتن شاهه ڳوٺ“ جي ڀرسان ”دوست علي مري بلوچ جو ڳوٺ“ آهي. ان ڳوٺ جي اتر ۾ ميون محمد عثمان منگي فقير عرف ”ونهيو شير“ جي درگاهه آهي. ميون عثمان فقير اصل ۾ آچ شريف جو وڏو درويش ۽ حال و قال جو صاحب هو. زماني جي انقلابن سبب آچ مان هجرت ڪري، پنهنجين چئن ڌيئرن ۽ هڪ حجام سان گڏجي اچي انهيءَ ڳوٺ ۾ رهيو. ان زماني ۾ ان ڳوٺ جو جاگيردار ”بگو خان انڙ“ هو. فقير صاحب ۽ سندس ڪچي عيال جي باري ۾ پڻ جاگيردار جي نيت خراب ٿي پئي ۽ دل ۾ دغا ڌاري، پنهنجي فوج جا ماڻهو وٺي اچي فقير صاحب جي مٿان ڪڙڪيو.

باگي خان انڙ جو ڳوٺ ان زماني ۾ موجوده ”راهب شاهه جي ڳوٺ“ جي نزديڪ هو. حسن علي خان انڙ وارا مذڪوره باگي خان جي پشت مان آهن. فقير صاحب حملو ڪري ايندڙن جي خلاف درگاهه الاهيءَ ۾ دعا گهري ته هو گهوڙن سميت يڪدم زمين ۾ اندر ڌڄڻ لڳا. آخر فقير صاحب کي گهڻيئي آزيون نيزاريون ڪيائون. ليڪن فقير صاحب کين سنگ ڏيڻ جي شرط تي کين آزاد ٿيڻ لاءِ دعا گهري ويئي ته هنن جا بند خلاص ٿيا. ليڪن آزاد

Gul Hayat Institute

تنهن کان پوءِ جاگيردار پنهنجي شرط تان ڦري ويو. عثمان فقير پنهنجي ڏاله تي چڙهي، الڙ جاگيردار ڏانهن روانو ٿيو ۽ کيس پنهنجي شرط جي پوراڻي ڪرڻ لاءِ زور ڀريو. ان تي جاگيردار ناراض ٿي فقير جي ڏاله کي ڪٺي شينهن سان گڏ پڃري ۾ بند ڪرايو ۽ کيس کٽيءَ ۾ زهر ملائي کائڻ لاءِ ڏنو ويو. جڏهن صبح ٿيو ته ڏٺائون ته فقير زنده ويٺو آهي ۽ ڏاله شينهن کي کائي چڏيو آهي. فقير جي اها ڪرامت ڏسي کيس سنگت ڏنائون، جنهن مان کيس اولاد ٿيو. "چتن شاهه" ڳوٺ وارا منگيا فقير سندس پيڙهيءَ مان آهن. فقير صاحب اڪثر شينهن تي سواري ڪندو هو، انهيءَ ڪري کيس "ونهيو شير" ڪري چوندا آهن. ڪاچائي مري بلوچ جي ڳوٺ جي پرسان فقير صاحب جو آخرين آرامگاهه آهي. چون ٿا ته توڙڪيءَ ۾ فقير جو تڪيو هو ۽ هتي سندس اصلي اهڃي آستانو آهي.

هيءَ روايت تاريخي ۽ عقلي لحاظ کان بعيد آهي. اسان جو خيال آهي ته فقير عثمان منگيو هڪ الڳ شخصيت آهي ۽ ميون ولهيو چاڪيو هڪ ٻيو جدا درويش آهي.

(ب) ميرپورخاص جي طرف کان چانهين جا قبيلا رهن ٿا، جي پڻ هر سال فقير جي زيارت لاءِ توڙڪي ايندا آهن. انهن جو چوڻ آهي ته ولهين درويش جو تڪيو ڪاٺياواڙ جي طرف پڻ آهي ۽ فقير اتي جي چانهين مان هو.

(۲۰) گربخشاڻي، ڊاڪٽر هوتچند مولچند: "شاهه جو رسالو" جلد پهريون، ۱۹۲۴ع، ص ۲۹

(۲۱) "مقالات الشعراء"، ص ۴۲۹

(۲۲) ان ڳوٺ جو نالو "بٺي ورسه" آهي.

(۲۳) تحفة الڪرام، ص ۸۸

(۲۴) "مقالات الشعراء"، ص ۲۸-۵۲۳

(۲۵) ايضاً

(۲۶) "بيگلارنامه" (فارسي)، ص ۲۴۳

(۲۷) اوائل ۾ نصرپور جو علائقو مرزا باقي پنهنجي پٽ مرزا شاهه رخ کي ڏنو هو. هن جي وفات کان پوءِ هن جو علم ۽ نقارو خان زمان جي حوالي ڪيائين ۽ ان سان گڏ ميڪات ۽ جونيجن جو پرڳڻو پڻ کيس ڏنو. (بيگلارنامه سنڌي ص ۵۳-۱۵۰)

(۲۸) "مقالات الشعراء"، ص ۲۶-۵۲۵

(۲۹) "بيگلارنامه" (فارسي)، ص ۲۴۳

(۳۰) ايضاً

(۳۱) "مظهر شاهجهاني"، ص ۳۰۸

(۳۲) "بيگلارنامه" (فارسي)، ص ۲۴۱

(۳۳) "تحفة الڪرام" (فارسي)، ص ۲۰۳

(٣٤) مير ابوالقاسم سلطان ادراڪي بيگلار جو وڏو ممدوح ۽ محسن هو. ادراڪي، سنڌس ساراهه ۾ هڪ وڏو شعر چيو آهي.

(٣٥) "مقالات الشعراء"، ص ١١٨

(٣٦) ذخيرة الخوالين" ج اول، ص ١٦٤

(٣٧) "بيگلارنامه"، ص ١٤٣

(٣٨) "مقالات الشعراء"، ص ١٨-١١٦

(الف) "تحفة الڪرام"، ص ٢٠٤

(٣٩) ڏيپارجن جو ٻراٿو ڪوٽ سوري تعلقي ۾ سوان جتوئي جي پرسان آهي. قديم زماني ۾ وڏن عالمن، فاضلن ۽ ولين جو مرڪز هو. قاضي ميان ابوالخير هتان جو وڏو جيڏو عالم ۽ فاضل ٿي گذريو آهي. ڏيپارجن جا قاضي ان جو اولاد آهن ۽ هاڻي قريشي سڏائيندا آهن.

(٤٠) "بيگلارنامه" (سنڌي)، ص ٨٦

(٤١) "مسافر" محمد صديق؛ تاريخ سنڌ، ڀاڱو پنجون — "سنڌ ۾ مغلن جا گورنر"، سنڌ سلر ادبي سوسائٽي حيدرآباد، ١٩٤٢ع، ص ٢٧-٢٦

(٤٢) ايضاً

(٤٣) "مقالات الشعراء"، ص ٢٤٩- "مثنوي چنيسرنامه"، ص ٢٩-٢٨٭

Gul Hayat Institute

٭ راقم الحروف احسانمند آهي محترم سيٺ ڪرم خان پاٺوجي ويٺل ڪوٽ ڪوڏ پاٺو جو لڙد شهيد راهو تعلقو هالا ضلعو حيدرآباد جو، جنهن وڏي خلوص ۽ محبت سان هن تاريخي قبرستان گهمائڻ جو بندوبست ڪيو. نصرت فوٽو اسٽوڊيو ٽنڊي آدم جي ڪارڪن محترم محمد فاروق فوٽوگرافر جا پڻ ٿورا، جنهن وڏي محنت سان تصويرون ڇڪيون. ساڳئي وقت آءٌ پنهنجي پياري دوست محترم بشير احمد هيسباڻي مئنيجر حبيب بئنڪ لميٽيڊ قاضي احمد جو دل جي گهراين سان ٿورائتو آهيان، جنهن پنهنجي اليڪ مصروفيتن هوندي به هن سفر ۾ ساٿ ڏنو ۽ ڪتبن پڙهڻ، فوٽن ڪيرائڻ، نقشي ۽ صاف ڪاپي لکڻ جي تڪليف گوارا ڪئي.

پروفيسر مريم سلطانه ذوحاڻي

سنڌي ديني عالم

اسان جي سنڌ سونهاري سدائين علم و فيض، برڪتن ۽ ڪرامتن جو مرڪز رهي آهي. هن سونهن ڀري سوني ڌرتي ۾ آهي ته اهڙا ماڻڪ ۽ مٽيادار موتي مدفون آهن، جن السالذات ڪي اهڙا ته مهڻا ۽ دلپذير گفتا ۽ نڪتا نمايان طور تي ٻڌايا ۽ سمجهايا، جي عين قرآن ڪريم جي آيتن جا سچا ۽ صحيح ترجما ۽ تفسير آهن.

اها هڪ مڃيل حقيقت آهي ته محمد بن قاسم جڏهن سنڌ فتح ڪئي ته کيس باب الاسلام جو شرف بخشيو ويو. دين محمدي داخل ٿي هندستان ۽ پاڪستان ۾ اسان جي سونهاري سنڌ کان ٿيو. اها ڳالهه ڪا لڪل ڪانهي ته سنڌ تي ديني علم جي پالوٽ صدين کان جاري ۽ ساري آهي. هتي ڪٿي ضلعي ۾، جنهن کي ڪنهن زماني ۾ سنڌ جو ديني مرڪز چوندا هئا، تنهن ۾ اڄ به آهي ته جيد عالم، مفڪر، محقق، فقيه ۽ قرآن ڪريم جا قاري ۽ مفسر مدفون آهن، جن جي مقبرن ۽ مينارن کي ڏسڻ لاءِ ماڻهو دور دراز جا سفر ڪري، پنهنجي دل جي تسڪين ۽ سڪون لاءِ ڪٿي اچي هنن بزرگن جي چائنٽ چمندا آهن. بقول شاهه عبداللطيف ڀٽائي عليه رحمت:

ساري رات سبحان، جاڳي جن ياد ڪيو،
آن جي عبداللطيف چئي مٽيءَ لڌو مان،
ڪوڙين ڪن سلام اچيو اسڻ آن جي.

اسان جي سنڌ هميشه کان ديني علم جو مرڪز رهي آهي. جن بزرگن دين جي تبليغ ۽ خدمت ڪئي آهي، تن جا نالا جيڪڏهن ويهي ڳڻبا ۽ لکبا ته اهي ڳڻي سگهبا ۽ نه لکي سگهبا:

١. قرآن ڪريم جا ترجما:

منهنجي پنهنجي ڄاڻ ۽ علم مطابق قرآن ڪريم جي ترجمي تي جن مصنفن پنهنجي اڻ ٿڪ محنت، بي لوث خدمت ۽ باريڪ بيني سان ڪم ڪيو آهي، تن مان مولانا تاج محمود امروٽي، مولوي عبدالرزاق، مير گل حسن ٽالپر، مولانا الحاج احمد ملاح (قرآن ڪريم جو منظوم ترجمو) مولوي محمد عثمان اورنگ زادو، مولانا محمد عثمان ڏيپلائي ۽ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي جا

Gul Hayat Institute

نالا سر فهرست آهن. الهامي ڪتاب جو سليس ۽ سولي سنڌي ٻوليءَ ۾ ترجمو ڪرڻ ۽ معنيٰ جي سمجهاڻي، سادن آبوجهن ۽ اڻڄاڻ پائرن ڪسي پلي پت پڌرڻ ڪا معمولي ڳالهه ڪانهي:

"ماڻهو منهنجي ملڪ جا آبوجهه ۽ اڻ ڄاڻ،
ڏکن ڏيون جهوڙيون ٻکن پريا پاڻ،
الله تن ۾ اڻ ساڃهه پنهنجي ساهه جي."

منهنجي خيال ۾ قرآن ڪريم جو ترجمو هڪ وڏو قلمي جهاد آهي، جنهن جو آجر عظيم آهي ۽ الله تبارڪ و تعاليٰ کين دنيا و ما فيها ۾ پنهنجي خاص نظر سان نوازيندو.

٢. متعلقات قرآن شريف

ازالسواءِ جن بزرگن ۽ برگزيده هستين متعلقات قرآن جو ذڪر پنهنجو اور نچوئي، موتي پوئي پنهنجي ارڪثي سنڌ کي سرهاڻ ۽ سڳنڌ سان معطر ۽ مشڪبار ڪيو آهي، تن جا نالا وسارڻ ۽ سندن ذڪر خير هن مضمون ۾ نه ڪرڻ هڪ وڏي غلطي ۽ گناهه جي مترادف ٿيندو. چند نالا جيڪي ياد اٿم تن مان شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو لکيل ڪتاب قرآن بابت اخلاق القرآن و الحديث، مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي جو لکيل ڪتاب ارشاد القرآن ۽ قرآني دعائون، مولانا عبدالواحد سنڌي جو ڪتاب اسان جو پيارو قرآن، عبدالعزيز سليمان جو الهام الرحمان، عبيدالله سنڌي جو الهام القرآن، حاجي فيض محمد جو تاريخ قرآن، قاضي عبدالرزاق جو جمال القرآن، مولانا شيرمحمد جو عروس القرآن، محمد ذڪريا جو فضائل القرآن، خليق موراڻي صاحب جو قرآن ۽ لئين روشني، قاضي عبدالحئي هالائي جو ڪيميا جو نسخو، قاضي عبدالرزاق جو فتح الرحمان ۽ حافظ مولانا مولوي عبدالحميد جو تجديد القران جهڙا انمول سنڌي ديني ادب جا ذخيرا آهن، جن مان اسان جا سنڌواسي پنهنجي ديني تعليم ۾ ڪافي معلومات ۽ مواد حاصل ڪن ٿا ۽ پنهنجي زندگي کي سنوارين ۽ سڌارين ٿا. درس و تدريس جي تعليم ۽ تلقين خود قرآن ڪريم ڪئي آهي. اقرأ جو حڪم ڀرين آيو ۽ ن والقلم جو پوءِ. پڙهڻ ۽ لکڻ جو حڪم اسان جي پياري پيغمبر حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم تي حضرت جبرئيل جي ذريعي وحي جي صورت ۾ نازل ٿيو. دين مذهب اسلام جي خاص خصوصيت پڙهڻ ۽ لکڻ آهي. جيڪي انسان پنهنجي زندگي پڙهڻ ۽ لکڻ ۾ وقف ڪن ٿا ۽ ايندڙ نسل کي انسانيت جا سبق سيکارين ٿا، سي به وڏي مان ۽ مرتبي جا مستحق آهن.

٣. تفسير

قرآن ڪريم جي تفسير تي تمام گهڻو ڪم جن سنڌي مفسرن ڪيو آهي، تن مان مولوي محمد عثمان نورنگ زادو ۽ مولانا قاضي عبدالرزاق جا نالا سرفهرست آهن. سندن اڻ ٿڪ محنت

۽ بي لوث خدمت واقعي هڪ وڏو قلمي جهاد آهي. سندن قرآن شريف جو لکيل تفسير سنڌي ادب جو لافاني ۽ لاثاني سرمايو آهي. اسان جي سنڌي قوم کي قرآن جي صحيح ۽ سليس سمجهاڻي سندن ئي لکيل تفسيرن مان ملي ٿي.

مولانا قاضي عبدالرزاق سنڌ جو هڪ مشهور ڪهنه مشق اهل قلم ٿي گذريو آهي. قرآن ڪريم جو ترجمو ۽ تفسير لکڻ ڪو معمولي ڪم نه آهي، جو ته وڏن وڏن عالمن به قرآن شريف جو ترجمو ۽ تفسير لکندي پنهنجي عجز ۽ انڪساري ظاهر ڪئي آهي ۽ خداوند تعاليٰ کان امداد طلب ڪئي آهي ته خدايا! پنهنجي حبيب صلي الله عليه وسلم جي صدقي هن مشڪل ڪم ۾ اسان جي غيبي مدد فرمائي، اسان کي چڱي طرح ترجمي ڪرڻ جي توفيق عطا فرمائي. هن بزرگ ترجمو ۽ تفسير لکڻ وقت جناب حضرت شاه ولي الله صاحب محدث دهلوي ۽ جناب حضرت شاه عبدالقادر صاحب جا ترجما سامهون رکي عرق ريزي ڪئي آهي. هي ڪو معمولي ڪتاب نه آهي. مالڪ عرش و ڪرسي خداوند لوح و قلم جو ڪلام الاهي آهي.

ڪتاب اُحْكِمَتْ اٰيٰتُهٗ ثُمَّ فُصِّلَتْ مِنْ لَّدُنْ حَكِيْمٍ خَبِيْرٍ.

قرآن شريف سڀني علمن ۽ فيضن جو سرچشمو آهي ۽ منجهس خدائي فيض جا بي پايان خزانا رکيل آهن، جن مان انسان ذات کي دنيا ۽ آخرت ۾ هر قسم جو فائدو ۽ برڪت حاصل ٿي سگهي ٿي. حضرت عثمان رضي الله عنه کان روايت آهي ته حضور صلي الله عليه وسلم فرمايو آهي ته خَيْرُكُمْ مَنْ تَعَلَّمَ القرآن و عَلَّمَهٗ (البخاري، مسلم و ابوداؤد و الترمذي) يعني توهان مان چڱو ماڻهو اهو آهي جو قرآن مجيد سکي ۽ ٻين کي سيکاري. مولانا حاجي قاري عبدالڪريم صاحب مدرس مدرسه مظهرالعلوم کڏه ڪراچي ۽ مولانا قاري حافظ عزيزالله صاحب مدرسه مظهر العلوم کڏه ڪراچي، انهن ٻنهي صاحبن سنڌس لکيل قران جي ترجمي ۽ تفسير جي تصحيح ڪئي ۽ عباسي ڪتبخانه جهونا مارڪيٽ ڪراچي شايع ڪرايو. هن کان اڳ اهڙي قسم جو قران مجيد ترجمي ۽ تفسير سان سنڌي ۾ شايع نه ٿيو آهي. منهنجي علم ۽ ڄاڻ مطابق جن ٻين بزرگن قرآن ڪريم جو تفسير لکيو آهي تن مان حضرت مولانا مولوي محمد مدني، مولانا ابوالحسن، شاه ولي الله محدث دهلوي، شاه رفيع الدين، پير مولانا عبدالقادر ۽ مرحوم محمد عثمان ڏيپلائي خاص طور تي مشهور ۽ معروف آهن. ٻيا به ڪيترائي جليل القدر صاحب آهن، جن قرآن ڪريم جي مختلف سيپارن جا تفسير ۽ ترجما لکيا آهن، جن مان حضرت مولانا رشدالله صاحب جهنڊي وارو، مولوي عبدالخالق، مولوي حاجي عبدالرحيم، مولوي قاضي عبدالڪريم، مخدوم الله بخش عباسي صاحب جن جا نالا نموني طور پيش ڪريان ٿي.

۴. حديث شريف

اسان جي سنڌي ادب ۾ حديث شريف جي ڪتابن تي به ڪافي ڪم ٿيو آهي. مرحوم مولوي دين محمد وفائي واقعي ڪيرون لهڻيون. منهنجي ڄاڻ مطابق ست جلد صحيح بخاري

Gul Hayat Institute

جا ترجما الهام الباري جي نالي سان لکيا ۽ شايع ڪرايا. انهيءَ ڪان علاوه انتخاب صحيح بخاري ڪتاب به پنهنجو مٽ پاڻ آهي. بين بزرگن جن حديث شريف جي ڪتابن جو ترجمو ڪري سنڌي ادب کي مالا مال ڪيو، تن جا نالا حسب ذيل اهن.

مولوي محمد عثمان جا لکيل ڪتاب تحفة المسلمين ۽ تحفة الاسلام جا ٽي جلد به سنڌي ادب جو بهترين سرمايو آهن. علاوه ازين ڪريم ڏنہ راڄپر جو ڪتاب اقوال رسول، مولوي محمد انيس مهيري جو آصول نجات، شاهه ولي الله محدث دهلوي جو تاويل الاحاديث، مولوي عبدالرحمان پٽي جو چاليهه احاديث، مولانا قاضي محمد عثمان جو شمائل ترمذي شريف، مولوي شاهه محمد جتوئي جو صد حديث، مولوي محمد عمر جوئيجي جو لکيل مشڪواة شريف جا جلد پنهنجو مٽ پاڻ آهن.

٥. سيرت پاڪ

سيني نبين جي سهڻي سردار خاتم النبيين حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي سهڻي سيرت ۽ صاف پاڪ صورت تي به سنڌي ادب ۾ ڪافي ڪتاب قلمبند ڪيا ويا آهن ۽ جن سانگهڙن ۽ سپاڄهڙن سهڻا ۽ صاف سيرت جا ڪتاب لکيا آهن، تن ۾ حڪيم فتح محمد سيوهاڻي جو لکيل ڪتاب حيات النبي مون ناچيز ۽ ناتوان جي نظر ۾ هڪ لاثاني ۽ لافاني سنڌي ادب جو سرمايو آهي. سيرت النبي تي ٻيا خاص ڪتاب جن لکيا تن مان مولوي دين محمد اديب فيروزشاهي جو ڪتاب اخلاق النبي، علامه فضل احمد غزنوي به سيرت تي ٻه جلد لکيا آهن. مخدوم محمد صالح پٽي جو ڪتاب اسان جو پيارو آقا، مرحوم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ جو ڪتاب اصول شرح محمدي، عبدالڪريم چشتي صاحب جو ترجمو ڪيل ڪتاب جواهرات، قاضي عبدالرزاق جو ڪتاب اسان جو پيارو نبي، جناب علي خان ابڙي جو ڪتاب حالات نبوي، مولانا دين محمد وفائي جو ڪتاب حضرت محمد مصطفيٰ، جناب عبدالحڪيم جو ڪتاب دربار نبويءَ جا فرمان ۽ فيصلا، مرحوم غلام محمد شهواڻي جو ڪتاب رسول پاڪ، حبيب الله پٽي جو ڪتاب رسول مقبول، حاجي حقير ابن مگڻ جو ڪتاب شاهه عرب ۽ مولوي نثار احمد جو لکيل ڪتاب سيرت رسول صلعم به ڏاڍا سٺا ۽ سهڻا ڪتاب آهن. الله تبارڪ و تعاليٰ ڪين سندن محنت جو آجورو ۽ ڦل ٻنهي جهانن ۾ ڏيندو. آمين. –

مٿين ذڪر ڪيل ڪتابن مان اسان جي سهڻي سردار حضرت محمد مصطفيٰ صلي الله عليه وسلم جي حالات، زندگي ۽ سيرت مبارڪ تي تمام سٺو ۽ سهڻو مواد ملي ٿو، جو اسان جي ديس واسين لاءِ مشعل راهه آهي. ضرورت صرف انهيءَ ڳالهه جي آهي ته هر گهر ۽ هر فرد تي لازم قرار ڏنو وڃي ته پنهنجي آقا جي سهڻي سيرت جو مطالعو ڪن ۽ ٻئي جهان سوڀارا ڪن.

اسان جي حڪومت هن ڏس ۾ ڪافي ڪم ڪيو آهي. اسڪولن ۽ ڪاليجن ۾ اسلاميات جو مضمون لازمي قرار ڏنو ويو آهي ته جيئن ائينده جا ابا اسلامي تعليمات کان روشناس ٿي قوم ۽ ملت ۽ ملڪ جي بي لوث خدمت ڪن. اسان جي دين مذهب اسلام ۾ هر مسلمان تي لازم آهي ته حقوق الله، حقوق العباد ۽ حقوق النفس جو ڀرپور مطالعو ڪن ۽ پنهنجي زندگي اسلامي ۽ صرف اسلامي طور طريقن تي گذارين. اسلام زندگي جي هر پهلو تي روشني وڌي آهي ۽ عمل ڪرڻ سان انسان هڪ سٺو شهر واسي، سٺو پاڙيسري، سٺو پاڪستاني ۽ سچو مسلمان بنجي سگهي ٿو. اسان جو مذهب انسان کي هر برائي ۽ شيطاني شرارتن کان روڪي ٿو. قراني تعليمات مسلمانن جي دلين کي نور سان نوازي ٿي ۽ سندن قلب کي آجاري ۽ اڇو ڪري ٿي.

آمين -- ثم آمين.

Gul Hayat Institute

مراد علي مرزا

ريڊيو ڊراما

ريڊيو جي ايجاد ٻهرين وڏي لڙائيءَ کان پوءِ ترت ئي ٿي. مقصد هيءُ هو تہ ماڻهن کي ملڪي توڙي غيرملڪي حالتن کان ترت آگاهہ ڪجي، پر ساڳئي وقت ماڻهن جي وندر ۽ تعليم جو بہ خيال رکيو ويو، تنهنڪري ريڊيو جي ذريعي ڪيترائي پروگرام نشر ٿيڻ لڳا، جن ۾ موسيقي، ڊرامن ۽ خبرن جي پروگرامن کي خاص اهميت حاصل ٿي، جو اهي وندر ۽ معلومات جا اهم وسيلا هئا. پهريون ريڊيو ڊرامو (اصلوڪو) هڪ انگريز ڊراما نويس Richard Hughes (رچرڊ هيوز) لکيو، جنهن جو عنوان هو Danger (خطرو). اهو ڊرامو برٽش براڊڪاسٽنگ ڪارپوريشن (B.B.C) لنڊن تان ۱۵- جنوري سال ۱۹۲۴ع تي نشر ٿيو. اهو فقط ۱۵ منٽن جو ڊرامو هو، جنهن ۾ پڌايو ويو هو تہ ڪوئلن جي هڪ کاڻ ۾ ڇيت ڪرڻ سبب ڪي پورهيت اندر ڦاسي پون ٿا، پر پنهنجي همت ۽ ڪوشش ڪري سلامتيءَ سان ٻاهر نڪري اچن ٿا. ان کان اڳ تجربي خاطر شيڪسپيئر جو ڊرامو (Twelfth Night) ۲۸- مئي ۱۹۲۳ع تي بي- بي- سي تان نشر ڪيو ويو هو. اهڙيءَ طرح ريڊيو ڊرامن جي شروعات ٿي.

برصغير ۾ ريڊيو سال ۱۹۳۵ع ۾ قائم ٿيو ۽ دهليءَ مان نشريات جو سلسلو شروع ٿيو. پوءِ سنہ ۱۹۳۹ع ۾ ٻين وڏن شهرن جهڙوڪ لاهور، پشاور، لکنؤ، بمبئي، مدراس، ڪلڪتہ ۽ ڍاڪا ۾ بہ ريڊيو اسٽيشنون قائم ٿيون. ان زماني ۾ انهن اسٽيشنن تان انگريزي ۽ اردوءَ ۾ ڊراما نشر ٿيندا هئا. عشرت رحماني پنهنجي ڪتاب "اردو ڈراما کا ارتقا" ۾ ان دور جي ريڊيو ڊرامن بابت لکي ٿو تہ "ريڊيو ڊرامي جي تڪميل جا ڪيترائي دور آيا. پهريون دور ۱۹۳۵ع کان ۱۹۳۹ع تائين هو، ۽ ٻيو دور ۱۹۳۹ع کان ۱۹۴۲ع تائين هو. انهن ستن ورهين ۾ ريڊيو ڊرامي جي اصولن ۽ ٽيڪنيڪي ضرورتن کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي وئي. ان کان پوءِ ڊراما نويسن کي نشرياتي ٽيڪنيڪ ۽ مائڪرو فون جي ضرورتن جي ٿوري گهڻي ڄاڻ ٿي، ۽ ان مطابق هو ريڊيو جي لاءِ ڊراما لکڻ ۾ ڪامياب ٿي سگهيا. فني خيالن کان ريڊيو ڊرامي جي تڪميل ۾ ايڏي عرصي لڳڻ جو سبب صرف هيءُ هو تہ ان وقت ريڊيو ڊراما انهن ڊراما نويسن لکيا، جن جو اسٽيج ڊرامن سان واسطو رهيو هو. ريڊيو ڊرامي لکڻ وقت بہ هنن جي ذهن ۾ اسٽيج ڊرامي جو تصور هوندو هو. هنن جي سمجهہ ۾ نہ پئي آيو تہ اسٽيج ڊرامي ۽

ريڊيو ڊرامي ۾ ٻه ڪو فرق آهي. ايٽ ريڊيو جي ڊراما پروڊيوسرن جي محنتن ۽ ڪوششن سان اها ڳالهه ڊارمي لوڪن جي سمجهه ۾ آئي ته ريڊيو ڊرامو آواز، لفظن ۽ لهجي جي وسيلي پيش ڪري سگهجي ٿو. ريڊيو ڊراما اداڪاري لاءِ پر صداڪاري آهي. ريڊيو ڊرامي جي ٽيڪنيڪ يا جوڙجڪ يا سٽاءُ اسٽيج ڊرامي ۽ فلم کان بلڪل جدا ۽ ارالي آهي. اسٽيج ۽ اسڪرين جون ڪيتريون ئي اهڙيون خوبيون آهن، جيڪي ريڊيو ڊرامي ۾ آڻي ئي نٿيون سگهجن. اسٽيج ۽ اسڪرين جو اثر سڌئون سڌو اسان جي ٻڌڻ کان وڌيڪ ڏسڻ جي حواسن تي ٿئي ٿو ۽ اسانجن اکين اڳيان عمل ٿيندو رهي ٿو: ڪردارن جي سماجي حيثيت، هنن جو ماحول، هنن جو زمانو يا دؤر، هنن جو لباس، هنن جون عادتون ۽ خصلتون، هنن جي گفتگوءِ جو ڍنگ، هنن جي جسماني بناوت، هنن جا جسماني عيب يا خوبيون، هنن جون شڪليون، منهن مهانڊا، هنن جي چهرن جي رؤنق ۽ بي رونقي، هنن جي اکين جي ذهانت، معصوميت يا شرارت، خوشي، ڏک، مايوسي، اميد ۽ نااميديءَ جي موقعن تي ڪردارن جو جسماني ردعمل، رات ۽ ڏينهن جا جدا جدا وقت، مختلف موسمون ۽ منظر؛ مطلب ته عام زندگيءَ جي جيڪڏهن پوري نه ته گهڻي قدر تصوير اسان کي اسٽيج يا اسڪرين تي نظر اچي سگهي ٿي. اهو ان ڪري ته اسٽيج ڊرامي، ٽي. وي ڊرامي ۽ فلم ۾ Perspective هوندو آهي؛ يعني اتي ڪردار پنهنجي سموري ماحول جي پس منظر ۾ ڏسي سگهبا آهن، پر ريڊيو ڊرامي ۾ اها خوبي ٿئي ڪانه.

ريڊيو ڊرامو ته لفظن ۽ لهجي، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ جو محتاج آهي. ان جي لاءِ اک جي نه پر ڪَنَ جي ضرورت هوندي آهي. ٻڌندڙ لفظن، لهجي، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ کي ٻڌي ڊرامي جي ڪردارن ۽ انهن جي ماحول بابت پنهنجي ذهن ۾ هڪ تصوير ٺاهيندو آهي. يا وري لفظ، لهجو، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقي ڊرامي جي ماحول، سٽاءَ، ڪردارنگاريءَ ۽ ڪهاڻيءَ جو تاڃي پيٽو آڻي ان جي مڪمل تصوير ٻڌندڙ جي ذهن ۾ ٺاهيندا آهن (۱).

ادب جي هر صنف وانگر ريڊيو ڊرامي ۾ به لفظن کي بنيادي اهميت حاصل آهي. لفظ خيال جي ترجماني ڪن ٿا ۽ اهي واقعن، ڪردارن ۽ ماحول کي سمجهڻ ۽ محسوس ڪرڻ جو هڪ تمام اثرائتو وسيلو ۽ ذريعو آهن. ٻڌندڙ جي اکين اڳيان ڪابه تصوير ڪانهي، ڪابه اسٽيج يا اسڪرين ڪونهي. هن جي اڳيان رڳو ريڊيو آهي، جنهن جي اسپيڪر مان نڪرندڙ آواز جون لهريون آهن، جيڪي هن جي ٻڌڻ وارن حواسن سان ٽڪرائجي، اشر ڪندڙ لفظن مطابق هن جي ذهن ۾ هڪڙي تصوير پيون ٺاهين.

(۱) جرمن ريڊيو ڊرامن جي هڪ مجموعي جو نالو ئي آهي "ڳالهاءِ، جئن آءٌ توکي ڏسي سگهان"
"Sprich damit ice dich sehe".

ماڪيءَ ريت لهجي جو مسئلو آهي. لهجو انسان جي جدا جدا نفسياتي حالتن ۽ ڪيفيتن جي ترجماني ڪري ٿو. خوشي ۽ ڏک، ڪاوڙ ۽ ڪروڌ، ٻٽي ۽ فڪر، محبت ۽ پيار، نفرت ۽ ڌڪار جا لهجا جدا جدا ٿيندا آهن. جيتوڻيڪ ڪردار هڪڙوئي هجي، پر سندس نفسياتي حالتن ۽ ڪيفيتن جي اثر هيٺ هن جي لفظن جي ادائگي ۽ لهجو بلڪل جدا هوندو(۱). ريڊيو ڊرامي ۾ انهن نفسياتي حالتن ۽ ڪيفيتن کي سچائيءَ سان پيش ڪرڻ ڪي صداڪاري سڏيو وڃي ٿو ۽ ريڊيو ڊرامي جي صداڪار يا فنڪار جي عظمت ۽ وڏائي حقيقت ۾ لهجي جي سچائي آهي. اها سچائي ٻڌندڙ جي ڌيان کي سوگهو ڪري، هن کي پنهنجيءَ دنيا مان ڪڍي ڊرامي جي ماحول ۾ وٺيو اچي، جتي هو به ذهني طرح ڊرامي جو هڪ ڪردار ٿيو پوي ۽ هن تي به اهي ساڳيون ڪيفيتون طاري ٿيو وڃن، جن جو اظهار ڊرامي جا ڪردار پنهنجي لهجي جي وسيلي ڪندا آهن. ٻڌندڙ به ڊرامي جي ڪردارن وانگر کلندو آهي، ڏڪندو آهي، ساهه کڻندو آهي ۽ روئندو آهي.

اهو آهي لفظن ۽ لهجي جو جادو. پر ريڊيو ڊرامي ۾ صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ کان سواءِ اهو جادو بي اثر ٿيو پوي. جهڙيءَ طرح لفظ خيال جي ترجماني ڪن ٿا، جهڙيءَ طرح لهجو نفسياتي ڪيفيتن ۽ حالتن کي پڌرو ڪري ٿو، تهڙيءَ طرح صوتي اثرات وري ماحول جي تصوير چٽين ٿا ۽ پس منظر موسيقي احساس ۽ امنگن جي سمجهڻ ۽ انهن جي شدت ۾ تيزي آڻڻ ۽ واڌاري ڪرڻ جو هڪ تمام اثرائتو وسيلو ٿئي ٿي. ريڊيو ڊرامي جا ڪي اهڙا به حصا هوندا آهن، جن جي پس منظر ۾ جيڪڏهن صورتحال مطابق موسيقي نه ڏجي ته هوند اهي حصا اڌورا رهجي وڃن، انهن جو اثر ٻڌندڙ محسوس ڪري نه سگهن. رومانوي مڪالمن، الميه مڪالمن ۾ شديد جذباتي ڇڪتاڻ وارن حصن جا تاثير، لفظن، لهجي ۽ موزون پس منظر موسيقيءَ کان سواءِ ممڪن ئي ڪونهي. پس منظر موسيقي ڊرامي جي اهڙن حصن جي خالن کي پري ٿي ۽ انهن جي تاثير ۾ شدت آڻي صورتحال مطابق فضا ٺاهي ٿي.

حقيقت ۾ ريڊيو، ڊرامو Short Play يا One-Act Play يعني ننڍڙي ناٽڪ جي صوتي تصوير آهي. ان جي تاريخ به ايتري ئي قديم آهي جيتري ڊرامي جي. مشهور يوناني ڊراما نويس سوفوڪليز (تقريباً ۴۹۶-۴۰۶ ق.م) جي هڪ ننڍڙي ناٽڪ جو هڪ حصو سلامت رهيو آهي. ٻئي مشهور يوناني ڊراما نويس يوريپائيڊز (۴۸۰-۴۰۶ ق.م) جو لکيل هڪ ننڍڙو ناٽڪ "The Cyclops" اڄ تائين موجود آهي. يوناني تهذيب جي زوال کان پوءِ ننڍن ناٽڪن جا آهڃاڻ وري يورپ جي سڌاڪيءَ واري دؤر ۾ ملن ٿا، جڏهن انهن جي وسيلي

---

(۱) شايد ۱۹۵۵ع ڌاري ريڊيو پاڪستان جي اڳوڻي ڊائريڪٽر جنرل ذوالفقار علي بخاري "لائيٽ هائوس کي محافظ" نالي ڊرامو نشر ڪيو هو، جنهن ۾ هن پاڻ اڪيلي سر پوڙهي پيءُ ۽ نوجوان پٽ جو ڪردار نهايت ڪاميابيءَ سان ڪيو. اهو ڊرامو حقيقت جو بهترين مثال آهي.

عيسائيت جو پرچار ڪيو ويندو هو. ان کان پوءِ انگريز بادشاهه هينري اٺين جي دور حڪومت ۾ بادشاهه ۽ سندس درٻارين جي ونڊر لاءِ شاهي درٻار جي دعوتن ۾ اهي ننڍڙا ناٽڪ پيش ڪيا ويندا هئا. ان بادشاهه جي زماني ۾ ئي اهو ناٽڪ درٻار مان نڪري تعليمي ادارن ۾ آيو ۽ شاگردن جي مذهبي ۽ تعليمي اصلاح جو وسيلو بڻيو. فرانس ۾ وري One Act Play جي اوسر مشهور ڊراما نويس موليئر (٧٣-١٦٢٢ع) سان ٿي، جنهن اهڙا ننڍڙا مزاحيه ۽ طنزيه ناٽڪ لکي ادب جي ان صنف کي نه رڳو نئين سر جياريو، پر ان کي اوج تي به پهچايو ۽ ويهين صديءَ جي معروف ڊراما نويس چيخوف ۽ جارج برنارڊشا لاءِ ننڍن طنزيه ناٽڪن لکڻ لاءِ ميدان تيار ڪيو. اڻويهين صديءَ ۾، ۽ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ هڪ روايت هيءَ به هلي ته اسٽيج تي مڪمل ڊرامي ڏيکارڻ کان اڳ One Act Play ڏيکاريو ويندو هو ته جيئن ٿيٽر ۾ دير سان ايندڙ ماڻهو اصل ڊرامي ڏسڻ کان محروم نه رهن. اهڙن ناٽڪن کي Curtain Raiser به سڏيو ويندو هو. "سنڌي نثر جي تاريخ" ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻي لکيو آهي ته سنڌ ۾ وري اهي ننڍڙا ناٽڪ اصل ڊرامي (Full Length Play) کان اڳ ڏيکارڻ جي بدران ڊرامي جي ختم ٿيڻ کان پوءِ ڏيکاريا هئا ۽ ڊرامي جا ڏسندڙ خوش ٿيندا ۽ کلندا پنهنجن پنهنجن گهرن ڏانهن ويندا هئا(١). مطلب ته يورپ توڙي سنڌ ۾ اهي ننڍڙا ناٽڪ ونڊر خاطر ڏيکاريا ويندا هئا. پروفيسر منگهارام ملڪاڻي پنهنجن ننڍن ناٽڪن جي مجموعي "جيون چهچٽا" جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته، ١٨٩٤ع ۾ 'ڊ. ج. سنڌ ڪاليج ڊراميٽڪ سوسائٽي' برپا ٿيڻ سان جيئن سنڌ ۾ وڏن ناٽڪن جو آغاز ٿيو تيئن ننڍن جو بڻ ٿيو ۽ پنهي جو باني ڪار مرزا قليچ بيگ هو. ...... مرزا صاحب جا ننڍا ناٽڪ اڪثر ڪلائيندڙ نقل هوندا هئا، جي دلسوز وڏن ناٽڪن کان پوءِ ناظرين ۾ چڱي خوش مزاجي ۽ ونڊر پيدا ڪندا هئا. انهن مان پهريون 'لوڀي ۽ ٺوڳي' هو جو ١٨٩٤ع ۾ ديوان ليلارامسنگهه جي 'هرشچندر' کان پوءِ ڪري ڏيکاريو ويو. ٻيو 'انڪوائري آفيسر' ١٨٩٦ع ۾ خود مرزا صاحب جي 'شڪونتلا' کان پوءِ ڪيو ويو ۽ ٽيو 'نيم طبيب خطرهٔ جان، نيم ملان خطرهٔ ايمان' ١٨٩٧ع ۾ سندس 'حسنا دلدار' جي آخر ۾ ڪيو ويو. انهن کان سواءِ هن صاحب ٻيا به پنج ڇهه ننڍا ناٽڪ لکيا، پر مڙني ۾ ظاهري کل مسخريءَ جي هيٺان سماجي يا سرڪاري سرشتي جي ڪنهن نه ڪنهن پهلوءَ تي طنز رکيل هوندي هئي(٢). ننڍي ناٽڪ يا one Act Play جو اهو انداز گهڻو وقت قائم رهي نه سگهيو. سن ١٩٠٣ع ۾ آمريڪي اديب ڊبليو. ڊبليو جيڪب جي مشهور افساني "The Monkey's Paw" جي ڊرامائي روپ ڏيکارڻ سان ان روايت جو خاتمو ٿيو ۽ One-Act Play جي صنف هڪ ڀرپور ۽ اثرائتي انداز ۾ اڀرڻ لڳي. ڪيترن ئي وڏن اديبن

(١) "سنڌي نثر جي تاريخ"، منگهارام ملڪاڻي ص ص ١٩٣-١٩٤.

(٢) جيون چهچٽا (ص ١-٢) ڪهاڻي پبليڪيشن، بمبئي ١٩٥٧ع.

Gul Hayat Institute

جهڙوڪ چارلس ڊڪنز، جيمس جوائس، وليم فاڪنر، ارنيسٽ هيمنگوي ۽ ٻين ناول نويسن ۽ افسانہ نگارن جي ڪهاڻين ۽ افسانن کي ڊرامائي روپ ۾ پيش ڪيو ويو، جن کي ڏاڍي مقبوليت حاصل ٿي. اڄوڪي دؤر ۾ بہ يورپ ۽ آمريڪا جي جڳ مشهور اديبن جهڙوڪ سيموئل بيڪيٽ، يوجين آئيونيسڪو، برٽالٽ بريخت، هيرالڊ پنٽر، ايڊورڊ آلبي ۽ ٻين ڪيترن ئي فني توڙي ادبي خيالن کان نهايت اثرائتا ۽ بي مثال ننڍا ناٽڪ لکيا آهن، جيڪي نہ رڳو اسٽيج تي پر ريڊيو ۽ ٽي- وي تي بہ ڪاميابيءَ سان ڏيکاريا ويا آهن.

اسان وٽ سنڌ ۾ بہ لڳي ٿو تہ هن صديءَ جي شروعات ۾ ننڍي ناٽڪ جي اڻويهين صديءَ واري روايت ختم ٿي چڪي هئي، ڇاڪاڻ تہ مرزا قليچ بيگ جي ننڍن ناٽڪن کان پوءِ جيڪي بہ ننڍا ناٽڪ لکيا ويا هئا، اهي وڏن ناٽڪن جي آخر ۾ نہ بلڪ علحده ڏيکاريا ويندا هئا. اهڙن ننڍن ناٽڪن لکڻ وارن ۾ لعلچند امرڏنومل، پيرومل مهرچند، نانڪرام ڌرمداس، ڪشنچند بيوس ۽ جيٺانند ناگراڻي اهم ۽ مک ناٽڪ نويس ليکجن ٿا، جن سال ۱۹۰۶ع کان سال ۱۹۴۰ع تائين ڪيترائي ناٽڪ يا One Act Plays لکيا. انهن سان چوڻ ناٽڪن جو مجموعو ”انڊلٺ“ جي عنوان هيٺ ”سندر ساهت منڊل“ سن ۱۹۳۹ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو هو. پر سنڌ ۾ ننڍي ناٽڪ جو بهترين ليکڪ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ کي چئجي تہ وڌاءُ نہ ٿيندو. ملڪاڻي صاحب ۱۹۴۵ع تائين ويهہ- پنجويهہ ننڍا ناٽڪ گنڀير گهرو، ڀنڪتي ۽ قومي مسئلن تي حقيقت نگاريءَ جي اصولن موجب لکيا(۱). سنڌ ۾ لکيل انهن ناٽڪن جا ٽي مجموعا ڇپجي چڪا آهن. پهريون مجموعو ”پنج ننڍڙا ناٽڪ“ جي عنوان سان سن ۱۹۳۷ع ۾ ڇپيو، ٻيو مجموعو ”پنگتي پردا“ سن ۱۹۳۸ع ۾ ”رتن ساهت منڊل“ وارن ڇپايو هو ۽ ٽيون مجموعو ”جيون ڇهڪنا“ سن ۱۹۵۷ع ۾ بمبئي مان ڇپجي ظاهر ٿيو هو(۲). انهن ناٽڪن بابت ملڪاڻي صاحب پاڻ لکي ٿو تہ انهن ۾ ”انساني جيوت کي پيش ڪرڻ ۽ ان کي بهتر بنائڻ لاءِ ڪوشش ڪئي. منهنجو متو آهي تہ ساهت کي وندر سان ساڻ سکيا بہ ڏيڻي آهي ۽ منهنجو عقيدو آهي تہ زندگيءَ جون خاميون ٽڙي ڪيڏو ۽ انسانذات کي خوشحال

---

(۱) جيون ڇهڪنا (ص ۵) ڪهاڻي پبليڪيشن، بمبئي ۱۹۵۷ع.

(۲) تازو هندستان ۾ سنڌو ڪلا سنگم جي طرفان ۲۴ کان ۲۶ سيپٽمبر ۱۹۸۰ع تائين سنڌي ڊرامي جي سؤ ساله جشن جي موقعي تي جيڪو Souvenir ڇپايو ويو آهي، ان ۾ پروفيسر منگهارام ملڪاڻيءَ پنهنجي مضمون ”Sindhi Drama An Overview“ ۾ لکي ٿو تہ سنڌ ۾ لکيل ريڊيو ڊرامن جو هڪ مجموعو ”پيار جي شادي“ بہ ڇپجي ظاهر ٿيو آهي، جنهن ۾ گهرو زندگيءَ جي انيڪ موضوعن جهڙوڪ ڏاج، پيار جي شادي، پيري، اڪيلائي وغيره تي ڊراما آهن، جيڪي آل انڊيا ريڊيو بمبئي تان نشر ٿي چڪا آهن.

[“Hundred years of Sindhi Drama“ 1880-1980, Delhi, 1980, P-4.]

ڪرڻ لاءِ ناٽڪ ڪري ڏيکارڻ جهڙو ٻيو ڪارائتو واهڻ ڪونهي؛ جو جو زندگيءَ جا منظر اسٽيج تي اکين ڏسڻ سان جو تاثر پيدا ٿو ٿئي، سو ڪتبخاني ۾ ڪتاب پڙهڻ سان ٿي ڪو نه سگهندو"(۱).

پروفيسر نارائڻداس ڀمڀاڻي پنهنجي ڪتاب "ادبي گلشن" ڀاڱو ۳ ۾ لکي ٿو ته "ننڍو ناٽڪ ويهين صديءَ جي دنيا جي ادب جي پيدائش آهي"، تنهنڪري منهنجي خيال ۾ One act play ۽ ساڳئي وقت مختصر افساني، جيڪو پڻ ويهين صديءَ جي شروعات ۾ گهڻي ترقي ڪري چڪو هو، انهن ٻنهي صنفن جو ريڊيو ڊرامي جي سٽاءَ تي گهڻو اثر ملي ٿو. ننڍي ناٽڪ ۽ مختصر افساني وانگر ريڊيو ڊرامي ۾ به واقعا پنهنجي عروج (Climex) تي پهچندا آهن. وڏي ڊرامي (full legnth drama) ۾ ناول وانگر وسعت ۽ ڦهلاءُ هوندي آهي. پر One act play ۽ ريڊيو ڊرامو ڄڻ ته ڪوزي ۾ درياهه مثل آهن. ٻنهي ۾ ڪا هڪ صورتحال يا ڪو هڪ واقعو هوندو آهي. ٻنهي ۾ وڏي ڊرامي يا ناول وانگر نه پلاٽ اندر پلاٽ ۽ نه وري ڪو متوازي پلاٽ ٿئي. جيئن مختصر افساني ۾ ڪردارن جي خوبين يا خامين جو نهايت تيزيءَ سان ڀرپور لفظن ۾ نقش چٽيو آهي، ساڳيءَ طرح ننڍي ناٽڪ ۽ ريڊيو ڊرامي ۾ به ڪردارن جي اوسر تمام تڪڙي پر اختصار سان ٿيندي آهي. ڊرامي جي موضوع مطابق هر ڪردار ۽ هر واقعو مختصر وقت ۾ تيزيءَ سان اڳتي وڌي پنهنجي عروج تي پهچندو آهي. ريڊيو ڊرامي توڙي ننڍي ڊرامي ۾ غير ضروري سين ۽ ڪردار ٿين ئي ڪو نه. ان ڪري ڊرامي ۾ شروع کان وٺي آخر تائين عمل جي ايڪائي (Unity of action) هوندي آهي. گهڻا ڪردار ۽ گهڻا سين ٻڌندڙن لاءِ دقت پيدا ڪندا، ڇا لاءِ ته ٻڌندڙ ته آواز ۽ لهجي جي وسيلي ڪردارن کي ڄاڻي سڃاڻي ٿو. ڀرپور ڪردارنگاريءَ لاءِ ٿورن ڪردارن جو هجڻ بيحد ضروري آهي. ان جو هڪ سبب هيءُ به آهي ته ننڍي ناٽڪ ۽ مختصر افساني وانگر ريڊيو ڊرامي جي لاءِ وقت به مختصر هوندو آهي، تنهنڪري ريڊيو ڊرامي جي تعارفي شروعات يعني (Exposition) به مختصر ٿئي. ان ۾ صرف انهن واقعن ۽ خوبين جا اهڃاڻ ملندا آهن، جن جو سنئون سڌو ڊرامي جي پلاٽ سان واسطو هوندو آهي. اسٽيج ڊرامي ۾ ڪيترائي ايڪٽ (acts) ٿين، جيڪي وري ڪيترن ئي سينن (Seenes) ۾ ورهايل هوندا آهن. پر One-act play ۽ ريڊيو ڊرامو هڪڙي ايڪٽ جو ناٽڪ آهي، جنهن ۾ ڪيتريون ئي سينون هونديون آهن؛ يا وري اهي Seenes کان سواءِ لاڳيتا به ٿيندا آهن. ۽ جيئن مختصر افساني ۾ 'Climex' (عروج) بلڪل آخر ۾ ايندو آهي، ساڳيءَ ريت One act play ۽ ريڊيو ڊرامي جو عروج به بلڪل آخري مڪالمن ۾ ظاهر ٿي هڪ بيحد اثرائتي اختتام تي پهچندو آهي. تنهنڪري ڏٺو ويو آهي ته جيڪي One act play ۽ ريڊيو ڊراما پنهنجي عروج تي پهچي

(۱) جيون ڇهچٽا، ص ۵.

ختم ٿين ٿا، اهي وڏيڪ ڪامياب سمجهيا ويا آهن، ڇاڪاڻ جو اهڙن ڊرامن جو اثر گهڻي وقت تائين ٻڌندڙن جي ذهن تي قائم رهي ٿو.

سنڌيءَ ۾ ريڊيو ڊرامن جي شروعات تقريباً سن ١٩٥٠ع ۾ ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تان ٿي هئي. ۽ پهريون سنڌي ناٽڪ جيڪو ريڊيو تان نشر ٿيو هو، ان جو عنوان هو ”ٽي پارٽي“. اهو ننڍڙو ناٽڪ سن ١٩٤٢ع ۾ اردوءَ جي مشهور شاعر ۽ اديب پروفيسر ايم ڊي. تاثير سنڌيءَ مان ترجمو ڪري آل انڊيا ريڊيو دهليءَ تان نشر ڪيو. ساڳئي وقت اهو ناٽڪ ان وقت جي ٻين اسٽيشنن تان به نشر ٿيو هو. ”ٽي پارٽي“ جو مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي هو(١). ”ٽي پارٽي“ پروفيسر ملڪاڻيءَ سن ١٩٣٥ع ۾ لکيو هو ۽ شاهاڻي هاءِ اسڪول جي ساليانې جلسي جي موقعي تي فريئر هال ڪراچيءَ ۾ ڊيکاريو ويو هو. ان ۾ ٿورا ڪردار، تيز مڪالما ۽ Quick Actoin آهن، جيڪي خوبيون ريڊيو ڊرامي لاءِ تمام ضروري سمجهيون وڃن ٿيون. پروفيسر ملڪاڻيءَ پنهنجن ڊرامن بابت ”پنگتي پردا“ جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته، ”جهوني زماني جا افسانا جن ۾ جنگ ۽ عشق جي بازار گرم هوندي هئي ۽ ملڪ ۾ کير ۽ ماکيءَ جون نديون پيون وهنديون هيون، سي اڄ ناٽڪ ۾ آڻجن ته ناممڪن پيا لڳن. اسان جي گهرو، پنگتي ۽ قومي جيوت آوڻاين سان تمتار آهي. اجوڪن ناٽڪن ۾ انهن آوڻاين کان سواءِ رهي نٿو سگهجي.“(٢) ’ٽي پارٽي‘ ۾ به اهڙيءَ هڪ گهرو جيوت تي سيٽ (Satire) ڪيل آهي.

ريڊيو پاڪستان ڪراچيءَ تان جن اديبن جا لکيل ڊراما نشر ٿيا هئا، اهي هئا: امام بخش نياز، حبيب الله فڪري، عبدالڪريم شاد، خديجه چاڳلا ۽ عبداللطيف عباسي. حبيب الله فڪري ۽ خديجه چاڳلا معروف عوامي داستانن جهڙوڪ عمر ماروي، مومل راڻو، نوري ڄام تماچي وغيره کي ريڊيو ڊرامن جو روپ ڏنو. عبدالڪريم شاد وري پنهنجن ڊرامن لاءِ واقعا اسلامي تاريخ مان ورتا. البت امام بخش نياز ۽ عبداللطيف عباسي پنهنجي وقت جي سماجي ۽ معاشرتي مسئلن تي ڊراما لکيا. افسوس جي اهي ڊراما نه ڪٿي ڇپيا ۽ نه وري انهن جا مسودا موجود آهن، تنهنڪري انهن جي فني ۽ ادبي خوبين جي جنڇپاڻ ڪرڻ ممڪن ڪونهي.

Gul Hayat Institute

هڪ وضاحت ڪرڻ ضروري سمجهان ٿو: اها هيءَ ته ريڊيو لاءِ سنڌي ڊراما پهرين جن اديبن لکيا هئا، تن جو سنڌي ادب ۾ حصو آٽي ۾ لوڻ برابر به ڪونهي. نتيجي ۾ سنڌي ريڊيو ڊرامي جي شروعات ڪمزور بنيادن تي ٿي، جنهن جا اڪرا نتيجا ڪيترن ورهين تائين نڪرندا رهيا. سنڌي ريڊيو ڊرامي جي پٺ ۾ آل انڊيا ريڊيو جي شروعاتي ڏينهن ۾ اردو

---

(١) سنڌي نثر جي تاريخ - مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي، ص ٢٠٧

(٢) جيون ڇهڇٽا - مصنف پروفيسر منگهارام ملڪاڻي ص ٩٧.

ريڊيو ڊراما اهڙن اديبن لکيا هئا، جن کي نه رڳو اسٽيج ڊرامن جو ذاتي تجربو هو، پر آهي اردو ڊرامي جي روايت مان به پوريءَ ريت واقف هئا. انهن ڊرامه نويسن ۾ رفيع پيرزاده، سيد امتياز علي تاج، سعادت حسن منٽو، ڪرشن چندر، اوپيندر ناٿ اشڪ، سيد عابد علي عابد، شوڪت ٿانوي، راجندر سنگهه بيدي، عصمت چغتائي، احمد نديم قاسمي، انتظار حسين وغيره جا نالا ذڪر جوڳا آهن. جيڪڏهن اردو ڊراما نويسن وانگر سنڌي ڊراما نويس به پنهنجي ادبي ورثي ۽ روايت مان واقف هجن ها ۽ ادبي دنيا ۾ چاتل سڃاتل هجن ها ته هوند سنڌيءَ ۾ به ريڊيو ڊرامي جون پيڙهون پختيون هجن ها. تنهنڪري سن ١٩٥٥ع ۾ جڏهن ريڊيو پاڪستان جي حيدرآباد ۾ اسٽيشن قائم ٿي ۽ پروگرامن جي وقت ۾ واڌارو ڪيو ويو، تڏهن سنڌ ۾ ڪوبه اهڙو اديب يا شاعر موجود ڪونه هو، جيڪو ريڊيو لاءِ هڪ ڪلاڪ جو اصلوڪو ڊرامو لکي ڏئي. لازمي طرح، ان کان سواءِ ٻي ڪابه واٽ نه هئي ته اردو ريڊيو ڊرامن جو سنڌيءَ ۾ ترجمو ڪري پورائو ڪيو وڃي. سيد منظور نقوي جي چوڻ مطابق، جيڪو شروع کان ئي ريڊيو پاڪستان حيدرآباد جو مسوده نويس (Script Writer) آهي، حيدرآباد تان پهريون سنڌي ڊرامو ”روٽي“ جي عنوان سان نشر ٿيو هو. اهو هُن پاڻ هڪ اردو ڊرامي تان ترجمو ڪيو هو. مطلب ته شروع کان ئي ان روايت جا بنياد رکيا ويا ته جيڪڏهن سنڌيءَ ۾ ڪوبه ڊرامو موجود ڪونهي ته اردوءَ تان ترجمو ڪري نشر ڪيو وڃي. اها روايت اڄ به قائم آهي. ترجمو ڪرڻ ڪو عيب يا ڏوهه ڪونهي. ترجمي ۽ خاص ڪري اعليٰ ادب جي ترجمي سبب ٻوليءَ ۾ خيال ۽ اظهار جا نوان نوان وسيلا ۽ ذريعا پيدا ٿين ٿا ۽ ٻولي وڌي ويجهي ٿي. پر ساڳئي وقت هڪ نقصان هيءُ به ٿئي ٿو ته اظهار جو اصلوڪو ذريعو بند ٿي وڃي ٿو ۽ اصلوڪين لکڻين جي ڪري ٻوليءَ توڙي فڪر ۾ جيڪا روالي پيدا ٿئي ٿي، اُن کان ادب خالي رهجيو وڃي. ان هوندي به ڏٺو وڃي ته انهن ترجمن سان گڏوگڏ ريڊيو لاءِ اصلوڪا ڊراما به لکيا ويا، جن جي مقبوليت کان انڪار ڪري نٿو سگهجي.

هن وقت تائين ريڊيو لاءِ جن اديبن ڊراما لکيا آهن انهن ۾ سيد منظور نقوي، محمد بخش انصاري، ممتاز مرزا، ڊاڪٽر محمد ابراهيم خليل، محمد اسماعيل ابن واصف، ابن الياس سومرو، آغا سليم، حميد سنڌي، غلام حيدر صديقي، زيب عاقلي، امر جليل، علي بابا، قاضي خادم، ڊاڪٽر محمد يوسف پنهور، عبدالقادر جوڻيجو، شوڪت شورو ۽ ٻيا شامل آهن.

هنن ڊراما نويسن کي ٽن گروپن ۾ ورهائي سگهجي ٿو: هڪ گروپ مسوده نويسن جو آهي، جن جي ذمي ٻين مسودن لکڻ سان گڏ ڊرامن لکڻ جو ڪم به هوندو آهي. ان گروپ ۾ سيد منظور نقوي، ممتاز مرزا ۽ زيب عاقلي اچن ٿا. ٻيو گروپ انهن ڊرامه نويسن جو آهي، جيڪي ريڊيو جي اداري ۾ عملدار ٿي رهيا آهن؛ جهڙوڪ محمد بخش انصاري، آغا سليم ۽ امر جليل. انهن لاءِ ڊرامه لکڻ ضروري ڪونه هو. ٽيون گروپ اهڙن ڊرامه نويسن جو آهي، جن جو ريڊيو جي اداري سان سواءِ ان جي ڪوبه تعلق ڪونهي ته اهي اداري جي

گذارش تي ريڊيو لاءِ ڊراما لکندا آهن. آءٌ پنهنجي ذاتي تجربي مان چئي سگهان ٿو ته آنهن ڊرامه لويسن جا لکيل ريڊيو ڊراما فني توڙي ادبي نقطءِ نظر کان وڌيڪ اثرائتا ۽ ڪامياب ٿيا آهن، جن فرمائش تي يا فرض ادائي سمجهي لــ پر پنهنجي دلي خواهش جي تڪميل خاطر لکيا.

چاڪاڻ ته ريڊيو ڊرامي جو تعلق به ادب سان آهي ۽ ادب جو واسطو وري دل سان آهي، احساس سان آهي ۽ آمنگن سان آهي. جيڪڏهن ڪنهن به ادبي فنپاري ۾ آمنگن ۽ احساس جي عڪاسي لـٿي ٿئي، ڪنهن بــ ادبي تخليق ۾ اديب يا شاعر جي دل ڌڪندي محسوس لـٿي ٿئي، جيڪڏهن اهو فنپارو يا ادبي تخليق پڙهندڙ ٻڌندڙ يا ٻڌندڙ جي دل کي ڏونڌاڙي لـٿي سگهي؛ هن جي سُتل احساس ۽ اُمنگن کي جاڳائي نٿي سگهي، تہ پوءِ اهو فنپارو يا ادبي تخليق ڪهڙي ڪم جي!

ڊرامو يا ناٽڪ افسانوي ادب (Fiction) جي هڪ اهم صنف آهي. ٻين صنفن وانگر ان جا به ڪي قاعدا ۽ قانون هوندا آهن، جيڪي ڪنهن ادبي شهپاري جي جنچ ڇاڻ ڪرڻ وقت اکيان رکيا ويندا. انهن مطابق ريڊيو ڊرامي جي سٽاءَ ۾ چار عنصر تمام ضروري سمجهيا وڃن ٿا. اهي آهن ڪردار، ماحول، عمل ۽ مرڪزي خيال يا موضوع. ٻين ادبي صنفن وانگر ريڊيو ڊرامي ۾ به اڻين ٿئي ٿو تہ ڪي ڪردار ڪنهن ماحول جي پس منظر ۾ ڪو عمل ڪن ٿا، جنهن جي ذريعي پڙهندڙ يا ٻڌندڙ تائين ان ڊرامي جو ڪو مرڪزي خيال پهچي ٿو.

ادب ۾ ڪردارنگاريءَ جي اهميت ۽ ضرورت جو هڪ سبب هيءُ به ٻڌايو ويو آهي تہ ان ۾ مرڪزي ڪردار هڪ اهڙي مثالي شخصيت هوندو آهي، جنهن کي پڙهي يا ڏسي دل ۾ يا تہ بزرگي، برتري ۽ عظمت جو احساس پيدا ٿئي يا وري نفرت ۽ ڌڪار پيدا ٿئي. قديم يوناني ۽ هندستاني ڊرامن جا مرڪزي ڪردار ان ڪري اهميت وارا هوندا هئا، جو اهي مخالف ماحول ۾ پنهنجي عمل سان ناممڪن ڳالهين کي ممڪن ڪري ڏيکاريندا هئا ۽ ڏسندڙن جي دلين تي پنهنجيءَ حشمت ۽ عظمت جو ڌاڪو ويهاريندا هئا، پر انهن يوناني ۽ هندستاني يا وري پوءِ جي يوروپي ڊرامن جو Canvas تمام وسيع ۽ پکڙيل هوندو هو، جنهنڪري انهن ڊرامن ۾ ڀرپور ڪردارنگاري ممڪن ٿي سگهندي هئي. انهن ڊرامن جي ڀيٽ ۾ ريڊيو ڊرامي جو ڪنواس تمام ننڍو ۽ مختصر هوندو آهي، تنهنڪري ان ۾ ڪردار جي انهن خاص ۽ اهم خوبين کي ظاهر ڪيو ويندو آهي، جيڪي ڊرامي جي ڪهاڻيءَ جي عمل تي پنهنجو اثر ڇڏينديون آهن.

ڊرامي جو ٽيون عنصر عمل يا Action آهي. عمل نہ رڳو جسماني پر ذهني سرگرميءَ جو نالو آهي. هر ڊرامي ۾ ڪهاڻي هڪڙي نقطي کان ٻئي نقطي تائين، هڪڙي واقعي کان جيڪو ان کي اڳتي — وڌائي ٿو، ٻئي واقعي تائين، جنهن تي اها ختم ٿي ٿئي، سفر ڪندي آهي، تنهنڪري ڊرامي ۾ عمل جي بيحد ضرورت هوندي آهي. ان کانسواءِ ڊرامي جي ڪهاڻي اڳتي هلڻ جي بدران هڪ هنڌ بيهي رهندي.

ريڊيو ڊرامي جو ٽيون عنصر ماحول يا Setting آهي، جنهن جي پيش منظر ۾ ڊرامي جي ڪهاڻي عمل ۾ اچي ٿي. صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ جي ذريعي ڊرامي جي ماحول کي بيحد اثرائتي نموني ۾ ظاهر ڪري سگهجي ٿو.

چوٿون عنصر مرڪزي خيال يا Theme آهي، جيڪو Abstract هوندو آهي، يعني جيڪو لفظن ۽ ڪهاڻيءَ جي پٺيان تهه در تهه لڪل هوندو آهي. مرڪزي خيال هڪ پيڙهه آهي جنهن تي ڊرامي جي عمارت اڏي ويندي آهي. اهو درست آهي ته هر ڪهاڻيءَ جو ڊرامي جي آخر ۾ ڪونه ڪو نتيجو ظاهر ڪيو ويندو آهي، پر غور سان ڏسبو ته ان نتيجي جا اسباب انهن اصل واقعن کان وڌيڪ اهميت وارا هوندا آهن. واقعن جي پس منظر ۾ ڪا نه ڪا معنيٰ، ڪو نه ڪو مطلب هوندو آهي. اها ٻي ڳالهه آهي ته ان معنيٰ يا مطلب کي پڙهندڙ قبول ڪري ٿو يا رد ٿو ڪري. تنهنڪري ڊرامه نويس لاءِ ضروري ٿيو پوي ته هو پنهنجن پڙهندڙن کي اها معنيٰ يا مطلب قبول ڪرڻ لاءِ تيار ڪري. حقيقت هيءَ آهي ته مرڪزي خيال انساني ورتاءَ يا زندگيءَ بابت سچائيءَ کي بيان ڪري ٿو. مشهور روسي افسانه نگار ۽ ڊرامه نويس چيخوف پنهنجي هڪ نوجوان دوست کي چيو هو ته "ڪنهن مسئلي کي حل ڪرڻ ۽ ڪنهن مسئلي کي سچائيءَ سان بيان ڪرڻ ۾ فرق آهي. هڪ فنڪار لاءِ ايترو ئي ڪافي آهي ته هو پنهنجي مسئلي کي سچائيءَ سان بيان ڪري." ريڊيو ڊرامي ۾ ضروري آهي ته ڊرامه نويس سچائيءَ سان ٻڌائي ته منهنجي ڊرامي جي ڪهاڻي ڇو اهڙي نهي تيار ٿي ۽ ڇو ان جا ڪردار اهڙيءَ ريت عمل ڪن ٿا؟

پر ڊرامي جو هڪ ٻيو اهم ۽ لازمي عنصر آهي تصادم Conflict. آمريڪي نقاد جان هاورڊ لاسن جي خيال مطابق، "ڊرامي لکڻ جي فن جا ٽي اهم ۽ وڏا اصول هي آهن: ڀريو عمل، ٻيون ايڪو ۽ ٽيون تصادم." هو وڌيڪ لکي ٿو ته "ڊرامي جي بنيادي خوبي تصادم آهي. يعني هڪ فرد ۽ ٻين جي وچ ۾ تصادم، يا هڪ فرد ۽ گروهن جي وچ ۾ تصادم، يا هڪ گروهه ۽ ٻين گروهن جي وچ ۾ تصادم، يا ڪنهن فرد يا ڪنهن گروهه ۽ سماجي يا قدرتي قوتن جي وچ ۾ تصادم. تنهنڪري ڊرامي جي سٽاءَ جو مطلب آهي تصادم کي پيش ڪرڻ، ان کي اڳتي وڌائڻ ۽ آخر ۾ ان کي حل ڪرڻ." جان هاورڊ لاسن ڊرامي ۾ تصادم کي استعمال ڪرڻ لاءِ هي چار اصول بيان ڪيا آهن:

١- تصادم کي عمل جي ذريعي پيش ڪرڻ گهرجي، ٢- تصادم ۾ ايڪو هجڻ گهرجي، ٣- تصادم ۾ منطق هجڻ گهرجي، ۽ ٤- تصادم جو بنياد انفرادي ۽ اجتماعي نفسيات تي منحصر سماجي قوتن جي پوريءَ ڄاڻ ۽ علم تي هجڻ گهرجي*.

* "The Law of Conflict" John Howard Lawson, New Theatre, june 1935, pp. 10,27.

Gul Hayat Institute

مطلب ته تصادم يا Conflict هڪ اهڙو عنصر آهي، جنهن سان ڊرامو نسري ۽ اُسري ٿو. اهو تصادم هيرو ۽ خارجي قوتن جي وچ ۾ به ٿي سگهي ٿو، جيئن قديم يوناني ڊرامن ۾ ڏيکاريل آهي؛ يا وري هيرو ۽ سندس ڪوتاهين يا داخلي قوتن جهڙوڪ حسد، لالچ، هوس، شڪ وغيره جي وچ ۾ به ٿئي ٿو، جيئن شيڪسپيئر جي ڊرامن ۾ ڏيکاريل آهي. جديد دؤر جي ڊراما نويسن وري فرد ۽ سماج جي ويڙهه کي کنيو آهي ۽ معاشرتي بي‌انصافيءَ ۽ غير برابريءَ جي ڪري سماج ۾ جيڪا ڇڪ ڇاهه ٿئي ٿي، ان تصادم يا Conflict کي پنهنجن ڊرامن ۾ آندو آهي. بهرحال فرد ۽ هن جي چوطرف يا خود هن جي اندر ۾ جيڪي متضاد قوتون موجود آهن، انهن جي وچ ۾ ٿيندڙ ويڙهه، تصادم يا Conflict ئي آهي، جيڪو موضوع، ماحول، ڪردارن، واقعن ۽ بنيادي ڳالهه ته ڊرامي کي جنم ڏئي ٿو.

ريڊيو ڊرامي جا اهي فني اصول جيڪڏهن ڊرامي لکڻ وقت ڊراما نويس جي ذهن ۾ هوندا ته سندس تخليق فني لحاظ کان نه رڳو مضبوط ۽ پائدار هوندي، پر ان جي نفاست ۽ نزاڪت به نکري نروار ٿيندي.

هن تفصيل ڏيڻ جو مطلب هيءُ آهي ته ريڊيو جي لاءِ هن وقت تائين جيڪي ڊراما سنڌيءَ ۾ لکيا ويا آهن، اهي سڀئي نه فن جي لحاظ کان شاهڪار چئي سگهجن ٿا ۽ نه وري انهن ۾ فني اصولن کي نظرانداز ڪيو ويو آهي. هر ڊراما نويس پنهنجي آسائهه، علم ۽ تجربي مطابق ۽ ريڊيو جي مقرر ڪيل پاليسيءَ هيٺ ڊرامن لکڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. اهڙيءَ ريت هر ڊراما نويس هڪ يا ٻه اهڙا ڊراما لکيا آهن، جن کي جيڪڏهن انهن جا يادگار ڊراما چئجن ته وڌاءُ نه ٿيندو. مثال طور سيد منظور نقويءَ جو لکيل ڊرامو ”جيئرو بت“، ممتاز مرزا جو ڊرامو ”آخري رات“، آغا سليم جو ڊرامو ”روپ بهروپ“، زيب عاقليءَ جو منظوم ڊرامو ”ستارا“، علي بابا جو ڊرامو ”رڃ جا راهي“ ۽ ”تموچن“ وغيره ريڊيو جا مثالي ڊراما آهن، جن ۾ نه رڳو ريڊيو ڊرامي جون فني نزاڪتون ڏسجن ٿيون، پر ساڳئي وقت اهي زندگيءَ بابت ڊراما نويسن جي اقطءِ نظر کي به نهايت ڪاميابيءَ سان ٻڌندڙن تائين پهچائين ٿا.

ريڊيو ڊرامي جي فن ۽ ڊراما نويسن بابت ايتري ساري گفتگو ڪرڻ وقت بي‌انصافي ٿيندي، جيڪڏهن انهن صداڪارن ۽ پين ڪارڪنن جو ذڪر نه ڪجي، جيڪي ڪاغذن تي پکڙيل بي جان لفظن ۾ روح ڦوڪي انهن کي زنده ڪندا آهن. محمد بخش انصاري، نسيم مغل، سيد صالح محمد شاهه، مشتاق مغل، عبدالڪريم بلوچ، عبدالحق ابڙو، سرور بلوچ، نصرت چنه، مهتاب چنه، سيما چنه، سيمال، زرينه بلوچ، روبينه ۽ ٻيا ڪيترا صداڪار سچ پچ ته لفظن جا مسيحا هئا، جيڪي پنهنجي ذات وسيلي بي جان لفظن کي جيئرو ڪري ٻڌندڙن کان داد حاصل ڪندا هئا. انهن جي بي‌مثال صداڪاريءَ ٻڌندڙن کي نه رڳو روئاڙيو ۽ کلايو، پر انهن کي سوچڻ ويچارڻ تي به آماده ڪيو. ساڳيءَ ريت ڊرامي جي ماحول کي ٻڌندڙن جي ذهن ۾ چڱيءَ طرح ويهارڻ لاءِ صوتي اثرات ڏيندڙ اقبال جعفريءَ، صوتي اثرات ۽ پس منظر موسيقيءَ

جي چولڻ تي جيڪا محنت ڪئي آهي، سا وري ورلي ڪو ڪندو. ريڊيو ڊرامي جي پيشڪش گڏيل ڪوشش يعني Team work جو نتيجو آهي. ڊرامہ نويس، پروڊيوسر، صداڪار، صوتي اثرات ڏيندڙ، رڪارڊنگ انجنيئر جي گڏيل ۽ لاڳيتي ڪوشش سان ئي هڪ بهترين ڊرامو پيش ڪري سگهجي ٿو.

ٿورو زمانو اڳ ريڊيو ڊرامي جو اوج هوندو هو. ماڻهو وڏي شوق سان ڊراما ٻڌندا هئا ۽ پروڊيوسر، ڊرامہ نويس وغيره بہ وڏي اُتساھ سان ڏينهن جا ڏينهن محنت ڪري ڊراما تيار ڪندا هئا. پر هاڻي ٽي.وي جو زمانو آهي. جيئن فلم جي اچڻ ڪان پوءِ اسٽيج ڊرامي جو اوج ٽُٽي ويو هو، تيئن ٽي.وي جي ڪري ريڊيو ڊراما پٺتي پوندا وڃن. هاڻي آهستي آهستي ريڊيو ڊرامو ماڻهن ڪان وسرندو وڃي، تنهنڪري پڻ پاسي بہ چاھ ۽ اُتساھ گهٽبو وڃي. شايد اهو وقت تمام ويجهو پيو اچي، جڏهن ريڊيو ڊرامن ۽ انهن جون ڳالهيون رڳو ڪتابن ۾ لکيل هونديون.

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر نوازعلي "شوق"

ادبي اهڃاڻ

علم بديع

علم بديع اهو علم آهي، جنهن ۾ ڪلام جون خوبيون بيان ڪيون وينديون آهن. ڪلام جون خوبيون ٻن قسمن ۾ ورهايون ويون آهن:

(١) صنائع لفظي يا لفظي خوبيون.
(٢) صنائع معنوي يا معنوي خوبيون.

صنائع لفظي ۾ اهي خوبيون هونديون آهن، جي لفظن جي ذريعي پيدا ڪيون وڃن ۽ صنائع معنوي اهي خوبيون آهن جي معنيٰ جي ذريعي پيدا ڪيون وڃن. صنائع معنوي ۽ لفظي جا گهڻائي قسم آهن، انهن مان ڪجهه هيٺ بيان ڪيا وڃن ٿا:

صنائع لفظي

١- صنعتِ تجنيس: ڪلام ۾ ٻه اهڙا لفظ آندا وڃن جي آچار (۽ لکڻي) ۾ ملندڙ هجن، پر معنيٰ ۾ مختلف هجن. هن صنعت جا ڪيترائي قسم آهن انهن مان ڪجهه هي آهن:

(الف) تجنيس تام: ڪلام ۾ ٻه اهڙا لفظ آندا وڃن، جي لکڻ توڙي پڙهڻ ۾ هڪ جهڙا هجن. پر انهن جي معنيٰ مختلف هجي. پر جيڪڏهن اعرابن ۾ تفاوت هوندو ته ان کي تجنيس ناقص چئبو.

مثال تجنيس تام-

جـا هـَڙَ اندر جيءَ، سا هـَڙَ ڏني ساهه کي
سا هڙ چـُڙي ا ساهه جي، ساهڙ ساهڙ ريءَ
ساهـَڙُ ميڙ سميع ته سا هـَڙَ چڙي ساهه جي. (شاهه)

هن بيت ۾ ساهڙ لفظ جون ٻه معنائون آهن: هڪ جي معنيٰ آهي ساهڙ، يعني ميهار ۽ ٻيو لفظ آهي سا هـَڙَ يعني آها ڳنڍ.

مثال: تجنيس ناقص:

وَرَ ۾ ڪواهي وَرُ، ڏيرن وَرُ وڌو ڪيو. (شاهه)

هن مصرع ۾ پهرين وَرَ لفظ جي "ر" تي زبر آهي، جنهن جي معنيٰ آهي سڙس، خاوند. ٻي "ور" لفظ جي "ر" تي پيش آهي، جنهن جي معنيٰ آهي ڏِاگ. مٿين مصرع ۾ لفظ ته هڪ جهڙا آهن، پر انهن جي اعرابن ۾ تفاوت آهي، تنهنڪري ان کي تجنيس ناقص چئبو.

(ب) تجنيس مرڪب: ڪلام ۾ اهڙا ٻه لفظ آڻڻ جي صورت ۾ ملندڙ هجن، ليڪن انهن مان هڪ لفظ مفرد هجي ۽ ٻيو لفظ مرڪب هجي. جيڪڏهن لکڻ ۾ ٻئي لفظ هڪ جهڙا هجن ته ان کي "تجنيس مرڪب متشابہ" چئبو. ۽ جيڪڏهن لکڻ ۾ ٻئي لفظ مختلف هوندا ته ان کي "تجنيس مرڪب مفروق" چئبو:

مثال: تجنيس مرڪب متشابہ:

جي پائين تہ حاصل لئي دارين ۾ دَرجو،
ٿي دل سان گدا حضرت حسنين جي دَرَ جو. "گدا"

پهرئين مصرع ۾ لفظ درجو مفرد آهي، ۽ ٻي مصرع ۾ "در جو" لفظ مرڪب آهي.

(ج) تجنيس مضارع:

جڏهن تجنيس جي ٻنهي لفظن ۾ صرف هڪ حرف جو فرق هجي ۽ اهي حروف قريب المخرج هجن ته ان کي تجنيس مضارع سڏيو ويندو.

مثال:

سون کي ساري وري جياري ڏنو،
هي جلال آهہ هُو جمال آهي! "گدا"

مٿين مصرع ۾ صرف "ل" ۽ "م" جو فرق آهي، جي ٻئي قريب المخرج آهن:

(د) تجنيس خط: ڪلام ۾ اهڙا لفظ آڻڻ، جي صورت ۾ هڪ جهڙا هجن، مگر انهن جي نقطن ۾ فرق هجي. ٻين لفظن ۾ اُنين چئبو تہ ساڳي آواز سان شروع ٿيندڙ لفظ هڪ ٻئي جي پرسان رکڻ. شاهہ جو سڄو رسالو انهيءَ صنعت سان سينگاريل آهي.

مثال:

دهشت، دم، درياهہ ۾، جت، لڙ، لهريون، لس ليٽ. (شاهہ)

هن مصرع جي پهرئين اڌ وارا الفاظ "د" سان شروع ٿين ٿا، اهڙيءَ طرح ٻئي اڌ ۾ "ل" سان شروع ٿيندڙ الفاظ هڪ ٻئي جي پرسان رکيا ويا آهن.

(هہ) تجنيس قلب: ڪلام ۾ ٻہ اهڙا الفاظ آڻڻ، جن جا حرف تہ هڪ هجن، مگر انهن جي ترتيب ۾ فرق هجي: هن جا چار قسم آهن.

١. مقلوب ڪل ٢. مقلوب بعض ٣. مقلوب مستوي ۴. مقلوب مجنح": هن هيٺ مقلوبِ بعض جو مثال پيش ڪجي ٿو:

مقلوب بعض: ڪلام ۾ اهڙا ٻہ لفظ آڻڻ، جن جا حروف يڪسان هجن. صرف انهن جي ترتيب ۾ فرق هجي.

مثال: عزيزن کان وئي موڪلائي قرابت،
رهي هن جهان ۾ رڳي آ رقابت. "حسرت"

قرابت ۽ رقابت جا حروف يڪسان آهن، پر صرف الهن جي ترتيب ۾ فرق آهي.

(۲) صفتِ شبہ اشتقاق: ڪلام ۾ اهڙا لفظ آڻڻ، جي ظاهر ۾ هڪ ئي مادي يا مصدر مان نڪيل معلوم ٿين، ليڪن حقيقت ۾ ائين نه هجي.

مثال: رُسُ مَ ڇڏ ايءَ رسم، ڪچ ڪچ ڪينڪي،
ٻرچ ٻارل پنهنجي هن پيـنار سان. "گدا"

هن مصرع ۾ "رُسُ مَ" ۽ رسم ظاهريءَ طرح هڪ مادي يا مصدر مان نڪيل معلوم ٿين ٿا، پر دراصل ائين نه آهي. اهي ٻئي جدا لفظ آهن ۽ جدا معنيٰ رکن ٿا.

(۳) صنعت تڪرار: لفظن جي تڪرار سان ڪلام ۾ زور، تاثير يا حسن پيدا ڪرڻ. هن جا ڪيترائي قسم آهن، الهن مان ڪي هيٺ پيش ڪجن ٿا:

(الف) تڪرير مطلق: شعر ۾ هڪ لفظ مڪرر (بار بار) استعمال ٿئي، توڙي جو اهو شعر جي ڪهڙي به حصي ۾ هجي.

مثال: ڪنهن جو نه ڪنهن سان مطلب، مطلب سان آهه مطلب،
مطلب جي آهي دنيا، مطلب جا يار آهن. "ڪاظم"

هن شعر ۾ 'مطلب' لفظ جو تڪرار آئي، شعر کي پُرتاثير بڻايو ويو آهي.

(ب) تڪرير مثني: هر مصرع ۾ الڳ الڳ ٻه ٻه لفظ اچن ته ان کي 'تڪرير مثني' چيو ويندو آهي.

مثال: ڪوڙهو، ڪوڙهو، موتي، موتي، پوتي موتي يار،
داڻو داڻو ٻوڌي، جوڙيم هار. "حسرت"

مٿين شعر ۾ ڪوڙهو، ڪوڙهو، موتي موتي ۽ داڻو داڻو الڳ الڳ ٻه الفاظ آئي شعر کي خوبصورت بڻايو ويو آهي.

(ج) تڪرير مشبه: پهرين مصرع ۾ هڪ لفظ مڪرر استعمال ڪيو وڃي ۽ پوءِ ان جي مناسبت سان، ٻئي مصرع ۾ هڪ لفظ مڪرر آندو وڃي.

مثال: ڪلندي ڪلندي، دلڙي کسي ويو،
رئندي رئندي، مون کي ڇڏي ويو. "حسرت"

(۴) صنعت ترصيع: جڏهن هڪ مصرع موزون ڪئي وڃي ته ان جي مقابل ٻي مصرع اهڙيءَ طرح آندي وڃي، جيئن ان پهرين مصرع جا الفاظ ۽ ٻي مصرع جا الفاظ پاڻ ۾ هم قافيه معلوم ٿين.

مثال: ساقي شراب ٻيار جو آهيو نظر ٻهار،
کو باده ناب ڏيار سوايو ڪو يَر يار. "تارڪ"

مٿين شعر ۾ ليڪ ڏنل الفاظ هڪٻئي سان هم قافيه آهن.

(٥) صنعت رَدُّالعَجُزِ عَلَي الصدر: جو لفظ شعر جي شروع ۾ اچي، اهوئي آخر ۾ هوبهو يا صنعت تجنيس، يا صنعت اشتقاق يا شبه اشتقاق طور اچي:

مثال: بار تنهنجي ٻرهه ڪان دل بار بار،
زار ٿي ٿي، ٿي رهي زارو نزار. "تارڪ"
تار "تارڪ" کي لڳي تن تو سندي،
تنهن جو ذڪر ان جي ڪري هر تار تار. "تارڪ"

مٿين مثال ۾ ڏسبو ته پهرين شعر جي پهرين مصرع لفظ "بار" سان شروع ٿئي ٿي ته آخر ۾ به "بار" لفظ اچي ٿو. اهڙيءَ طرح ٻي مصرع جو پهريون لفظ "زار" آهي ته آخر ۾ به "زار" آيو آهي.

ٻي شعر جي شروعات "تار" لفظ سان ٿئي ٿي ته پڇاڙيءَ ۾ به "تار" لفظ آيل ورو آهي

صنائع معنوي

١- صنعت تضاد: ڪلام ۾ ٻه اهڙا لفظ آڻڻ، جن ۾ هڪ لفظ جي معنيٰ ٻئي لفظ جي معنيٰ جو ضد هجي. جيئن دوست، دشمن. ڏک، سک. زمين، آسمان وغيره.

مثال: مون ڪهريو ٿي نُور ٻر، ظلمات مون کي ٿي نصيب،
پنهنجي بدبختي تي ماتم ٿو ڪريان ليل و نهار.

مٿين شعر ۾ "نور و ظلمات" ۽ "ليل و نهار" لفظن ۾ تضاد آهي.

٢- صنعت ايهام: هن کي "توريه" به سڏيندا آهن. "ايهام" جي معنيٰ آهي وهم ۾ وجهڻ. ۽ "توريه" جي معنيٰ آهي لڪائڻ. ڪلام ۾ ڪو اهڙو لفظ آڻڻ، جو ٻن معنائن وارو هجي. هڪ معنيٰ قريب ۽ ٻي معنيٰ بعيد. پڙهڻ واري جو ذهن معنيٰ قريب جي طرف ڇڪجي وڃي، ليڪن ڪنهن قريني جي سبب معنيٰ بعيد مقصود هجي.

مثال (١): وار چوٽي جي مون تي وار ڪرين،
خوش ٿيان جي هزار وار ڪرين. "حڪيم"

هن شعر جو لفظ "وار" ٽن معنائن ۾ منجهائيندڙ آهي، يعني وار-زلف، حملو، دفعا.

مثال (٢): ڪرڙ آهي ستارو ۽ مضبوط،
ڏس ته کهڙا نه ٿس ٿلها ڏورا. "قليچ"

"ڪرڙ" ماڻهوءَ جو نالو به ۽ وڻ به. "ڏورا" ٻالهون به ۽ ڏيلها به.

مثال: (٣)   اسان عبادت، نظر ناز پرينءَ جو.   "شاهه"

"نظر ناز پرينءَ جو" منجهان ٻه معنائون نڪرن ٿيون: هڪڙي معني اها آهي ته نظر ۽ ناز ڪرڻ پرينءَ جي اختيار ۾ آهي. ۽ ٻي معنيٰ آهي ته پرينءَ جو نظر ۽ ناز اسان لاءِ عبادت آهي. (نظر لفظ ان زماني ۾ مولثن جي بجاءِ مذڪر ۾ ڪم ايندو هو).

٣- صنعت مُراعات النظير: هن کي توفيق، تلفيق ۽ ائتلاف به چوندا آهن. ڪلام ۾ چند اهڙين شين جو ذڪر ڪيو وڃي، جن جي هڪ ٻئي سان ڪالـ ڪا مناسبت هجي، پر اهڙيءَ مناسبت ۾ تضاد نه هجي. آهي مناسبت رکندڙ شيون ڪڏهن ٻه هونديون آهن، ڪڏهن ٻن کان وڌيڪ.

مثال: (١)   ڪاتي جا قريب جي، سا هڏ چيري چم،
عاشق پنهنجو اڳـ، الله ڪارڻ وڍيو.   (شاه)

(ڪاتي، هڏ، چم ۽ اڳـ، وڍڻ جي مناسبت.)

مثال: (٢)   ايڪ قصر، در لک، ڪوڙين ڪنس ڳڙڪيون. (شاه)

(قصر، در، ڳڙڪيون ۽ ايڪ، لک ۽ ڪوڙين جي مناسبت.)

مثال: (٣)   گل عارض و لب غنچا، پڻ زلف سندس سنبل،
نقشو رخِ دلبر جو، گلزار نظر آيو.   (واصف)

عارض، لب ۽ زلف انهن جو رخ جي نقشي سان لاڳاپو آهي. وري گل، غنچا ۽ سنبل جو گلزار سان لاڳاپو آهي.

٤- صنعت عڪس: ڪلام ۾ ٻه دفعا ٻن جزن جو اهڙيءَ طرح ذڪر ڪرڻ، جو جنهن جز کي اول ۾ آندو ويو آهي؛ ان کي آخر ۾ آندو وڃي. ۽ جنهن کي آخر ۾ آندو ويو آهي، ان کي شروع ۾ آندو وڃي.

مثال: آهي دورنگي سراءِ، ڪنهن جي رهڻ جي نه جاءِ،
ڪنهن جي رهڻ جي نه جاءِ، آهي دورنگي سراءِ.   (نارڪ)

٥- صنعت لف و نشر: لغت ۾ "لف" جي معني آهي وڙهڻ ۽ ٻي معني آهي ڇڙوڇڙ ڪرڻ. علم بديع جي اصطلاح ۾، انهيءَ صفت کي لف و نشر چئبو آهي، جنهن ۾ پهريائين ٻه ٽي شيون بيان ڪري وڃجن ۽ بعد ۾ هرهڪ سان مناسبت ۽ تعلق رکندڙ شين جو اظهار ڪيو وڃي. اهي ڪولي بيان ڪرڻ جو ضرور نه آهي، ٻر شعر ۾ خود اهڙي ترتيب رکيل هوندي، جنهن منجهان پڙهندڙ ازخود سمجهي ويندو ته هن شيءِ سان لاڳاپو آهي. جيڪڏهن اهي شيون ترتيبوار بيان ڪيون وڃن ته ان کي "لف و نشر مرتب" چئبو. پر جيڪڏهن انهن ۾ ترتيب نه هوندي ته ان کي "لف و نشر غير مرتب" چئبو.

(الف) لف و نشر مرتب:

مثال: تنهنجي رخسار و قد و چشم جا هن عاشقِ زار،
گل جدا، سرو جدا، نرگسِ بيمار جدا.

هن شعر جي پهرين مصرع ۾ رخسار، قد ۽ چشم جو ذڪر آهي ۽ ٻئي مصرع ۾ انهن جي مناسبت سان ترتيبوار گل، سرو ۽ نرگس جو ذڪر ڪيو ويو آهي. مٿين شعر ۾ لف و نشر مرتب ڪم آيل آهن.

مثال (۲) يار جي رخسار تي ۽ پيچ زلف،
گل ۽ سنبل باغ ۾ آهن ڀم. — شاهه

هن شعر ۾ رخسار ۽ زلف جو بيان آئي، پوءِ رخسار جي نسبت سان گل ۽ زلف جي لاڳاپي سان سنبل آيو آهي.

(ب) لف و نشر غير مرتب:

مثال: اسان جي انتظاري، اشڪ باري، جان نثاريءَ جو،
پڇيو احوال ڪڪرن کان، ستارن کان، پتنگن کان. — شوق

هن شعر جي پهرين مصرع ۾ انتظاري، اشڪ باري ۽ جان نثاري لفظ آئي، ان جي مناسبت سان ٻي مصرع ۾ انتظاري لاءِ ستارا، اشڪباريءَ لاءِ ڪڪر ۽ جان نثاريءَ لاءِ پتنگن جو ذڪ ڪيو ويو آهي. هتي صنعت لف و نشر غير مرتب ڪم آندي وئي آهي.

(ج) لف و نشر معڪوس: هن ۾ هر هڪ چيز جي مناسبت جي ترتيب اُلٽي هوندي آهي.

مثال: ڪيسو ڏي مائل آهي دلِ داغدار تي،
طائوس جو مقابلو اڄ آهي مار سان. — واصف

هن شعر ۾ ڪيسو ۽ دلِ داغدار آئي، وري طائوس ۽ مار آندا ويا آهن. ڪيسو جي نسبت مار سان ۽ دلِ داغدار جي طائوس سان، يعني معڪوس تي پيو.

٦- صنعت مبالغه: ڪنهن شخص يا ڪنهن چيز جي مدح يا هجوَ ۾ حد کان وڌيڪ وڌاءُ ڪرڻ. ان جا ٽي قسم آهن:

(الف) تبليغ: اهو مبالغو آهي جو عقل ۽ عادت ٻنهي اعتبار کان ممڪن هجي.

مثال: اثر ظاهر ٿيو آهه فغان ۾.
لڳون پئجي ويون منهنجي زبان ۾. — گدا

(ب) اغراق: اهو مبالغو آهي جو عقل جي اعتبار کان ممڪن هجي. ليڪن عادت جي اعتبار کان محال هجي.

مثال: مقتل ۾ بهار آهه ذرا هلُ ته ٿئي سير،
گل تنهنجي شهيدن جي ڪيا خون پٽن ۾. — بسمل

مقتل ۾ بهار اچڻ ۽ شهيدن جي خون واري جڳهه تي گل ايدا ٿيڻ ممڪن آهي، پر انهن نه آهي. عدت جي لحاظ کان ائين ممڪن نه آهي.

Gul Hayat Institute

(ج) غلو: اهو مبالغو آهي جو عقل ۽ عادت ٻنهي اعتبار کان ممڪن نه هجي.

مثال: ٻڏجان ٿو اوح جي ڪشتي ۾ غرق ٿي نه وڃي،
وهي ٿـو بحر اکين مان ٿي تـار تـار اڄان. —نور

عاشق جي اکين مان ايترو آب وهي جو اوح جـي ڪشتي ۾ غرق ٿي وڃي، عقل ۽ عادت ٻنهي اعتبار کان ناممڪن آهي.

٧- صنعت تلميح: ڪلام ۾ ڪنهن معلوم ۽ مشهور قصي، واقعي، شخص، چيز، شعر، قول، مضمون يا آيات قرآني جي طرف اشارو ڪيو وڃي ۽ مقصد ان ڪلام جي وضاحت هجي.

مثال (١): "بليٰ" چئي بلا سر ڪنئيسي خوشيءَ سان،
اهـا آهـ "قـالـوا بـلـيٰ" جـي ڪـهـاڻـي. "شوق"

هن شعر ۾ قرآن شريف جي آيت "قالوا بليٰ" ڏي اشارو ڪيل آهي.

مثال (٢): دل کي ڦلفن جي تصور ۾ جو ٿئي رات اچي،
جئن سڪندر ڪـي ٿـئي، پردهٔ ظلمات ۾ رات. "واصف"

هن شعر ۾ سڪندر جي ان قصي ڏي اشارو آهي جڏهن هـُو "آبِ حيات" جي تلاش ۾ آيو هو.

٨- صنعت تلميع: جنهن ۾ هڪڙي مصرع يا شعر هڪڙو هڪ ٻوليءَ ۾ هجي ۽ ٻي مصرع يا شعر ٻي ٻوليءَ ۾ هجي ته ان کي "تلميع" چوندا آهن.

مثال: سوئي راهـ رد ڪري، سوئي رهنماءُ،
"و تعز مـن تشاء، و تـذل مـن تشاء". (شاهه)

هن بيت جي هڪ مصرع سنڌي ۾ آهي تـه ٻي مصرع عربي آهي، جا قرآن مجيد جي آيت آهي. جنهن جو مفهوم آهي تـه "عزت ۽ ذلت خدا جي وس ۾ آهي. هـُو جنهن کي چاهي عزت بخشي ۽ جنهن کي چاهي ذليل ڪري."

٩- صنعت حسنِ تعليل: حسنِ تعليل جي معنيٰ آهي سهڻو سبب ڏيڻ، يا علت بيان ڪرڻ جي خوبي. هڪ اهڙي شيءِ کي ڪنهن ٻـي شيءِ جي لاءِ سبب يـا علت بنائڻ، جـا دراصل ان جي علت (سبب) نـه هجي. مگر اها چيز اهڙيءَ طرح بيان ٿئي جو بظاهر ان جي باور ڪرڻ ۾ لطف اچي. مطلب تـه ڪنهن ڳالهـ ۾ اهڙيءَ ظاهري ۽ خوبصورت وجهـ بـيـان ڪرڻ، جا حقيقي نـه هـجـي. ٻـيـن لفظن ۾ ڪا ڳالهـ عام طـور ٿيندڙ هجي پر شاعر ان جـو ڪو سهڻو سبب بيان ڪري.

هن صنعت ۾ ڪنهن به ڳالهـ جو ڪوڙ ڪو سبب تصور ڪيو ويندو آهي، پوءِ توڙي حقيقت ۾ اهو ان جو سبب نه به هجي.

مثال: (١) شمعِ محفل تـان ٿـين ٿـا جيڪي پروانا نثار،
تن جي ماتم ۾ رهـي ٿي رات ساري اشڪبار. "حامي"

شمع جو ڪم آهي اشڪباري. پر شاعر ان جو سبب پروان جي موت سبب ماتم ٻڌائي، شعر ۾ نازڪ خياليءَ جو هڪ اعليٰ مثال پيش ڪيو آهي.

مثال: (٢) موڪلايو جو سون ڪان غيرتِ حورِ وقتِ سحر،
تيسو الڏارو وري اڄ پڻ ڀريات ۾ رات. "واصف"

الڏاري ٿيڻ جو قدرتي سبب آهي رات پوڻ ۽ نه ڪنهن معشوق جو موڪلائي وڃڻ. پر هتي ڪنهن جي موڪلائي وڃڻ جي غم ڪي شاعر الڏاري ٿيڻ جو سبب ڏيکاريو آهي.

(١٠) صنعت تجاهل عارفانہ: ان جي معنيٰ آهي ڄاڻي ٻجهي اڻ ڄاڻ بڻجڻ. جڏهن شاعر ڪا حقيقت ڄاڻندو هجي، پر پاڻ کي غير واقف ظاهر ڪري يا ڪنهن جي تعريف ۾ وڌاءُ ڪري ان کي تجاهل عارفانہ چئبو آهي.

مثال: (١) اِهو آواز آهي مکڙي ڦٽڻ جو،
اڙي بلبل تون هي بانگِ درا سمجهه. "واصف"

شاعر مکڙيءَ جي ڦٽڻ جي آواز کان لاواقفيت ظاهر ڪري، ان کي بانگِ درا سڏي مکڙيءَ جي خوبيءَ ۾ مبالغو ڪيو آهي.

مثال: (٢) رخ سندء مهر يا مه يا گل حمرا آهي،
قد سندء سرؤ يا شمشاد يا طوبيٰ آهي؟ "تارڪ"

محبوب جي رخ کي سج، چنڊ يا گل سان تشبيه ڏني ويندي آهي ۽ سندس قد کي سرؤ، شمشاد ۽ طوبيٰ سان تشبيه ڏني ويندي آهي، پر شاعر ڄاڻي ٻجهي اڻ ڄاڻائي ظاهر ڪري ٿو.

مثال: (٣) اي شوقِ دل پيو خط لکي قاصد کان رک اڳي،
ڪهڙو جواب ايندو اڃا رهه انتظار ۾. "عزيز"

عاشق کي اڳيئي معلوم آهي، ته معشوق خط جو جواب ڪونہ ڏيندو، تنهڪري پنهنجي شوقِ دل کي چوي ٿو ته اڳيئي پيو خط لکي رک.

(١١) صنعت مزاوجہ: ٻہ ڳالهيون شرط ۽ جزا سان گڏ اهڙيءَ طرح واقع هجن جو، امر پهرين ڳالهہ تي مرتب هجي، اهو ئي ٻي تي به مرتب هجي.

مثال: آهہ ڪريان تہ اُن جو ڏپ آ،
جي نہ ڪريان تہ جان جو ڏپ آ. "حسرت"

١٢- صنعت رجوع: جڏهن هڪ شيء جي ڪا صفت بيان ڪجي، پوءِ ڪنهن فائدي يا نڪتي جي خاطر ان صفت کي ڇڏي، ٻي صفت بيان ڪجي، جا پهرين صفت کان بهتر هجي.

مثال: منهن مثل مشعل منور، جيئن اپن ۾ آفتاب،
ٻل غلط ڪي سون پيلا ڇا آفتاب و مهتاب. "فاضل"

(١٣) صنعت جمع: ڪجهه شين کي هڪ حڪم ۾ جمع ڪرڻ کي صنعت جمع چئبو آهي.

مثال: کوڙي گهرجن، اجهان ڪا ٻي نعمت،
باغ، محفل، صنم، سحاب، شراب. "واصف"

هتي نعمت جي حڪم ۾ باغ، محفل، صنم، سحاب ۽ شراب کي گڏ ڪيو ويو آهي.

(١٤) صنعت تفريق: هڪ قسم جي ٻن شين ۾ فرق بيان ڪرڻ کي تفريق چيو ويندو آهي.

مثال: عشق ۾ نسبت ته آ بلبل جي پرواني سان ڪا،
وصل ۾ هُو جان ڏي، هيءَ هجر ۾ جلندي رهي. "شوق"

(١٥) صنعت واسع الشفتين: يعني کليل چپ. هن ۾ سڀ اکر اهڙا ٿين ٿا، جنهن جي پڙهڻ سان چپ، چپ سان لڳو لڳي.

مثال: جن کي ساٿي رهي ٿو تنهنجو توهه
ان کي ڪهڙو گناهه يا ڪو ڏوهه. "تارڪ"

(١٦) صنعت واصل الشفتين: يعني چپ، چپ سان ملڻ. شعر ۾ اهڙا اکر ڪم آڻڻ، جن جي پڙهڻ سان چپ، چپ سان ملي.

مثال: محبت محمد جي من ۾ مدام،
مديني ۾ منهنجو ٿئي من مقام. "احسن"

(١٧) صنعت سوال و جواب: اهو شعر، جنهن ۾ سوال ۽ جواب هجي، يعني هڪ مصرع سوال جي ته ٻي جواب جي هجي يا اڌ مصرع سوال واري ته اڌ جواب واري هجي.

مثال: چيم "دلدار، ڇو مون کي سهائين ايو ستائين ٿو؟"
چيائين "سهه سڄون سر تي، اگر عاشق سڏائين ٿو." "انجم"

(١٨) صنعت توشيح: هن صنعت ۾ اهڙا لفظ آڻبا آهن، جن جي گڏڻ سان يا جن جي منڍ جي حرفن ملائڻ سان ڪو نالو يا لقب اهي ٻوي.

مثال: م- محبوب خدا جو مصطفيٰ بيشڪ آه،
ح- حيران بشر الهيءَ کان جن ۽ فلڪ آه،
م- مخلوق جو آدم ۽ هي آدم جو شرف،
د- درگاه الهي جي منجهه زمين ۽ فلڪ آه. "قليچ"

چئن مصرعن جي منڍ وارا اکر ڪيدي سلسليوار ملائبو ته "محمد" ٺهي پولدو.

(١٩) صنعت ارسال المثل يا ايراد المثل: شعر ۾ ڪو مشهور مثال يا پهاڪو آڻجي.

مثال: ٻچان ٿو تيغ ابرو کان، ڪمان سان جيئن ٻچي ٿو ڪن،
ڊڄان ٿو ست چشمن کان، ڊڄي جيئن شينهن کان ٻڪري. "حڪيم"

(٢٠) صنعت ابداع: اهو شعر، جنهن جو مضمون ۽ معني عجيب هجي ۽ لفظ عمدا ۽ چوالديل ڪم آيل هجن.

Gul Hayat Institute

مثال: نرالو شان پيدا ڪر جنون ۾،
گريبان کان اڳي سينو ٽڪر ڪر. "عبد" عاقلي

(۲۱) صنعت تضمين: ڪنهن ٻئي شاعر جي مصرع پنهنجي شعر ۾ مناسب طرح ملائڻ کي تضمين چئبو آهي.

مثال: ادا "مسڪين" کي وهه وا وٺي "سالڪي" سندي مصرع. "مسڪين"
"نماڻي نار آهيان پر، وڏن جا وڻ وڃائيندس." "سالڪي"

علم بيان

علم بيان اهڙن قاعدن جو نالو آهي، جن جي ڄاڻ سان انسان هڪ ڳالهه کي ڪيترن طريقن سان ادا ڪري سگهي ٿو.

علم بيان جو بنياد هيٺين چئن چيزن تي رکيل آهي:

۱- تشبيه ۲- استعاره ۳- مجاز مرسل ۴- ڪنايه.

۱- تشبيه

تشبيه: هڪ شيء کي ڪنهن صنعت جي اعتبار کان ٻي شيء وانگر ظاهر ڪرڻ کي تشبيه چئبو آهي. مثلاً "ٻچل شينهن جهڙو بهادر آهي" هن جملي ۾ ٻچل کي بهادريءَ جي لحاظ کان شينهن سان تشبيه ڏني وئي آهي.

مثال: (۲) "جهڙا گل گلاب جا، تهڙا مٿن ويس" "شاهه"

هن مصرع ۾ سومل جي پوشاڪ کي گلن سان تشبيه ڏني وئي آهي.

تشبيه جي بيان ۾ پنجن شين جو ذڪر هوندو آهي، جن کي ارڪان تشبيه چيو ويندو آهي.

۱- مشبه: اها چيز، جنهن کي تشبيه ڏني وڃي، جيئن مٿين مثال ۾ ٻچل آهي.

۲- مشبه به: اها چيز، جنهن سان تشبيه ڏني وڃي، جيئن مٿين مثال ۾ "شينهن".

۳- حروف تشبيه: اهي لفظ يا اهو لفظ، جو تشبيه ڏيڻ لاءِ آندو وڃي. مثلا جهڙو، جيئن، وانگر، والگيان وغيره. جيئن مٿين مثال ۾ "جهڙو" لفظ آهي

۴- وجه تشبيه: جنهن صفت ۾ مشبه ۽ مشبه به شريڪ هجن، ان کي وجه تشبيه چيو ويندو آهي، جيئن مٿين مثال ۾ لفظ "بهادري" آهي.

۵- غرض تشبيه: اهو مقصد جنهن جي لاءِ ڪنهن شيء کي تشبيه ڏني ويندي آهي. جيئن مٿين مثال ۾ تشبيه جي غرض ٻچل جي بهادري ظاهر ڪرڻ آهي.

تشبيه جا ڪيترائي قسم آهن، انهن مان ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا:

۱- تشبيه مطلق ۲- تشبيه مرڪب ۳- تشبيه مرسل ۴- تشبيه موڪد وغيره.

۲- استعارة

استعاره: هن جي لغوي معنيٰ آهي اڌارو وٺڻ. استعاره جي تعريف کي سمجهڻ لاءِ، اهو ڄاڻڻ ضروري آهي ته جو لفظ جنهن معنيٰ جي لاءِ ٺهيو ويو آهي، جيڪڏهن ان جي

Gul Hayat Institute

اهائي معنيٰ ورتي وڃي، ته ان کي حقيقت يا حقيقي معنيٰ چئبو آهي. پر جيڪڏهن ان جي اها معنيٰ نه ورتي وڃي، بلڪ اهڙي معنيٰ ورتي وڃي، جنهن جي لاءِ اهو لفظ نه بنايو ويو آهي ته ان کي مجاز يا مجازي معنيٰ چوندا آهن.

جڏهن ڪنهن لفظ جي حقيقي ۽ مجازي معنائن ۾ تشبيه جو ڳانڍاپو پيدا ڪيو ويندو آهي، ته اهڙي مجاز کي استعاره چيو ويندو آهي. استعاره ۾ صرف تشبيه نه ايندو آهي، مشبه کي عين مشبه به سمجهيو ويندو آهي.

مثال: "بچل شير آهي"، هتي اهو چوڻ جي بجاءِ ته بچل شير جهڙو بهادر آهي، اهو چيو ويو آهي ته "بچل شير آهي." يعني بچل، جو مشبه آهي ان کي عين مشبه به يعني "شير" سمجهيو ويو آهي.

مثال: "واڪو ڪنديس وڻ، مون سين جبل ڏو جاڙون ڪري." (شاهه)

هن مصرع ۾ بي جان ڏونگر کي جاندار واري وصف ڏيئي، استعاري جي حالت ۾، سندس ظلم جو ذڪر ڪيو ويو آهي.

استعاره جا ڪيترائي قسم آهن. ڪن جا نالا هيٺ ڏجن ٿا.

١- استعاره بالڪنايه ٢- استعاره بالتصريح ٣- استعاره وفاقيه ٤- استعاره عناديه ٥- استعاره مطلق ٦- استعاره مجرده ٧- استعاره مرشحه وغيره.

٣- (مجاز مرسل)

مجاز مرسل: جڏهن ڪنهن لفظ کي مجازي معنيٰ ۾ استعمال ڪجي، حقيقي ۽ مجازي معنائن ۾ تشبيه کان سواءِ ڪو ٻيو ڳانڍاپو هجي ته ان کي مجاز مرسل چيو ويندو آهي. يعني جيڪڏهن ڪو شاعر ڪنهن شيءِ جي عام نالي وٺڻ بدران، ان شيءِ جو نالو ڪٺي، جنهن مان اها شيءِ ٺهيل آهي، يعني جز ڇڏي ڪل استعمال ڪري يا ڪُل ڇڏي جُز استعمال ڪري.

مثال: ڪاتيءَ ڪولهي ڏوهه، ڳن ويڙدز هٿ ۾،
پسشو پر عجيبن جي، لڇشو وڃي لوهه! (شاهه)

هتي ڪاتيءَ جي بدران لوهه استعمال ڪيو ويو آهي، ڇاڪاڻ ته ڪاتي خود لوهه مان ٺهيل آهي. يعني "ڪُل" ڳالهائي "جُز" مراد ورتي وئي آهي.

مثال (٢): اپيون اوري ٻار ڏي، ڪُوڙيون ڪک پڇن. (شاهه)

هتي ڪُل جي بدران جز استعمال ڪيو ويو آهي، يعني "ٽُڙهي" جي بدران "ڪک" استعمال ڪيو ويو آهي. ڇاڪاڻ ته ترهو ڪکن منجهان ٺهندو آهي.

مجاز مرسل جا گهڻائي طريقا آهن، جن کي مجاز مرسل جا قسم سڏيندا آهن:

۴- (ڪنايه)

ڪنايه: لغت ۾ ڪنايي جي معنيٰ آهي ڳجهي ڳالهه ڪرڻ. علم بيان جي اصطلاح موجب، جڏهن ڪو لفظ استعمال ڪري ان جي لازم (مجازي) معنيٰ مراد ورتي وڃي، ليڪن جيڪڏهن ان جي حقيقي معنيٰ ورتي وڃي، تڏهن به جائز هجي، ته ان کي ڪنايه چوندا آهن. ٿورن لفظن ۾ ڪنايه ان لفظ يا الفاظ ۾ هوندو آهي، جنهن جي لازم معنيٰ مراد هجي ۽ حقيقي معنيٰ به مراد وٺي سگهجي.

مثال: ڪاتي جا قريب جي، سا هڏ ڇيري ڇڄ،
هيءَ تنين جو ڏيهه، ڪاتي جنين هٿ ۾. (شاهه)

--

ڪاتي جن ڳري، مان لڏ لڳي تن سين. (شاهه)

شاهه صاحب محبوب جي جور و جفا لاءِ ڪاتيءَ جو ڪنايو استعمال ڪيو آهي. يعني ڪاتيءَ جي لازمي معنيٰ آهي محبوب جو جور و جفا. ۽ جيڪڏهن ڪاتيءَ جي حقيقي مراد ورتي وڃي، تڏهن به جائز آهي.

ڪنايه جي استعمال جون ٽي صورتون آهن:

۱- ان لفظ يا الفاظ مان صرف موصوف جي ذات مراد هجي.

۲- ان لفظ يا الفاظ مان صرف موصوف جي ڪا صفت مراد هجي.

۳- ان لفظ يا الفاظ مان ڪنهن صفت جي نفي يا اثبات مقصود هجي.

ڪنايه جا هيٺيان قسم آهن:

۱- ڪنايه قريب: اهو جو آسانيءَ سان سمجهه ۾ اچي وڃي.

۲- ڪنايه بعيد: جيڪڏهن ڪيترين صفتن آلديون وڃن، جن جي جمع ڪرڻ سان موصوف ذهن ۾ اچي ته ان کي ڪنايه بعيد چئبو.

۳- تعريض: جنهن ۾ موصوف مذڪور نه هجي.

مثلاً: ڪو شخص پڙهي ۽ ان تي عمل نه ڪري ۽ ان وقت چئجي ته "عالم اهو آهي، جو علم تي عمل ڪري" ته ان جملي مان مراد اها آهي ته شخص معلوم عالم نه آهي.

۴- تلويح: اهو ڪنايو جنهن ۾ لازم کان ملزوم تائين گهڻا واسطا هجن:

۵- رمز: جيڪڏهن ڪنايه ۾ واسطا گهڻا نه هجن، ليڪن ٿوري پوشيدگي هجي. ته ان کي رمز چوندا آهن. مثلاً "ننڍو مٿو، وڏي ڏاڙهي" مان مراد آهي احمق.

۶- ايما و اشاره: جيڪڏهن ڪنايه ۾ نه واسطن جي گهڻائي هجي ۽ نه ڪجهه پوشيدگي ته اهڙي ڪنايه کي ايما و اشاره چوندا آهن:

مثلاً: حاجي صاحب سفيد ريش آهي، يعني پوڙهو آهي.

وليرام ولڀ

فلسطيني شاعر محمود درويش

[نوٽ: محمود درويش جو جنم ايڪر جي اپرلدي طرف ال- باورا ڳوٺ ۾ ۱۹۴۲ع ۾ ٿيو. ٻي ڀيرو فلسطينن جي اڳواڻيءَ لاءِ مصر ڏانهن آسهڻ کان اڳ، هو حائيفه ۾ رهندو هو، جتي ال- اتحاد اخبار ڪيلدو هو. هو اڄڪلهه بيروت ۾ رهي ٿو. هيءُ مضمون اصل ۾ محمود درويش جو انٽرويو آهي، جو هن اسرائيل جي هڪ رسالي کي عبراني زبان ۾ ڏنو هو، جيڪو خود ڪلاميءَ (Monologue) جي صورت ۾ شايع ڪيو ويو هو. حيفا جي رسالي 'الجديد' اهو عربيءَ ۾ ترجمو ڪيو، جتان محمد ڪاظم اردوءَ ۾ آندو. هي مضمون ان جو ترجمو آهي.]

(۱)

مون کي پنهنجو اهو زمانو ياد آهي، جڏهن مان ڇهن ورهين جو هوس ۽ هڪ سرسبز ٽڪريءَ تي خوبصورت ۽ ساليڪي ڳوٺ البروه ۾ رهندو هوس. الهيءَ ڳوٺ جي اڳيان عڪا جو ميداني علائقو ڦهليو هليو ويو هو. منهنجو تعلق هڪ وچولي طبقي واري گهر سان هو، جنهن جو گذر سفر پنهنجي پارن تي هو.

مان ستن ئي ورهين جو هوس ته منهنجي ٻالپڻ جون ارڏايون هڪ ڪن ۾ ختم ٿي ويون. مون کي چڱيءَ طرح ياد آهي ته اهو ڪيئن ٿيو. اونهاري جي هڪ رات جو ڳوٺاڻا هميشه وانگي گهرن جي ڇتين تي سمهيا پيا هئا ته اڌ رات جو امان مون کي اوچتو ننڊ مان ڏولڏاڙي جاڳايو ۽ ٻي ڪن ۾ مون پنهنجو پاڻ ڪي ڳوٺ جي سوين ماڻهن سان جهنگ ۾ لڪندي ۽ ڀڄندي ڏٺو. گوليون اسان جي مٿن تان لنگهي پئي ويون. مون کي ڪا خبر نٿي پئي ته اهو سڀڪجهه ڇا پئي ٿيو. هڪ رات جي لاڳيتي سفر جي نتيجي ۾ منهنجا گهڻا ئي مٽ مائٽ هيڏانهن هوڏانهن وکري ويا ۽ مان منجهانئن هڪ مائٽ سان گڏ هڪ اجنبي ڳوٺ ۾ آيس، جتي جا ٻار بلڪل ٻي طرح جا ٿي لڳا. مون ساڻ گڏيءَ سان ڪنهن کان پڇيو "مان ڪٿي آيو آهيان؟" ۽ منهنجي ڪن تي پهريون ڀيرو "لبنان" جو نالو پيو.

Gul Hayat Institute

ماں هاڻي ياد ڪريان ٿو تہ اها رات ٿي تہ ھئي جنهن ڏاڍي بي رحميءَ سان منهنجي ٻالپڻ جي اڳيان ليڪ ڏيئي ڇڏي هئي. منهنجو بي فڪر ۽ دکن کان بي خبر ننڊپڻ ختم ٿيو ۽ مون محسوس ڪيو تہ جڻ ماں انهن وڏن ماں هڪ هجان منهنجون ٻاراڻيون امنگون ۽ فرمائشون سڀ ختم ٿي ويون ۽ انهن جي جاءِ مصيبتن ورتي. مون کي انهيءَ زماني ۾، جو مون لبنان ۾ گذاريو، حقيقت ۾ سڌ پيئي تہ 'وطن' ڪهڙي شيءِ ٿيندي آهي. ماں اهو تجربو ڪڏهن نہ وساريندس، جڏهن سان زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو هڪ ڊگهي قطار ۾ بيٺو هوس، اهو ڪاڊو حاصل ڪرڻ لاءِ، جو سرڪاري امدادي ڪاٽي وارن ورهايو پئي. انهيءَ ڪاڊي جو سڀ کان اهم جزو پيلو پنير هوندو هو. انهن ڏينهن ۾ منهنجي ڪنن تي ڪي لفظ اهڙا پيا جن منهنجي اڳيان هڪ اڻين دنيا جو در کولي ڇڏيو- وطن، جنگ، خبرناما، بي گهر، فوج، سرحدون- ۽ انهن لفظن وسيلي مون هن اڻين دنيا کي ڏٺو، سمجهيو ۽ ساڻس واقفيت ٿي- انهن حالتن ۽ واقعن مون کان منهنجو ننڊپڻ کسي ورتو.

(٢)

هڪ ورهيہ کان وڌيڪ عرصي کان پوءِ، جنهن ۾ مون هڪ بي گهر ٻنجي زندگي گذاري هئي، مون کي ٻڌايو ويو تہ اسان پنهنجي ڏينهن گهر واپس موٽي رهيا آهيون. ماں اها سموري رات سمهي نہ سگهيس. ايڏي ڪهڙي خوشي ٿي هئي جو اک لڳڻ جو تہ سوال ئي نٿي آٿيو ۽ گهر ڏانهن واپسي جي معنيٰ مون لاءِ اها هئي تہ آنهيءَ پيلي پنير کان هميشه جند ڇٽي پوندي ۽ ٻاڦلي ٻارن جون ڇٽرون ۽ انهن جو اسان کي 'بي گهر' جي بي قدري واري سان سڏڻ بہ هميشه لاءِ ختم ٿي ويندو.

اسان واپسيءَ جي سفر تي نڪتاسين. رات ڏاڍي اونداهي هئي. هر شيءِ اونداهہ ۾ ڍڪيل هئي. اسان ٽي ڄڻا هئاسين- سان، ڇاڇو ۽ هڪ رستو ڏيکاريندڙ، جو ٽڪرين ۽ ماڻرين جي پراسرار رستن جو واقف هو. مون کي ياد آهي تہ اسان کي ڪن موقعن تي ڪهڙي طرح پيٽ ڀر رڙهڻو پوندو هو تہ جيئن ڪو اسان کي ڏسي نہ وٺي. اهڙي طرح انهيءَ ڏکائيندڙ سفر کان پوءِ مون پنهنجو پاڻ کي هڪ وسنديءَ ۾ ڏٺو ۽ مون کي اهو ڄاڻي مايوسي ٿي تہ اسان ديرالاسد ۾ اچي پهتا هئاسين، جو منهنجو ڳوٺ نہ هو. نہ منهنجو گهر آتي هو، نہ منهنجون ڪهٽيون ۽ ٻاڙو. مون پڇيو "اسان پنهنجي گهر ڪڏهن هلنداسين؟ پنهنجي گهر ۾ ڪڏهن وڃي رهنداسين؟" پر منهنجن انهن سوالن جا جيڪي جواب ڏنا ويا ٿي، انهن مون کي مطمئن ڪو نہ ڪيو ۽ ڪٿڙو ڪري تہ اهي منهنجي سمجهہ کان مٿي هوندا هئا. منهنجي سمجهہ ۾ ٿي آيو تہ ڳوٺ تباهہ ڪيئن ٿي ٿي سگهيو ۽ منهنجي دنيا هميشه لاءِ صفحہ هستيءَ کان ميسار جي ڪيئن ٿي سگهي. مون کي ڪجهہ تہ سڌ پوي ها تہ ليٿ منهنجي هن دنيا کي برباد ۽ ويران ڇو ڪيو ويو ۽ انين ڪنهن آهي هٿا ڪير؟

(٣)

هوريان هوريان مان وڏن جي زندگيءَ ۽ انهن جي مسئلن مان مانوس ٿيندو ويس ۽ ايئن مون کي سُڌ پيئي ته مان پنهنجي سپنن جي شهر ۽ ان جي گهٽين ۾ واپس نه آيو هوس، پر هڪ ٻيءَ گهر رڳو پنهنجو پتو ۽ ٺڪاڻو تبديل ڪيو هو. مان لبنان ۾ به هڪ ٻيءَ گهر هوس ۽ پنهنجي وطن ۾ واپس اچي به هڪ ٻيءَ گهر جي زندگي بسر ڪري رهيو هوس، ۽ هاڻي جڏهن مان اهي ڳالهيون ڪري رهيو آهيان، ۽ منهنجي عمر اٺاويهه ورهيه ٿي چڪي آهي، مان انهيءَ زماني جي باري ۾ چڱيءَ طرح اندازو لڳائي سگهان ٿو. اسان جڏهن انهن پنهي صورتن جي پاڻ ۾ ڀيٽ ڪريون ٿا ته انسان غير جي ڌرتيءَ تي ٻيءَ گهر هجي ۽ وري پنهنجي وطن ۾ به ٻيءَ گهر ٿي رهي ته انهيءَ نتيجي تي پهچجي ٿو ته پنهنجي وطن ۾ ٻي گهرائي ڏاڍي وحشتناڪ هوندي آهي. جلاوطنيءَ جي اذيت، خواهشون، تمنائون ۽ واپسيءَ جي ڏينهن جو انتظار، اهي اهڙيون ڳالهيون آهن جن جو ڪو سبب ۽ ڪارڻ هوندو آهي، پر توهان پنهنجيءَ وطن ۾ ٻيءَ گهر بڻجي رهو، انهيءَ جو ڪو ڪارڻ ۽ منطق سمجهه ۾ نٿو اچي! -- پوءِ جڏهن انسان جي ڄمار وڌندي وڃي ٿي ته انهيءَ گهٽ جي ڪيفيت کان ٻاهر اچي ٿو. اُن وقت محسوس ٿئي ٿو ته پنهنجي وطن ۾ اسان جي وجود جو -- پل اهو ڪنهن به حالت ۾ هجي -- ڪارڻ آهي. اُن وقت انسان جي زندگيءَ ۾ چئلينج جو عنصر داخل ٿيندو آهي، شعور ڪَرَ موڙي اٿندو آهي ۽ مسئلن جي حل تلاش ڪرڻ جي لگن پيدا ٿيندي آهي. مون پنهنجي ڄمار جي هن لئين مرحلي ۾ اهو حل ڳولهي ورتو، منهنجو لنڊن هاڻي گذري چڪو هو ۽ مون کي احساس ٿيو ته هاڻي مون کي Committed ٿيڻ جي ضرورت آهي ۽ اها وابستگي عام انداز جي ۽ سلبي نه هئڻ گهرجي، بلڪ هڪ فعال ۽ ڪارگر قسم جي وابستگي، هڪ سوچيل سمجهيل، محسوس ڪيل سياسي وابستگي. ۽ اها هڪ قدرتي ڳالهه آهي ته سياسي شعور حد کان وڌيل حساسيت ۽ گذريل ڏينهن جي جذبن پربل پادن ۾ اعتدال پيدا ڪري ٿو، تنهنڪري مان چئي سگهان ٿو ته منهنجون موجوده حالتون منهنجي لاءِ اڳي جي ڀيٽ ۾ نسبتاً سوليون آهن. پر جڏهن مان شعر چوڻ وهان ٿو ته منهنجي اندر هڪ نفسياتي ۽ داخلي محاذآرائي ٿيندي ڏسان ٿو ان وقت هڪ فنڪار جي احساس، سياسي ڏاهپ ۽ هوشمندي جي وچ ۾ گفتگو ٿيندي آهي. مان نٿو چاهيان ته هڪ فنڪار گهٽ ۾ گهٽ پنهنجي سامهون ڪهڙي طرح جو روپ پري. ڪا ڳالهه ناهي جيڪڏهن فنڪار پنهنجي سامهون اگهاڙو ٿي پوي.

Gul Hayat Institute

(٤)

جڏهن مان ديرالاسد ۾ آيس ته ٻي جماعت ۾ هئس. اسڪول جو هيڊ ماستر هڪ نيڪ خصلت انسان هو. مون کي ياد آهي ته جڏهن ڪو انسپيڪٽر تعليم اسان جي اسڪول جو معائنو ڪرڻ ايندو هو ته هيڊ ماستر مون کي پاڻ وٽ سڏيندو هو ۽ ڪنهن لنڍي ڪمري ۾ بند ڪري ڇڏيندو هو، انهيءَ ڪري حڪومت جا ماڻهو مون کي لڪي داخل ٿيل ۾ شمار ڪندا هئا ۽

منهنجا سڀئي استاد مون کي انهن جي سامهون اچڻ کان بچائڻ چاهيندا هئا. انهن حالتن منهنجي خاص لفظن جي ذخيري -- بلڪ لغات زندگيءَ -- ۾ هڪ اڻ وڻندڙ لفظ 'متسلل' (لڪي داخل ٿيندڙ) جو واڌارو ڪيو. جڏهن به پوليس انهيءَ ڳوٺ جو چڪر هڻندي هئي ته مون کي ڪنهن الماريءَ جي ڪنهن ڪنڊ ۾ اڪيلو ويندو هو، انهيءَ ڪري منهنجو آتي -- پنهنجي وطن ۾ -- چڙواڳ ٿي رهڻ بند هو. مون کي منهنجي وڏن سمجهائي ڇڏيو هو ته مان ائين ڪڏهن به نه مڃان ته 'مان لبنان ۾ هوس'، بلڪ انهيءَ جي بدران ائين چوان ته مان آتر پاسي ڪنهن بدوي قبيلي ۾ هليو ويو هوس. مون ائين ئي ڪيو، جيئن مان پنهنجا اسرائيلي سڃاڻپ-ڪارڊ حاصل ڪري سگهان -- باقي رهي قوميت، ته اها پنهنجي وطن ۾ اڃا تائين حاصل نه ڪري سگهيو آهيان.

(۵)

منهنجو شمار ذهين شاگردن ۾ ٿيندو هو. مان عربي ادب جو ڪيڙو هئس ۽ پنهنجي شاعري ڪرڻ جي ڀرپور ڪوشش ۾ مون ايام جاهليت واري شاعريءَ جو نقل ڪيو،

۽ اڃ مون کي اهو ڪجهه اڻ وڻندڙ لڳي ٿو ته مان پنهنجي ڇهري تان ڀريون پيرو مکوتو لاهيان. مون کي ان وقت مصوريءَ ۾ چڱي مهارت حاصل ٿي ويئي هئي ۽ جيڪڏهن مان ڪجهه ٻئي قسم جي حالتن ۾ هجان ها ته شاعر ٿيڻ جي بدران مصور ٿيان ها. مون مصوريءَ کان پاسو ڇو ڪيو؟ انهيءَ جو ڪارڻ جيڪڏهن اوهان کي ٻڌائيندس ته اوهان شايد کِلڻ لڳو. انهيءَ جو ڪارڻ تمام سادو آهي. منهنجي پيءُ وٽ ايترو پيسو نه هو، جو هو مون کي مصوريءَ لاءِ رنگ برش وغيره خريد ڪري ڏيئي سگهي. هو لکڻ پڙهڻ جو سامان به مشڪل سان وٺي ڏيئي سگهيو ٿي. مون کي پنهنجي انهيءَ بيوسيءَ تي ڏاڍو ڏک هو. مون ڪئين پيرا انهيءَ ڳالهه تي لڙڪ لاڙيا ۽ ليٺ مصوريءَ جو خيال لاهي ڇڏيم. انهيءَ زماني ۾ مون مصوريءَ جي شوق جي تلافيءَ ۾ شاعري ڪرڻ شروع ڪئي. شاعريءَ تي ڪو گهڻو خرچ به ڪونه ٿي آيو.

منهنجي شروعاتي شاعرانه ڪوششن جا موضوع لنڊپڻ جا سادا جذبا هوندا هئا. مان ڪڏهن ڪڏهن نثر به لکندو هوس، تمام ٿي ڏوس ۽ پنهنجي چمار جي لحاظ کان ڪجهه وڌيڪ ئي گنڀير قسم جي موضوعن تي. منهنجا استاد مون کي لکڻ تي همٿائيندا هئا ۽ مان اڄ تائين انهن مان ڪن جو -- جن مان اسان جو هڪ ترقي پسند استاد نمر مرقس به هو -- نهايت ٿورائتو آهيان. انهن استادن منهنجي اڳر جهلي مون کي پنهنجي منزل ڏيکاري ۽ شاعريءَ جي راهه تي هلڻ سيکاريو.

(٦)

منهنجي شاعري اک کوليندي ئي منهنجي راهه ۾ ڪنڊا وڇائي ڇڏيا ۽ مون کي فوجي آمرن اڳيان آڻي بيهاريو. انهيءَ وچ ۾ رڳو هڪ واقعو ٻڌ جو! مان ائين ڪلاس ۾ پڙهندو هوس ۽ انهن ڏينهن ملڪ ۾ اسرائيلي رياست جو ائون جنم-ڏينهن ملهايو پئي ويو. عرب

ونندين ۾ جلسا ترتيب ڏنا ويا، جن ۾ اسڪول جا ٻار به شامل هئا. منهنجي هيڊ ماستر مون کي آنهيءَ جلسي ۾ حصي وٺڻ لاءِ چيو، جو اسان جي ڳوٺ ديرالاسد ۾ منعقد ٿي رهيو هو. انهيءَ موقعي تي مان -- زندگيءَ ۾ پهريون ڀيرو -- مائيڪروفون جي اڳيان بيٺس. مون کي ممُرين تائين پتلون پاتل هئي. انهيءَ جلسي ۾ مون جيڪو نظم پڙهيو، اهو هڪ احتجاجي آواز هو، هڪ عرب ڇوڪري طرفان هڪ اسرائيلي ڇوڪري جي نالي؛ اهو نظم ته مون کي هاڻي ياد ناهي، انهيءَ جو خيال البت ياد آهي. اهو اهو ته 'اي دوست! تون جڏهن ۽ جيئن چاهين ڇهڪندڙ سج جي هيٺان کيڏي سگهين ٿو. تون چاهين ته پنهنجي لاءِ رانديڪا به حاصل ڪري سگهين ٿو، پر مان انهن مان ڪجهه به ڪري نٿو سگهان. مون وٽ اهو ڪجهه ناهي جو تو وٽ آهي. تو وٽ پنهنجو گهر آهي، منهنجو ڪو گهر ناهي. مان هڪ بي گهر آهيان. عيدون ۽ خوشيون سڀ تنهنجي لاءِ آهن، مون لاءِ انهن مان ڪجهه به ناهي -- ۽ انهيءَ جو ڪارڻ ليث ڪهڙو آهي، جو اسان گڏجي کيڏي نٿا سگهون؟'

ٻئي ڏينهن مون کي مجدالڪروم جي فوجي اڏي تي سڏايو ويو. مان ويس ۽ ڪانئن گهٽيئي گاريون ۽ ڌمڪيون ٻڌم. مون کي سمجهه ۾ نه آيو ته مان کين ڪهڙو جواب ڏيان. آفيس مان ٻاهر اچي مان اوچنگارون ڏيئي روئڻ لڳس، انهيءَ ڪري جو انهن جي ڌمڪين جو آخري جملو اهو هو ته "جيڪڏهن تو آئينده ڪڏهن اهڙو شعر لکيو ته تنهنجي پيءُ کي پٿرن جي کاڻ جي ڪم تان ڪڍيو ويندو." مون کي اهو ياد ڪري افسوس ٿئي ٿو ته انهيءَ فوجي آفيسر جي ڌمڪين مون تي اوچتو اثر ڪيو ۽ مون ٻاراڻي منطق کان پنهنجو پاڻ کي چيو: "مان انهيءَ جو بدلو ضرور وٺندس ۽ في الحال ڪجهه نه لکندس." منهنجو ٻاراڻو عقل اهو سمجهڻ کان قاصر هو ته آخر منهنجي انهيءَ نظم هڪ فوجي آفيسر کي ايڏو ڪاوڙائي ڇو وڌو هو. اڄ مان انهيءَ امر کي لکيت ۾ آڻڻ چاهيان ٿو ته اهو فوجي آفيسر يهودي هو جنهن جي سامهون مون ساڻس ڳالهايو هو. انهيءَ جي رويي منهنجون سڀ راهون بند ڪري ڇڏيون. جيڪڏهن حالتون اهي آهن، مون سوچيو، ته پوءِ مان هڪ يهودي ٻار کي خطاب ئي ڇو ڪريان؟ اهڙيءَ طرح اهو فوجي آفيسر بڇڙائيءَ جو هڪ اهڙو اهڃاڻ بڻجي ويو جو ٻن قومن جي باهمي تعلق ۾ زهر ملائي ٿو ڇڏي -- ايتري عرصي کان پوءِ هاڻي ڪٿي وڃي مان انهيءَ لائق ٿيو آهيان، جو انهن سوالن جا جواب ڏيئي سگهان، جن اُن وقت مون کي لاجواب ڪري ڇڏيو هو.

(٧)

خوشقسمتيءَ سان منهنجي زندگيءَ ۾ هڪ بي شخصيت اهڙي آئي جا انهيءَ فوجي آفيسر جي بلڪل ابتڙ هئي. انهيءَ واقعي کي چند ئي مهينا ٿيا هئا ته مان ڪفرياسيف جي هاءِ اسڪول ۾ هليو آيس. آتي منهنجو واسطو هڪ ٻي يهودي شخصيت سان پيو جا هُن پهرين شخصيت کان بلڪل مختلف هئي. اها هئي اسان جي ماسترياڻي شوشنه، جنهن جون ڳالهيون ڪندي

Gul Hayat Institute

مان اڄ تائين ڪڏهن نہ ٽڪس. آهي ماستريائي نہ هئي، ماءُ هئي. هن مون کي نفرت جي جهنم مان ٻاهر ڪڍيو. هوءَ جيتري قدر منهنجو تعلق آهي، هڪ اهڙو پُرخلوص خدمت جو امڪان هئي، جو هڪ ليڪ سيرت يهودي پنهنجي قوم لاءِ پيش ڪري سگهي ٿو. مون کي شوشنہ انهيءَ تي همٿايو تہ مان توراة جو بطور هڪ ادبي شاهڪار اڀياس ڪريان ۽ شاعر ٻياليڪ جي شاعري پڙهان — بنا هن جي سياسي وابستگين ڏانهن ڌيان ڏيڻ جي، رڳو هن جي شاعرائي درد جي خاطر. هن اسان تي نصابي ڪتابن جو اهڙو بار مڙهڻ جي ڪڏهن ڪوشش نہ ڪئي، جنهن جو مقصد پنهنجي موروثي ثقافت کان ڌڪار هجي.

(٨)

ڪجهہ هفتا ٿيا، اسان عربي ترقي پسند رسالن جي ايڊيٽرن حيفا ۾ هڪ صحافتي ڪانفرنس ڪوٺائي، جنهن ۾ ڪن صحافين — جيڪڏهن مان نرم لفظن ۾ چوان — تمام اڻ وڻندڙ ڳالهيون ڪيون ۽ اسان جي احساسن ۽ اسان جي مسئلن جو ذرو بہ خيال نہ ڪيو. ڳالهين جي دوران مون هڪ صحافيءَ کي چيو تہ 'عل همشمار' جي رسالي ۾ انهيءَ صبح اها خبر شايع ٿي تہ يسعور جي ڪيبوتس جي تعمير تي ويهہ ورهيہ گذرڻ جو جشن ملهايو ويو. انهيءَ خبر جي خيال کان اهو جشن بي‌نظير هو. مون صحافيءَ کي چيو: "افسوس آهي جو مان توسان اڄ ڪجهہ صاف صاف ڳالهيون ڪرڻ لڳو آهيان؛ ۽ آهي اِهي آهن تہ هن موقعي تي مان توهان جون اهي خوشيون ۽ جشن قدرتي سمجهان ٿو، پر مان انهيءَ ۾ حصو وٺڻ کان لاچار آهيان."

"ڇو؟" هن حيران ٿي پڇيو.

"انهيءَ ڪري جو اهي خوشيون منهنجي کنڊهرن ۾ ملهائجي رهيون آهن. يسعور جو ڪيبوتس ۽ 'احيهود' جي نئين آبادي — ٻئي منهنجي ڳوٺ جي کنڊهرن تي آباد ٿيون آهن، منهنجي ٻاڙي ۽ منهنجي پنهنجي گهر جي کنڊهرن تي."

"اهي ڳالهيون هاڻي ماضيءَ جو حصو بڻجي چڪيون آهن. اهي وسارڻ ئي بهتر آهن." هن مون کي آٿت ڏيندي چيو.

"اهي وساري ڇڏيان؟ اهو ڪيئن ممڪن آهي، جڏهن انهن در و ديوار جي ياد منهنجي دل جي گهراين ۾ آهي."

مان جڏهن لبنان کان واپس آيو هوس تہ منهنجي گهر وارن مون کي خبردار ڪيو هو تہ منهنجو انهن هنڌن تي وڃڻ، جتي مان ڄائو هوس ۽ جتي منهنجو ننڍپڻ گذريو هو، خطري کان خالي نہ ٿيندو ۽ جيڪڏهن مان آتي ڪنهن طرح پڪڙجي پيس تہ پوءِ لبنان موڪليو ويندس. اهڙيءَ طرح مان ڪافي عرصو ان طرف وڃڻ کان ڪيٻائيندو رهيس. ١٩٦٣ع ۾ مان لڪندو، هڪ ڀيري آتي وڃي نڪتس (الهيءَ علائقي ۾ اسان جي داخلا هولڻ بہ بند هئي) — مون کي پنهنجي سموري ڳوٺ جي ڊراڻين شين ۾ سواءِ هڪ ديول جي ٻيو ڪجهہ ڏسڻ ۾ نہ آيو ۽ اهو بہ هاڻي اصطبل جو ڪم ڏيئي رهيو هو. مون الهيءَ اجڙيل، سنسان جاءِ جو جيڪو منظر

پنهنجي اکين سان ڏٺو، ان ڪان پوءِ اهو ٻڌائڻ جي ضرورت ناهي رهي ته منهنجو اهو پهريون ۽ پڇاڙڪو گهمرو هو. مون اتي پنهنجي ننڍپڻ جو گهر ۽ گهٽيون ڳولڻ جي ڪوشش ڪئي پر سواءِ ڪنڊن ۽ جهنگ جي آتي ٻيو ڪجهه نه هو. لڪو آتي گهر باقي هو ۽ نه ئي ٻي ڪا شيءِ. هرطرف جهنگ ڦهليل هو-- مان انهيءَ هنڌ تي وري ڪڏهن نه ايندس، مون دل ۾ پڪو پهه ڪيو. اها منهنجي آخري ياترا هئي جا مون پنهنجي ڳوٺ جي ڪجهه دوستن سان گڏ ڪئي. انهيءَ مسوري عرصي ۾، ۽ ڪجهه دير انهيءَ ڪان پوءِ تائين اسان بلڪل مات ۽ چپ بند ڪري ويٺا رهياسين-- اتي گهمندي گهمندي اسان کي يمن جو هڪ ڏنار مليو ويو، جو 'احيهود' جي نوآبادي ۾ رهندو هو. مون کيس چيو: "تون ۽ مان هڪ ئي ڳوٺ جا رهاڪو آهيون." پر هو سادو سودو ماڻهو منهنجي ڳالهه سمجهي نه سگهيو. مون به نه چاهيو ته کيس پنهنجي ڳالهه جو مطلب سمجهايان.

(٩)

انهيءَ ڏنار جي اڀوڄهائي مون کي سمجهه ۾ اچي ٿي جو هو هڪ ڳوٺاڻو اڀوجهه نوجوان هو پر مون کي اسرائيل ۾ رهندڙ گهڻن يهودي دانشورن جو رويو سمجهه ۾ نٿو اچي. منهنجي سمجهه ۾ نٿو اچي ته جيڪڏهن سندن ڪنهن فرد کي دنيا ۾ ڪنهن هنڌ ڪا تڪليف پهچي ٿي ته واويلا ٿا مچائي ڏين، پر اسرائيل ۾ رهندڙ پنهنجي عرب هموطنن سان اهي چاڻ سڃاڻ جو ڪو تعلق قائم ڪرڻ نٿا چاهين. مون کي ياد آهي جڏهن مان يورپ ۾ هئس ته ڪئين اتان جا ليکڪ مون کان اهو سوال پڇندا هئا، ۽ مون کان ان جو ڪو جواب ڪونه سجهندو هو ته عربي شاعري ۽ عبراني شاعري هڪٻئي تي ڇو ٿي اثرانداز ٿئي؟ انهن ليکڪن کي جڏهن انهن جڳهين جي سڌ پوندي هئي، جن مان هڪ عرب شاعر کي گذرڻو پوندو آهي ته اهي اهو ڄاڻڻ چاهيندا هئا ته انهيءَ صورت ۾ عرب شاعرن ۽ انهن جي ساٿي عبراني ليکڪن جي آزادي پسند اڪثريت کي ملي جيڪو محاذ قائم ڪرڻ گهرجي، ان جا امڪان ڪهڙا آهن؟

"ڪجهه به نه" مان کين مايوسي ڀريو جواب ڏيندو هوس، انهيءَ ڪري جو مون کي خبر هئي ۽ مون کي انهيءَ جو افسوس آهي ته اسرائيل ۾ مردخائي ابي شاؤول جهڙا منصف مزاج ۽ حريت پسند ليکڪ نه هئڻ جي برابر آهن. ٻاهرين ماڻهن جي انهن سوالن ڪان متاثر ٿي مون رسالي 'الجديد' جي هڪ ايڊيٽوريل ۾ انهيءَ مسئلي کي کنيو ۽ پنهنجي اسرائيلي هموطنن کان انهيءَ سوال جو جواب طلبيم. مان اڃا ڪجهه وڌيڪ انهيءَ اميد ۾ رهڻ چاهيان ٿو ته مون کي سوال جو جواب هڪ ڏينهن ضرور ملندو-- مان اڃا ائين اٿو چوان ته يهودي ليکڪ ۽ شاعر اسان جي مؤقف سان پوري طرح سهمت ٿين ۽ اهڙ مڃين. مان ته ساڻن رڳو واقفيت جي درخواست ڪريان ٿو. مان چاهيان ٿو ته هو اسان ڏانهن ڪن ڏين ۽ اسان جي ڳالهه ٻڌن. ڇا اها شرم جي ڳالهه ناهي ته اسان ليکڪ ٿي ڪري به هڪٻئي جي باري ۾ ڪجهه به نه ڄاڻون. فرانس ۾ حال ئي ۾ ليکڪن جي جيڪا ڪانفرنس ٿي هئي، انهيءَ ۾ اسرائيل جي سرڪاري وفد

Gul Hayat Institute

۽ هڪ لبناني اديب جي وچ ۾ جيڪي ڪجهه ٿيو هو، اهو انهيءَ ڳالهه جي دعوت ٿي ته هتي نه اسرائيل ۾ رهندڙ عبراني ۽ عرب ليکڪن جي باهمي تعلقاتن جي باري ۾ ڪنهن به قسم جي ڳالهه ٻولهه ڪئي وڃي! — انهيءَ مسئلي جو هڪ سستو ۽ سولو حل اسرائيل جا صحافتي حلقا هيئن پيش ڪن ٿا ته اهي چند غيرمعروف ۽ بي وقعت نالا وٺي چون ٿا ته اسرائيل ۾ عربي ادب جي تحريڪ جا نمائندگي ڪندڙ بس اهي ئي ماڻهو آهن، ۽ ٻئي طرف اهي عربي شاعريءَ جي صحيح نمائندن کي اهڙي رنگ ۾ اڳيان آڻين ٿا ته اهي ماڻهو يهودين جي پويان خواهه مخواهه پيا آهن ۽ پنهنجي ڪلهن تي پنهنجا الڳ ڪتبا کنيا اٿن! — مان انهن پنهي صورتن تي احتجاج ڪرڻ ڪان سواءِ ٻيو ڇا ٿو ڪري سگهان.

اسرائيل ۾ عربي ادب کان ناواقفيت خالص سياسي سوچ جي پيداوار آهي. هتي نشر و اشاعت تي جيڪي ماڻهو ڇانيل آهن، اهي هڪ عبراني پڙهندڙ جي اڳيان عربي ادب جي ’حقيقت‘ ننڍا آڻڻ چاهين. اهي انهيءَ ادب جي پڙهندڙ کان ڊڄل آهن. ڪين ڊپ آهي ته اهو ادب جيڪڏهن يهودي عام ماڻهو تائين پهتو ته ڪهڙيون ديوارون جيڪي وچ ۾ اڀيون ٿيل آهن، ڪيري پوڌيون. انهيءَ ڪري جو فلسطين جي عربي ادب جو موضوع احتجاج آهي. هڪ اهڙي صورت حال تي احتجاج جا سراسر غيرمنصفانه آهي، ۽ اهو دنيا جي هر ٻي احتجاجي ادب جهڙو آهي. سهيوڪي عالمي ادب مان انهيءَ ادب جو هڪ مثال جيمس بالڊون جو ڏيئي سگهان ٿو، جنهن جي ڪتاب ’منهنجو نالو ڪو به نٿو ڄاڻي‘ (NOBODY KNOWS MY NAME) اسرائيلي ڪنن لاءِ هڪ دل ڏاريندڙ دانهن آهي، انهيءَ ڪري جو انهيءَ ۾ انهن حالتن جون به صورتون هڪٻئي سان بلڪل ٺهڪيل ڏسڻ ۾ اچن ٿيون — تمام ٿورا ماڻهو اسرائيلي معاشري ۾ اهڙا آهن جن کي اسان جي ٻالن جي سڌ آهي ۽ اسان جي مسئلن کان واقف آهن مثال طور يهود عميهائي ۽ داليه ريبڪوئٽش، وٽن هڪ نفسياتي حيرت زدگي ڏسي ڪجهه اميد ٿئي ٿي ۽ اهو خيال ٿئي ٿو ته هن سرزمين ۾ ڪي فرد اهڙا ضرور آهن جن جي اندر ٻين کي سمجهڻ جي حس موجود آهي.

اسان کي سڃاڻو، اسان کان واقف ٿيو! اهو ئي مان هر هر پنهنجي هم وطن يهودي ليکڪن کي چوندو آهيان. ۽ مان عبراني پڙهندڙن جو ڌيان انهيءَ حقيقت ڏانهن ڇڪائڻ چاهيان ٿو ته اسرائيل ۾ گهڻا ئي ماڻهو نابلس جي رهاڪو شاعره فدوي طوقان کي سڃاڻين ٿا، جنهن اسرائيلي قبضو ٿيڻ کان پوءِ رکو به ورهيه ڊيا آهن، پر اهي انهن شاعرن کان بي خبر آهن جي ايڪيهن ورهين کان اسرائيلي قبضي ۾ رهندا پيا اچن. منهنجو اهو اعتراض، مون کي خبر آهي، ڏکوئيندڙ ۽ اڻ وڻندڙ آهي. پر مون کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪريو. ۽ منهنجي اها ناراضگي انهن يهودي ليکڪن سان ناهي جن جون دليون تعصب سان ڀريل آهن. منهنجي اها شڪايت انهن ليکڪن سان آهي جي ترقي پسند سڏرائڻ پسند ڪن ٿا. مان ڪهن چوان ٿو ته اچو اول هڪٻئي کي سمجهون ۽ پوءِ هڪٻئي سان بحث ڪريون.

انقلابي ادب سان منهنجي واقفيت پنهنجي هاءِ اسڪول جي تعليم جي زماني ۾ ٿي. مان ’الاتحاد‘ ۽ ’الجديد‘ رسالا پڙهندو هوس ۽ انهيءَ سان گڏ مون مشهور ليکڪن جو به اڀياس ڪيو. انهيءَ جو اثر اهو ٿيو جو مون کي پنهنجو رستو محسوس ٿيڻ لڳو ۽ منهنجي زندگيءَ ۾ روشنيءَ جو هڪ ڪرڻو ظاهر ٿيو. مان تعليم جي پڄاڻيءَ واري زماني ۾ ڪجهه عرصو ادبي تحيّر جو شڪار رهيس. مان پاڻ پنهنجو اظهار ڪهڙي طرح ڪريان؟ مان هڪ خاص قوميت رکندڙ نوجوان آهيان، جنهن جا پنهنجا ڪجهه مسئلا آهن ۽ انهيءَ سان گڏ مان اسرائيل جي رياست ۾ رهان ٿو. مون پنهنجي انهيءَ سوال جو جواب ڄاڻڻ چاهيو ٿي ته ’ڇا اهو منهنجي ڀاڱي ۾ لکيل چڪو آهي ته منهنجون ٻه وابستگيون پاڻ ۾ متضاد هجن؟‘ اهو سوال جو هڪ مٿاڇري نظر ۾ تمام سادو لڳي ٿو، مان ڇا ٻڌايان ته هڪ آئرلينڊ نئين نسل لاءِ اهو ڪيڏو ڏکيو ۽ پيچيدو ٿي سگهي ٿو. مون کي انهيءَ جو جواب سولائي سان نه مليو. مون اهو هن ريت حل ڪيو آهي ته:

”قومن جي وچ ۾ ڪڏهن ڪو بنيادي تضاد نه هوندو آهي، بشرطيڪ انهن جا پاڻ ۾ لاڳاپا مساوات ۽ انصاف جي بنيادن تي قائم هجن.“

مان انهن ڏکن ۽ تڪليفن جي باوجود، جي ظلم سان جنم وٺن ٿيون، هميشه اها ڪوشش ڪندو آهيان ته انسانيت جا اهم عنصر پنهنجي اندر ۾ بچائي رکان. مان انسان ذات ۽ پنهنجو پاڻ کي قومي تعصب کان مٿاهون رکان. مان اها ڳالهه منافقت سان اٿو چوان، ۽ انهيءَ ڪري ته مان اوهان کان ۽ اوهان جي واسطي سان عبراني پڙهندڙن سان مخاطب آهيان. مون کي سادگي ۽ سچائيءَ سان چئي ڏيڻ گهرجي ته منهنجو يهودين سان ڪو وير ناهي ۽ مان پوري ادراڪ سان اوهان کي اهو ٻڌائڻ چاهيان ٿو ته انسان — چاهي اهو ڪهڙي رنگ جو هجي ۽ ڪنهن به نسل سان هن جو تعلق هجي — منهنجي لاءِ هڪ خزانو آهي.

مون کي پنهنجي انهيءَ انسانيت تي فخر آهي، ۽ مان پهريون عرب شاعر آهيان جو هڪ اسرائيلي سپاهيءَ کي جون جي جنگ کان پوءِ به پنهنجي انساني رشتي جي واسطي مليو هئس. اهو هن ريت ٿيو جو جون جي جنگ کان پوءِ به جنهن مون کي هڪ پيرو وري ختم ڪري ڇڏيو، مون پنهنجي انساني وابستگي جو پلئو هٿان نه ڇڏيو. مون هڪ نظم لکي، جنهن جو عنوان هو ’هڪ سپاهي، جو اڇن گلن جا سپنا ڏسي ٿو.‘ اهو نظم، هڪ اهڙي اسرائيلي سپاهي سان منهنجي گفتگو هئي جو جنگ تان انهيءَ ڪري نامراد ۽ ڏکوئجي موٽيو هو جو ڪائنس سندس انساني رشتو سندس هٿان ڇڏائجي ويو هو. مون هن سان گڏ ويهي چار جام پيتا ۽ انهيءَ دوران اسان گفتگو ڪئي ۽ هن جي پهرين پريت ۽ سندس روزمره جي مسئلن جون ڳالهيون ڪيون — سواءِ انهيءَ جي جو اسان تي قومي تعصب جو ڪو پاڇو به پيو هجي، انهيءَ

سپاهي پنهنجو الدر کولي منهنجي اڳيان رکي ڇڏيو ۽ مون سندس ايئن آڌرڀاءُ ڪيو ڄڻ جنگ ڪان اڳ جو منهنجو ڪو ميت هجي-- منهنجي انهيءَ نظر تي هڪ شامي ليکڪ مون کي مٽي ڪٽي ڏلو. هن مون تي الزام هنيو ته مان عربي ۽ عالمي راءِ عامہ کي گمراهہ ڪرڻ تي سندرو ٻڌي بيٺو آهيان. سندس خيال هو ته اهو اسرائيلي سپاهي هڪ خيالي ڪردار آهي ۽ انهيءَ سموري سلاقات جو حقيقت سان ڪو لاڳاپو ناهي. مون کي خوشي ٿي، جڏهن مون کي هڪ نوجوان نقاد رجاءالنقاش جو ڪتاب پڙهڻ لاءِ مليو، جنهن ۾ هن شامي ليکڪ جي ڳالهہ رد ڪندي لکيو هو ته 'هن خطي ۾ اسان جي يهودين سان سندن انسان هئڻ جي ناتي سان ڪا لڙائي ناهي. لڙائي رڳو عرب قوميت ۽ صيهونيت جي وچ ۾ آهي.'

هيل تائين عرب ملڪن ۾ فلسطين جي مسئلي تي جيڪا شاعري ڪئي ويئي آهي، انهيءَ باري ۾ هاڻي اسان جا سمجهدار نقاد اهو سمجهڻ لڳا آهن ته انهيءَ ۾ جذباتي ۽ جانبدارانہ لعري بازي کان سواءِ ٻيو ڪجهہ ناهي. اهڙي شاعري هڪ يورپي دل ۾ جاءِ حاصل ڪري نٿي سگهي ۽ نہ اها انساني عدل ۽ انصاف جي جذبي کي موهي سگهي ٿي. اهڙن نقادن کي انهيءَ مسئلي جو ڪو حل جيڪڏهن مليو آهي ته فلسطين ۾ ڪئي ويندڙ عربي شاعري ۾، جنهن ۾ ڪين هڪ اهڙي انساني شاعري جا نمونا مليا آهن، جي بغض ۽ ساڙ ۽ مزاج جي گرمي ۽ ناراضگي ۽ سوچ ۽ فڪر جي قبائليت سان ارفع ٿئي ٿي ۽ جا پنهنجي ڳالهہ چوڻ لاءِ هڪ اعليٰ فني معيار اختيار ڪري ٿي ۽ مان بحيثيت هڪ اهڙي شاعر جي، جو پنهنجو عرب قومي ۽ انساني مزاج برقرار رکيو ويٺو آهي، اهڙي قسم جي شاعريءَ ۾ عقل سليم ۽ خالص ۽ بي ميل احساس جي ڪامراني ۽ انسانيت جي سوڀ ڏسان ٿو. انهيءَ جي اها معنيٰ ناهي ته مان قوميت کان انڪاري آهيان ۽ نہ انهيءَ مان اهو مطلب وٺي سگهجي ٿو ته مان ڏاڍ ۽ جبر جي ڪنهن شڪل کي جائز ۽ روا سمجهان ٿو--انهيءَ جي معنيٰ رڳو اها آهي ته مان انسانيت ۽ سياست جي وچ واري فرق کي سمجهڻ جي صلاحيت رکان ٿو.

عرب دنيا ۾ ليکڪن ۽ تنقيد نگارن جي وچ ۾ گهڻو ڪري اهو بحث ٿيندو آهي تہ اسرائيل ۾ عربي شاعري جي انهيءَ تحريڪ کي ڪهڙي نالي سان سڏجي، جنهن جي نمائندگي سميع القاسم، توفيق زياد، سالم جبران ۽ مان، تمام نمايان طور تي ڪيون ٿا. ڪن ماڻهن جو خيال آهي ته اها مزاحمانہ شاعري آهي ۽ قاهره جو هڪ مشهور نقاد غالي شڪري لکي ٿو ته اسان اهڙي شاعري کي مزاحمت جي شاعري جو نالو ڏيئي سگهون ٿا، پر ڪڏهن ڪڏهن اسان کي اهو خيال رکڻ گهرجي ته انهن سڀني شاعرن جو بنيادي نقطو اها مڃتا آهي تہ فلسطين ۾ يهودي ۽ عربن ٻنهي تي رهڻ جو حق حاصل آهي، انهيءَ ڪري وڌيڪ صحيح اهو ٿيندو ته اسان اهڙن شاعرن کي احتجاجي شاعر يا بحث و جدال جا شاعر ڪوٺيون.

Gul Hayat Institute

(١١)

جي ان، مان پنهنجو پاڻ کي پختگيءَ کي پهتل شاعر نٿو سمجهان. مان پنهنجي فن جي باري ۾ بلڪل مطمئن ناهيان. مان انهن ماڻهن مان آهيان جيڪي اهو سمجهن ٿا ته هڪ فنڪار جڏهن پنهنجي فن کان آسودو ۽ بي فڪر ٿيندو آهي ته هو پنهنجي بقا جو جواز وڃائي ويهندو آهي. اهو ٺيڪ آهي ته مون پنهنجي فني ڪارڪردگيءَ ۾ ڪجهه ڪاميابيون به حاصل ڪيون آهن ۽ مون ڪي پنهنجي تضادن تي غلبو پائڻ جي توفيق به ملي آهي، مون کي فنڪارانه طماليت جو ڪو احساس ناهي. مون کي اهو چوڻ جو ڪو حق ناهي ته مان آسودو ۽ مطمئن آهيان. اها تمام ڪاڻ جوڳي ڳالهه ٿيندي جيڪڏهن مان ائين چوان، پر انهيءَ آسودگيءَ جي جستجو ۾ مون کي آسودگيءَ جو ڪجهه احساس ضرور ملي ٿو-اهائي ڳالهه منهنجو خيال آهي، هڪ شاعر جي وجود جو جواز آهي.

مان ڪوشش ڪريان ٿو ته پنهنجي قومي رشتي ۽ پنهنجي عالمي ۽ انساني رشتي جي وچ ۾ ميلاپ پيدا ڪريان ۽ منهنجي اها به ڪوشش هوندي آهي ته مان ماضيءَ ۾ ڏيل ٿلهن عنصرن مان يا مستقبل ۾ ڏسڻ ۾ ايندڙ خوبصورت امڪانات مان پنهنجي حال کي هڪ گهرائي عطا ڪريان.

اها فطري ڳالهه آهي ته ٿون احترام هڪ شاعر جو ڪرين ٿو ۽ پسند ڪنهن ٻئي شاعر کي ڪرين ٿو ۽ محبت ٿو کي ڪنهن ٽئين شاعر سان آهي. اسان سڀ مثال طور شيڪسپيئر جي عظمت جا قائل آهيون ۽ اسان سڀن کي حڪمت ۽ اروڊا ۽ آڊن پسند آهن، پر گهڻن شاعرن کي پسند ڪرڻ جي باوجود منهنجي محبت لورڪا سان آهي. جي ها! مان واقعي لورڪا سان محبت ڪريان ٿو. مان ڪيس هڪ اوچي پد جو شاعر نٿو سمجهان، ڪيس پنهنجو دوست به سمجهان ٿو.

(١٢)

منهنجا گهڻا دوست منهنجي ڪري گهڻي آزار ۾ آهن. اهو احتساب، اهي ڪال ڪوٺڙيون، اهي هڪ هٺ جبري قيام جا حڪم، جن جي ڪري منهنجي انهنجي وطن ۾ گهمڻ ڦرڻ جي آزادي محدود ٿي رهجي وئي آهي. اهي سڀ منهنجي روزمره جي زندگيءَ جو حصو بڻجي ويا آهن، پر مان انهن کي هڪ اهڙي تمسخر سان ڏسندو آهيان جنهن ۾ هڪ شيطنت به شامل هوندي آهي. مان نه انهن حالتن کان ڪڪ ٿيان ٿو، نه انهن تي حيران ٿيان ٿو. مان هرشام پنهنجي ڪمري ۾ ويهي اهو سوچي خوش ٿيان ٿو ته سج سان منهنجو سنگ قائم آهي، جو ان جي اڀرڻ سان منهنجي ٻاهر نڪرڻ جي آزادي به ختم ٿي ويندي آهي. انهن مون کي اها ڪهڙي عزت بخشي آهي جو منهنجي قدمن جو ناتو سج جي ڦرڻ سان ڳنڍي ڇڏيو آهي. مان پنهنجي ڪمري ۾ بند ڪتاب پڙهان ٿو، سنگيت ٻڌان ٿو ۽ پوليس جي ٽڪ ٽڪ تي ڪن ڏيان ٿو. هرروز چئين وڳي مون کي ٿاڻي ۾ وڃي پنهنجي وجود جو ثبوت ڏيڻو پوندو آهي،

هڪ حقيقي مرڪ چپن تي اٿي، جنهن ۾ هميشه شرارت ئي لڪل ھوندي آهي. مان اهڙيءَ صورت حال جي باري ۾ هڪ شاعر جي انداز ۾ سوچيندو آهيان ۽ دل ۾ چوندو آهيان: اسان ڏينهن رات جي چوويهن ڪلاڪن کي پاڻ ۾ ورهائي ڇڏيو آهي. هنن لاءِ رات آهي ۽ مون لاءِ ڏينهن. مون کي رات جو ٻاهر نڪرڻ جو اختيار ناهي ۽ هو هميشه رات جو ڏڪا ڪائيندا ڦرن ٿا. اسان سڀني کي خبر آهي ته ڏينهن رات کان وڌيڪ وڻندڙ آهي، ۽ سج جي روشني، اونداهه کان وڌيڪ اميد ڀري آهي-- ته پوءِ فائدي ۾ ڪير آهي؟ -- مان يا پوليس وارا؟

(١٣)

رات جو مان ميڪش ٽيوڊورا ڪيس جا گيت ٻڌڻ کان سواءِ نه سمهندو آهيان. هن جي ۽ منهنجي هڪ ئي ڪهاڻي آهي. ٽي هفتا ٿيا ته مون اسرائيلي اخبارن ۾ پڙهيو ته ميڪش کي گرفتار ڪيو ويو آهي. مون انهيءَ گرفتاريءَ کان متاثر ٿي هڪ نظم لکيو جنهن جو عنوان هو: ”مون سان محبت ڪر ريتا“ هن نظم جي تعارف ۾ مون لکيو ته ميڪش جي گرفتاريءَ جو ڪارڻ اصل ۾ اهو آهي ته هو جمهور جي امن لاءِ خطرو آهي. اسرائيلي رسالن منهنجي انهيءَ جملي کي سرخيءَ ۾ لکيو، اهو ڄاڻائڻ لاءِ ته ’جمهور جي امن لاءِ خطرو‘ قسم جي ڪا شيءِ اسرائيل ۾ ٿي ئي نٿي سگهي. مون کي سندن انهيءَ حرڪت تي ڏاڍي کل آئي-- ته مان هرشام ميڪش ٿيوڊورا ڪيس جا نغما ٻڌندو آهيان ۽ محسوس ڪندو آهيان ته اسان ٻئي دوست آهيون. پر مون کي سڌ نه هئي ته انهيءَ هفتي ۾ منهنجو انجام به هن جهڙو ٿيڻ وارو هو. يعني جڏهن منهنجو اهو نظم ’الاتحاد‘ ۾ شايع ٿيو ته خود منهنجي گرفتاري به عمل ۾ اچي وئي-- انهيءَ ڪري جو مان به ته ’جمهور جي امن لاءِ خطرو‘ آهيان.

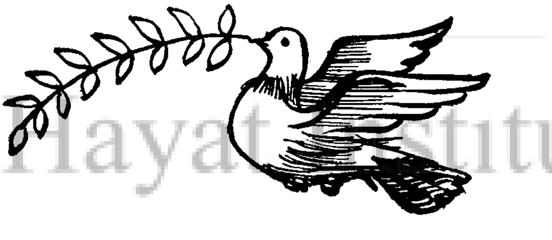

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر اياز قادري

سنڌي غزل

آگسٽ ١٩٤٧ع ۾ پاڪستان وجود ۾ آيو. سنڌ جي مسلمانن هندستان جي ٻين مسلمانن وانگر پاڪستان قائم ڪرڻ جي جدوجهد ۾ ڀرپور حصو ورتو هو. سنڌ ئي اهو صوبو هو جنهن جي اسيمبليءَ پاڪستان قائم ڪرڻ جو سڀ کان پهريان ٺهراءُ منظور ڪيو هو. هن صوبي جي مسلمانن کي، جيڪي ڪافي ڏتڙيل ۽ هندن جي ڀيٽ ۾ مالي، معاشي ۽ تعليمي طرح ترقي جي هر راهه ۾ پٺتي پيل هئا تن کي وڏيون اميدون هيون ته پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ هو سک جو ساهه کڻندا، مالي ۽ معاشي طرح اڳتي وڌندا ۽ تعليم جي ميدان ۾ ترقي ڪندا، تنهنڪري جڏهن پاڪستان قائم ٿيو، تڏهن سنڌ جي مسلمانن ۾ واڌايون وريون ويون ۽ هنن ۾ خوشي پيدا ٿي. آزادي سبب جن ٻين صوبن جي رهاڪن هن ڌرتيءَ تي پير پاتو، تن کي هنن پنهنجي اکين ۾ جايون ڏنيون ۽ هنن لاءِ هڙان توڙي وڙان گهڻو ڪجهه ڪيو.

سنڌ جا مسلمان اڃا آزاديءَ جي نشي ۾ ٻڏل ۽ آئنده جي ترقي جي خوابن ۾ گم هئا ته ڪراچيءَ کي سنڌ کان جدا ڪرڻ جا مطالبا ٿيڻ لڳا. اها ڳالهه سنڌ وارن کي قبول نه هئي، مگر ڪراچيءَ کي سنڌ وارن جي مرضي خلاف ١٩٤٩ع ۾ سنڌ کان علحده ڪيو ويو.

سنڌ وارن اهو صدمو اڃا مهسايو ئي نه هو ته اولهه پاڪستان جي سمورن صوبن کي ملائي ون يونٽ جون رٿون رٿجڻ لڳيون. هنن کي اهو پتو هو ته جڏهن ننڍو صوبو وڏي صوبي جي ماتحت ٿو ٿئي ته ننڍو صوبو اها ترقي نٿو ڪري سگهي جيڪا هو پنهنجي سر ڪري سگهي ٿو. سنڌ وارن جي رڙين ۽ ڪوڪن جي باوجود سنڌ کي ون يونٽ ۾ شامل ڪيو ويو. ٿيو اهو جنهن جو هتان جي ماڻهن کي ڊپ هو. يعني هو سياسي، سماجي، معاشي ۽ مالي طرح ڏينهون ڏينهن ڏتڙبا ويا. ون يونٽ سنڌ وارن جي مرضي خلاف ٺاهيو ويو هو، تنهنڪري هتان جي ماڻهن ان کي ڪڏهن به ذهني طور قبول نه ڪيو هو. شاگردن ۽ اديبن ان جي خلاف ڀرزور تحرڪ هلايو. آزادي ملڻ سان جيڪا ماڻهن کي خوشي ٿي هئي، آها مايوسي ۾ بدلجي وئي، جنهن جو اظهار شاعرن هنن لفظن ۾ ڪيو.

ٻڌون پيا ته خزان جو زمانو ختم ٿيو،
چمن اداس پيو ڏسجي، عجب بهار آهي!
— شيخ عبدالحليم جوش

وڏو سڀاڳ ڪيو جو آزادگي ملي وڃي،
وڏو اڀاڳ غلامي اٿي غلام ٿئي.
—آستاد بخاري

عجب انداز سان آئي چمن ۾ حور آزادي،
جو هرهڪ گل گريبان چاڪ، دامان تار تار آيو.
—گدائي

پاڪستان جي وجود ۾ اچڻ کان پوءِ جلد ئي جنهن خوف ۽ خطري جو احساس سنڌ وارن جي دلين ۾ پيدا ٿيو، اهو سنڌي زبان جي بقا جو هو. ٻاهران سنڌ ۾ آيل ڪن ناعاقبت انديش ماڻهن جي اها خواهش ۽ سازش هئي ته سنڌي صوبن جي ٻولين جي اڙيءَ تي لنهن ڏئي، پنهنجي ٻوليءَ جي هڪ هٽي قائم ڪجي. سنڌي ٻولي لاءِ خطري جي احساس جو اظهار آڪٽوبر ١٩٤٩ع يعني پاڪستان قائم ٿيڻ کان ٻن سوا ٻن سالن کان پوءِ لاڙڪاڻي ۾ ڪوٺايل ادبي ڪانفرنس جي مشاعري جي طرح مصرع مان لڳائي سگهجي ٿو. طرح هئي:

”قوم سا زنده رهي، جنهن جي زبان زنده رهي“.

ساڳئي احساس جو اظهار ١٩٥١ع ۾ دادوءَ ۾ ڪوٺايل ڪانفرنس جي مشاعري جي طرح ۾ ڪيو ويو هو.

”وطن سان گڏ سلامت شل رهي سنڌي زبان پنهنجي“.

پنهي ڪانفرنسن ۾ جيڪي شعر پڙهيا ويا هئا، ان مان محسوس ٿي ٿيو ته سنڌ جا اديب ۽ شاعر ’سنڌيت‘ ڏانهن رخ ڦيرائي رهيا هئا ۽ هنن جي دلين ۾ سنڌ ۽ سنڌي زبان لاءِ اٿاهه آتساهه پيدا ٿي چڪو هو.

پاڪستان جي شروعات ۾ ئي ٻاهران آيل ماڻهن جو سنڌي زبان ڏانهن ڪهڙو رويو هو ۽ سنڌ وارن کي سنڌي زبان لاءِ ڪيتري محبت هئي، ان جو اندازو قادر بخش بشير جي غزل جي چند شعرن مان لڳائي سگهجي ٿو:

ٿيندا ٿيندا ٿيندا ڪي ماڻهو آهي خسيس سنڌي،
منهنجي ته واسطي آهن شهد شير سنڌي.
مادر مٺيءَ جي ٻولي سنڌي زبان ۾ هئي،
پينگهي ۾ سا پسند هئي اڻ دلپذير سنڌي.
ڪٽ مت جي گوڙ کان شل پرور پناهه ڏيندو،
شل قبر ۾ به ٻولي منڪر نڪير سنڌي.
ڪشمور کان ڪراچي ٻولي اها ٿي ٻولن،
پنهنجي وطن جي ٻولي، ٻولي بشير سنڌي.

Gul Hayat Institute

ملڪ جي سياسي ۽ سماجي حالتن جو اديبن جي دل ۽ دماغ تي گهرو اثر ٿيو ٿو. ڪڏهن ملڪ جي سماج ۽ سياست ۾ اهڙا حادثا پيش اچن ٿا، جيڪي اديبن ۽ شاعرن جي سوچ ۽ فڪر جي ويڪري کي نئين راهه ڏي لاڙي وجن ٿا. پاڪستان ٺهڻ کان پوءِ ڪراچيءَ کي سنڌ کان علحده ڪرڻ ۽ سنڌ کي ون يونٽ ۾ ملائڻ ۽ سنڌي زبان جي حيثيت ختم ڪرڻ جي سازش ۽ سنڌين جي الهيءَ احساس تہ پنهن سان اقتصادي ۽ معاشي طرح ٻہ اڪيائي وارو ورتاءُ ڪيو ٿو وڃي، سنڌين ۾ سنڌيت ۽ قوم پرستي جو جذبو پيدا ڪيو، ۽ سنڌي اديبن پنهنجين تخليقن ۾ کليو کلايو 'سنڌيت'، سنڌ، سنڌي ٻولي ۽ سنڌ جي هرهڪ شيءِ سان محبت جو پرچار ڪيو آهي. ون يونٽ واري دؤر ۾ سنڌ جي شاعرن ون يونٽ کي ڌاڙهڻ ۽ ان جي خلاف انقلاب پيدا ڪرڻ جو آواز بلند ڪيو هو، جنهن جي نتيجي ۾ ون يونٽ جو قابو ڪوٽ ڪري پرزا پرزا ٿي ويو هو. جتي شاعريءَ جي ٻين صنفن ۾ ون يونٽ خلاف ۽ انقلاب جو آواز آڏاريو ويو هو، آتي غزل کي بہ عشق جي روايتي راهن مان ڪڍي ان کي بہ سياسي فڪر جو الهندار بڻايو ويو هو، ۽ ڪجهہ مثال پيش ڪجن ٿا، جن مان ان وقت جي حالتن ۽ شاعرن جي جذبن ۽ فڪر جو پتو پوي ٿو:

غدار پيا سنڌ جي سودي ڪين چڪائن،
صد حيف، ڪو هوشوءَ جهو جانباز نہ آهي.
—— شمشير الحيدري

آهي الهيءَ ۾ مان جي سنڌ تان سر فدا ڪريان،
ان کان مٽي جي مرتبو مون کي ڪپي تہ ڇا ڪريان.
—— تنوير عباسي

سنڌ افلاس جي زنجير ۾ جڪڙيل آهي،
ڪوئي آهي جو الهيءَ کي ڪري پرزا پارو.
—— تاج بلوچ

آزاديءَ کان پوءِ جي شاعرن سنڌ ۽ سنڌي ٻوليءَ سان پنهنجي محبت جو اظهار هيئن ڪيو آهي.

Gul Hayat Institute

سنڌ سان اهڙي جند اڙي جو پيا سڀ دل وارا وسري ويا،
جيئي سنڌ، سدائين جيئي، پيا سڀ نعرا وسري ويا.
—— استاد بخاري

سنڌ صدين کان حيات آهي سدائين رهندي،
خونِ دل سان سندس سينڌ سنواريو پارو.
—— تاج بلوچ

بلند ۽ عرش جي، صحرا جي وسعت، زينتِ گلشن،
مرڪب ٿاهجي تن جو، ٿي ٿي سنڌي زبان پنهنجي.
—عبدالحليم جوش

جنهن زبان مون کي ڏني آهي زبان،
ان زبان جا ايئ پورا لاهنا الم.
—استاد بخاري

غزل چوندڙ مشاعرن ۾ سنڌ جي مختلف هنڌن، ماڳن ۽ مختلف خوبين جو ورتار ڪندي چون ٿا.

شام شفق جي رنگينيءَ ۾، سهڻو هاڙهو ۽ هالار،
گل ڳاڙهن محبوبن جا، محبوب نظارا وسري ويا.
—استاد بخاري

ڪارونجهر جي ڪور مٿاران، آهه ٿهڪيو مور،
ماڳي ڪونج اچي ٿي گجندي، ڪاڇ ڪيرٿر ڪان.
—امداد حسيني

ڪلنڪيون چنيءَ ڪي، ٿنيءَ ڪي نه ليکيم،
ڪٽن جون ۽ لوئن جون ڳالهيون مون ڳاتيون.
—تنوير عباسي

هن دور جو شاعر سماجي طرح سجاڳ آهي. هو پنهنجي سماج جي ناانصافين، هيٺن تي ڏاڍن جي ڏهڪار، انسان سان انسان جي ناانصافي، سرمايدارن طرفان پورهيت جي پگهر جي ڪمائي تي ڌاڙو، زميندارن ۽ وڏيرن طرفان هارين جي پگهر جي ڪمائيءَ تي قبضي کان خبردار آهي. هو ڏسي ٿو ته هڪڙا انسان آهن جي بک ۽ بيمارين ۾ ڪنجهندي ۽ ڪڪندي، گندن گهرن ۽ کهڻين ۾ پساهه پورا ٿا ڪري ڇڏن ۽ انهن جي پيٽ ۾ ٻيا انسان آهن، جن کي سڀ ڪنهن قسم جا سک ۽ سهوليتون حاصل آهن. اهو تفرقو هن دور جي شاعر جي دل کي بيقرار ڪري ٿو ڇڏي، تنهنڪري هن نه صرف انهن موضوعن تي طبع آزمائي ڪئي آهي، پر هو اهڙي سماج جي ديوارون ڍاهڻ جو به قائل آهي، جنهن ۾ اهڙو اڻاٺ هجي. عبدالڪريم گدائي، هن دور ۾ صرف محبت کي پنهنجو موضوع بنائيندڙ شاعرن سان هنن لفظن ۾ مخاطب آهي.

ذڪرِ خوبان کان سواءِ يا فڪرِ جانان کان سوا،
ڇا ڪوئي موضوع نه آهي حور و غلمان کان سوا.

تنهنجي منهنجي درميان هي فرق آهي هم سخن،
تو کي نظري ڪجهه نٿو رخسارِ جانان کان سوا.

مان غمِ دوران جو قائل، تون غمِ جانان سندو،
منهنجي دل ۾ ڪجهه ٻا آهي درد انسان کان سوا.

هن دور جا شاعر سماجي ناانصافين، مزدور ۽ هارين جي ڏتڙيل حالت کي هنن لفظن ۾ بيان ڪن ٿا.

ڪنهن کي آهي ڪٿو ته ڪنهن کي خرار،
فرق پروردگار ڇو آهي.
— عبدالحليم جوش

هر عيش ۽ آرام اميرن کي ميسر،
محروم سدا محنتي محنت جي ثمر کان.
واسينگ وڏيرن جو ٿيو ڪٽڪ لي قابض،
هاري جا ٻچا رد جوئر کان ۽ مٽر کان.
— گدائي

هرهڪ ڏينهن تاڪيا، ناهي ٿي هر سيل،
الگ آکهاڙا، جن نه ڏٺا سي آڏانا ڇو.

هن دور جي غزل چوندڙ شاعرن ڏاڍن جي ڏهڪاءُ، سياسي ۽ سماجي بي انصافين جي خلاف صاف لفظن ۾ انقلاب جون ڳالهيون ڪيون آهن.

ائون جڳ سوٽي سکهنو ناهي،
هي جڳ جو بہ ڇڏيندو ڏاهي.
— تنوير عباسي

اي مظلوم روحو مبارڪ هجي،
اڄها ڇاڻ ٻهالي فضائي دهر.
— شمشير الحيدري

فقط نوري همت ۽ محڪم ارادو،
نظام تشدد ۾ آڻيندو ڦيرو.
— گدائي

هي دور نئين فڪر جو دور آهي. اڄ جو شاعر نه روحانيت جي رازن سمجهڻ ۽ سمجهائڻ بجاءِ پنهنجي ڀٽ جي مسئلن جي بوٺواري جي فڪر ۾ مبتلا آهي، تنهنڪري هو تصوف کي صفا ترڪ ڪري چڪو آهي. هن دور جو شاعر پنهنجي ڪلام ۾ تصوف بجاءِ زندگي ۽ ڀٽ

جي مسئلن کي وڏيڪ جاءِ ڏني ٿو. هو خدا جو ذڪر ڪري ٿو، مگر سماجي لاانصافين سبب ڪجهه شڪوه ۽ شڪايت جي انداز ۾ شيخ عبدالحليم جوش چوي ٿو:

ٿيو جوش ڌرتيءَ تي دوزخ جو منظر،
اڃا ماٺ هوندو، خدا ڪيستائين.
-- جوش

استاد بخاري چوي ٿو:

ٻڌڻ جي ٿون ٻـ ٿو چئين يارب،
ٻيو آخر خدا ڪٿان آڻيان.

[سنڌي ساهت سال ڪانفرنس، ڪراچي، ڊسمبر ١٩٨١ع ۾ پڙهيل.]

ابراهيم خشڪ

هيوسانگ جو برصغير ۾ سير سفر

سائنس سفر کي ايڏو سولو ڪري ڇڏيو آهي، جو چين وڃڻ لاءِ چند ڪلاڪ ڪافي آهن. ٻين ڪري هوائي جهاز ۾ ويهو، پيو ويلو وڃي چين ۾ ڪاٿو. پر اڳي چين وڃڻ آسان نه هو ۽ نه وري چين مان سنڌ اچڻ سولو هو. قديم دؤر ۾ ماڻهو سڄين جي سالول اينديءَ ڏورانهين سفر تي اڪرندا هئا ته واپسيءَ تي (جيڪڏهن واپسي ٿيندي هئي ته) اڇي ڏاڙهيءَ سان هوندا هئا. ڪيترن کي ته پنهنجي اباڻي ڳوٺ ۾ سڃاڻڻ وارا به نه ملندا هئا ۽ ڪن کي سندن ڳالهين تي ويساهه ڪرڻ وارو به ڪو نه ملندو هو. گهٽ ۾ گهٽ مارڪو پولو سان ته ائين ٿي ٿيو، جڏهن هو چين مان واپس وڃي پهتو ۽ يورپ وارن کي سڌريل چين جون ڳالهيون ٻڌايون ته اتي ڪيس دنيا جي سڀ کان وڏي ڪوڙي هجڻ جو لقب مليو ۽ مارڪو پولو کان به ڪئين صديون اڳ نئين دنيا پسڻ ۽ سفر جون سختيون سهڻ وارا ماڻهو گذريا آهن. اهڙن مڙس ماڻهن مان هڪ "هيوسانگ" به ٿي گذريو آهي. هيوسانگ چين مان هند ۽ سنڌ جي سفر لاءِ ان دؤر ۾ آيو جڏهن اڃا حضرت محمد صلعم جن زنده هئا ۽ هيوسانگ هند ۽ سنڌ جو سير سفر ڪري جڏهن واپس چين جي شهر چانگان ۾ پهتو ته عربستان ۾ حضرت محمد صه جن جي وصال کان پوءِ حضرت ابوبڪر صديق رضه جو دؤرِ خلافت ۽ ان بعد حضرت عمر فاروق جو دؤر خلافت به ختم ٿي چڪو هو ۽ خلافت تي حضرت عثمان غني هئا. اهو سمورو عرصو هيوسانگ هتي سير سفر ۾ گذاريو.

Gul Hayat Institute

پر اهو چوڻ غلط ٿيندو ته هيوسانگ ڪو چين مان هند ۽ سنڌ ڏي اچڻ وارو پهريون سياح هو. پهرين عيسوي صدي دوران ڪيترائي سياح، راهب ۽ ٻاوا برصغير کان چين ويندا رهيا ۽ اتي چين ۾ ٻڌ مذهب جو دائرو ۽ اثر به وڌندو ويو. ٽين صدي عيسويءَ جي پوئين اڌ کان پوءِ چيني سياح به هند، سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير تائين آيا ۽ ڪيترائي پراهت ٿيل ڏاهن جا ڏس، پوٿيون، شاستر، علم، فن ۽ ساهت جون سوکڙيون، تارن جي ڄاڻ، نجوم، رياضي ۽ حڪمت جون ليون ليون خبرون واپس آڻيندا رهيا ۽ جتان جتان به سندن گذر سفر ٿيو، اتي وٽن ۽ سوقمي آهر چيني تهذيب کي به متعارف ڪرائيندا ويا.

هيوسانگ کان اڳ ۾ ڪجهه چيني سياح برصغير ۾ آيا جن مان سڀ کان اڳ فاهيان (Fa-hian) آيو. جنهن جي سفر جو دور ۳۹۹ع کان ۴۱۳ع تائين رهيو آهي. ان جي سفر جو احوال ڪجهه ملي ٿو. باقي ان کان پوءِ ايندڙ ٻن سياحن سن ين (Sun-yun) ۽ هئي سينگ (Hui-seng) جي سفر بابت ڪو خاص احوال ڪونه ٿو ملي.

انهن ٻين سياحن مان مکيه ۽ مشهور هيوسانگ آهي، جنهن هزارها ميل سفر ڪيو ۽ نه رڳو وسهڻ جوڳا ڪشالا ڪڍي پندرهن سالن تائين برصغير جي ڪنڊ ڪڙڇ جو سير ۽ سفر ڪيائين، ۽ انهيءَ سير سفر بابت سندس لکيل سفرنامو ڪلاسيڪل حيثيت رکي ٿو، جنهن ۾ هن ۱۳۸ ملڪن جي حڪومتن، ماڻهن، ريتن رسمن، رواجن، طور طريقن ۽ مذهب متعلق لکيو آهي. ۱۳۸ ملڪن مان هيوسانگ ۱۱۰ ملڪ پنهنجي سر پاڻ گهمي ڏٺا هئا ۽ ۲۸ ملڪن بابت جيڪو ٻڌو هئائين اهو لکيو اٿس. هيوسانگ هندستان کي لڳ ڀڳ ۷۰ ملڪن ۾ ورهايل ڏٺو.

هيوسانگ چين جي هونان صوبي ۾ ۵۹۶ع ۾ ڄائو. سندس پيءُ وڏو عالم هو، سندس هڪ وڏو ڀاءُ ٻڌ ڀڪشو هو ۽ هيوسانگ تيرهن سالن جي ڪچي وهيءَ ۾ انهيءَ پاسي زياده لاڙو رکيو ۽ ويهن سالن جي عمر ۾ باقاعدي ڀڪشو بڻجي ويو. ان دور ۾ چين ۾ ٻڌ مذهب جا گهڻا فرقا رائج هئا ۽ هر فرقو پاڻ کي سچو ۽ حق جو پوئلڳ سمجهي پرچار ڪري رهيو هو. ڪنهن هڪ فرقي کي سچو سمجهي ويهي رهڻ بجاءِ هيوسانگ انهن رائج الوقت متن ۽ فرقن جي فرق کي سمجهڻ لاءِ پهريان چين جي هانوڪن زيچوان، هوپيه ۽ شينسي صوبن جو سفر ڪيو، جتي هن مشهور ۽ نامور ٻڌ استادن مان ڪچهريون ۽ رهاڻيون ڪيون. پر انهيءَ سلسلي ۾ جيتري گهڻي جستجو ۽ ڳولا ڪيائين اوترو وڌيڪ منجهائيندڙ تضاد ڏٺائين ۽ ٻڌائين، ان ڪري سندس بيقرار دل ٻڌ مذهب جي پوتر مڪان ۽ گوتم ٻڌ جي وطن برصغير ڏي تاڪهڻ شروع ڪيو، ته جيئن پاڻ اهي شڪ اچي دور دفع ڪري، جيڪي ٻڌ مذهبين کڙا ڪري ڇڏيا هئا. انهيءَ خيال جي ڪري هو چين جي ڏٺهوڪي ڪادي واري هنڌ چالڪان (هانوڪي سيان) ويو جتي رهندڙ غير ملڪين کان هند ۽ سنڌ ولائت بابت ڄاڻ حاصل ڪرڻ ۽ سفر لاءِ صلاحون وٺڻ شروع ڪيائين.

ان دور ۾ چين تي تانگ گهراڻي (۶۱۸-۹۰۷ع) جي حڪومت هئي ۽ چينين کي حڪومت طرفان اڳواٽ اجازت ۽ سرڪاري پاسپورٽ بغير ملڪ ڇڏڻ جي اجازت ڪانه هئي. هيوسانگ اجازت وٺڻ لاءِ درخواست ڪئي، پر هڪ نه ٻئي سبب سندس درخواستون رد ٿينديون رهيون. ۶۲۷ع ۾ ڪوالچنگ (هانوڪو شينسي صوبو) ۾ ڏڪار منهن ڪڍيو ۽ بادشاهه فاقا ڪيندڙ ماڻهن کي عام اجازت ڏني ته چين اندر جيڏانهن ۽ جتي به جيڪو به وڃڻ چاهي ٻلي وڃي. هيوسانگ انهيءَ عام اجازت جو فائدو وٺي چالڪان مان ليانگ چو (هانوڪي ڪانسو ۾ ڦوٽي) ويو، جتي تبت ۽ هند سنڌ جا واپاري ايندا رهندا هئا ۽ هيوسانگ انهن کان معلومات هٿ ڪرڻ لڳو. ان وقت جي حڪومت کي غير ملڪي حملن مان خطرو هو، ان ڪري بنان پاسپورٽ

Gul Hayat Institute

ٻرڏيهه وڃڻ جي سخت منع هئي. جڏهن ليانگ چو جي مقامي ڪامورن کي پتو پيو تہ هيوسانگ ٻرڏيهه اسهڻ جون تياريون پيو ڪري تہ انهن هن کي سختي سان منع ڪئي. پر اها خبر جڏهن هڪ مڪاني ٻانئي کي پئي تہ ان پنهنجا ٻہ چيلا هيوسانگ ڏانهن ڳجهي طرح موڪليا تہ جيئن اهي کيس ڪواچو (هاڻوڪي ڪانسو ۾ آنسي) وٺي اچنس. اتان ڪجهہ ٻيا همراهہ بہ سانس گڏ سفر ڪرڻ لاءِ لڳا، جن سان گڏجي هيوسانگ يومين لنگهہ وٽان چين جي سرحد سرڪاري عملدارن کان لڪ چوري پار ڪئي، جتي اولهندي علائقن تائين پهچڻ کان اڳ وڏو ريگستان سندن آڏو هو. ايستائين پهچندي سندس ٻن کان سواءِ ٻيا ساٿي سفر جو ارادو ڇڏي واپس هليا ويا ۽ انهن ٻن مان بہ هڪ کي سفر جي سختيءَ سهڻ جوڳو سمجهي هيوسانگ پاڻ واپس موڪليو. باقي ٻيو همراهہ تنگ هوانگ (Tung-hwang) تائين هيوسانگ سان گڏ رهيو، پوءِ ان جو پتو نہ پيو. بهرحال سوين ميل ڦهليل ريگستان منجهان لنگهڻ، جنهن ۾ ڪو هڪ ساهوارو ملڻ جي اميد بہ نہ هجي، جو تصور بہ ڪنهن عام ماڻهوءَ کي ڏيڇاري وجهي ها، پر هيوسانگ جي ارادي کي ريگستان بہ لوڏي نہ سگهيو. پاڻ جيڪو ڪُواچو مان پوڙهو گهوڙو خريد ڪيو هئائين اهو ڪواچو کان هَمِي تائين ڏهہ ڀيرا دفعا سفر ڪري چڪو هو. ان ڪري هيوسانگ بہ ان گهوڙي ۽ پاڻ تي پاڙي سفر شروع ڪيو ۽ ڏهن ڏينهن جي سخت مسافري بعد هن رڻ پٽ کي پار ڪيو ۽ اِگُو (تذهوڪو هَمِي) ۾ پهتو.

آتي جا ڪافي ماڻهو ٻڌ مذهب جا پوئلڳ هئا، ان ڪري هن جي اِگُو پهچندي ئي هن کي ڪارا خُجا (سنڪيانگ ۾ جديد تُرفان) گهمڻ جي دعوت ملي. آتي جي حڪمران هن تي ڪافي دفعا زور پريو تہ برصغير وڃڻ جو خيال ڇڏي اتي رهي پوي، پر هيوسانگ انڪار ڪيو. هيوسانگ جو پختو ارادو ڏسي اتي جي مهربان حاڪم کيس سفر لاءِ ڪافي ڪاڏي پيتي جو سامان، وهٽ ۽ پهريدار گڏجي ڏنا ۽ هن کي تُوڪماڪ (هاڻوڪي روس جي ڪرغز ريپبلڪ) جي حاڪم جابڪُو خان ڏانهن خط بہ لکي ڏنائين. اتي پهچڻ لاءِ هيوسانگ جي قافلي کي ۲۳۰۰۰ فوٽ اوچائي وارا جبل، جيڪي سدائين برفاني طوفانن جي لپيٽ ۾ رهندا هئا، پار ڪرڻا پيا، جنهن دوران سندس اڌالي جو وڏو حصو ۽ ڪيترا اٺ ۽ گهوڙا پڻ اهڙي ڳري ڪشٽ جي نظر ٿي ويا، پر آخرڪار هيوسانگ تُوڪمڪ پهتو ۽ جابڪو خان آڏو حاضر ٿيو ۽ جابڪو خان کان مختلف ملڪن ڏانهن تعارفي خط وٺي پنهنجو سفر جاري رکيو. سندس رستي ۾ اين لنيڙن ڳوٺ لما شهرن کان علاوه طلاس (هاڻوڪي اولي اتا)، چي شي (هاڻوڪي تاشقند ۽ سمرقند) ان کان پوءِ ڦالتيڻا (هاڻوڪو افغانستان جو شهر باميان) ۽ آخر سليامه جبل پار ڪري هيوسانگ آتر هندستان ۾ ڪشمير پهچي ويو. تڏهن ٦٢٨ع جو اونهارو هو ۽ کيس چانگان ڇڏي ٻئي الهيءَ مسافريءَ ۾ پورو سال لڳي ويو هو. اتي پهچڻ کان پوءِ هيوسانگ ڪشمير مان سفر شروع ڪيو ۽ سندولديءَ جي مٿين حصي کان ٿيندو ۽ ٻڌ مذهب وارن جون پوتر جايون گهمڻ شروع ڪيائين ۽ آتي جي مشهور استادن جي ڪتابن کان واقف ٿيندو رهيو. انهيءَ

ڪجهه دوران هيوسانگ کي ٦٢٨ع کان ٦٣٠ع تائين ٽي سال لڳي ويا. ان کان پوءِ هن اوڀر طرف پنهنجو سفر شروع ڪيو ۽ ٻڌ مذهب جي پوتر شهرن گايا (پٽنا ويجهو) ۽ بنارس ۾ تيرٿ ۽ زيارت ڪيائين ٦٣١ع ۾ هي نالندا خانقاهه (ڍاڪي وڏي ۾ وڏي ديول) ۾ داخل ٿيو، جتي ٻڌ مذهب جي هڪ مشهور عالم سلا ڀدرا وٽ پڙهيو.

برصغير ۾ پهچڻ کان پوءِ هيوسانگ جتي جتي به ويو اتي جي عام ماڻهن، عالمن، مذهبي پيشوائن، اميرن ۽ بادشاهن سندس گرمجوشيءَ سان آڌرڀاءُ ڪيو. نالندا جي رهاڪن جڏهن هيوسانگ جي آمد جو ٻڌو ته انهن اڳ ۾ ئي سندس آڌرڀاءُ ڪرڻ جون تياريون ڪيون ۽ هن آڏو استقبال لاءِ پنهنجا ماڻهو موڪليائون. ان وقت نالندا ۾ ڏهه هزار شاگرد ٻڌمت جي تعليم ۽ ٻين ڄاڻ حاصل ڪرڻ ۾ رڌل هئا. هيوسانگ به اتي انهيءَ تعليم ۾ شهه حاصل ڪرڻ کي جنبي ويو. نالندا ۾ پنج سال ابياس ڪرڻ کان پوءِ هيوسانگ اوڀر ڏکڻ ۽ اولهه برصغير کي گهمڻ شروع ڪيو ۽ هر اهم جاءِ ڏٺائين ۽ هر مشهور عالم ۽ استاد سان ملاقاتون ڪيائين. پاڻ سفر ڪندي اوڀر ۾ ڪاماريا (هاڻوڪي آسام) ڏکڻ ۾ دراوڊار (مدراس) ۽ اولهه ڏاهن لانگهلا (هاڻوڪي بلوچستان جو ڏکڻ اوڀر) تائين هر هنڌ ويو. هر هر هنڌ پنهنجي من پسند جايون ڏٺائين، جن جو تعلق ٻڌ مذهب سان هو.

هيوسانگ انهيءَ سفر دوران سنڌ ۾ به آيو. هيوسانگ پاڻ سنڌ جي سفر بابت لکي ٿو ته ”... گجرات کان اتر طرف خوفائتي رڻ پٽ ۽ خطرناڪ لڪن مان لنگهي اٽڪل ١٩٠٠ لي (٩٨٤ ميل) پنڌ ڪري اسان سنڌ پهتاسين. سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ پي شين-پو-پولو(١) (P‘i-Shen-p’o-pu-Lo) آهي. هتي جي زمين اناج پيدا ڪرڻ لاءِ موزون آهي ۽ هتي ڪڻڪ، جوئر ۽ ٻاجهري تمام گهڻي ٿئي ٿي. هتي سون، چاندي ۽ ڪوير تمام گهڻو آهي. ڍڳين، رڍن، اٺن، خچرن ۽ ٻين جانورن لاءِ هتي چارو جام آهي. هتي جا اٺ هڪ ٿوهي وارا ٿين ٿا ۽ هتي سنڌ ۾ سينڌي لوڻ جا وڏا ذخيرا آهن. ان کان سواءِ اڇو لوڻ، ڪارو لوڻ ۽ جابلو لوڻ به جام آهي. مختلف جاين تي اهو لوڻ دوائن ۾ به استعمال ڪيو وڃي ٿو. ماڻهن جو سڀاءُ سخت ۽ ڀورالو آهي، پر اهي آهن ايماندار ۽ سنوان سڌا. پاڻ ۾ ڪوله ٿين. پڙهن ٿا، پر بنا مقصد جي. ٻڌمت جا پوئلڳ آهن. هتي ڏهه هزار پڪشو ٽڙيل پکڙيل آهن. انهن ٻڌن مان ڪيترا سچ جا پوڄائو سالڪ ويران جاين، جبلن ۽ ٻيلن ۾ دنيا کي تياڳ ڪيو اڪيلا پيا رهن ۽ ارهت واري منزل ماڻڻ جي آس ۾ پيا رات ڏينهن جاڳن. هتي جو بادشاهه سودرا (Shu-to-Lo) ذات جو آهي(٢) ۽ نهايت ايماندار ۽ مخلص آهي ۽ ٻڌ مذهب کي مان ڏيندڙ آهي.“

هيوسانگ سنڌ جي سفر بابت اڳتي لکي ٿو ته ”جڏهن گوتم ٻڌ پاڻ هن سنسار ۾ جيئرو هو، تڏهن سنڌ ۾ آيو هو(٣)، انڪري راجا اشوڪ جتي جتي به گوتم ٻڌ جي رهڻ جا نشان لڌا، اتي استوپا نهرائي ڇڏيا اٿس. مها ارهت اپاگپتا (Upagupta) به هن ملڪ (سنڌ)

۾ آيو ۽ ٻڌ مذهب کي وڏيڪ ڀڪيڙيائين. جتي جتي هو رهيو، اتي اسٽوپا ٺهيل آهن. هولئن ٻيا اسٽوپا سنڌ ۾ جتي ڪٿي ٺهيل نظر اچن ٿا(۴).

”سنڌو درياهه جي ڪنارن سان تمام گهڻا ماڻهو آباد آهن. اهي مال چاري گذارو ڪن ٿا ۽ نه ڪو شاهوڪار آهن ۽ نه سچا ٿي آهن. انهن بابت چيو ٿو وڃي ته اڳي اهي ماڻهو سرڪش هئا، پر ٻوءِ هڪ ارهت هنن مان ظالمانه رجحان ختم ڪري ڇڏيا ۽ انهن ماڻهن آن ارهت جي ٻوڌلڳي ڪندي پنهنجا مٿا ڪوڙائڻ شروع ڪيا ۽ مذهبي زندگي گهارڻ لڳا، پر ڪئين پيڙهين گذري وڃڻ کان پوءِ هاڻي انهن جا پٽ پوٽا مذهب کان پري دنياوي ماڻهن وانگر رهن ٿا.“

هيوسانگ نالندا کان ٻاهر اهو سفر ڇهن سالن ۾ پورو ڪري ۶۴۱ع ۾ واپس نالندا ويو ۽ اتي ڪجهه وقت وري رهيو. ۶۴۲ع ۾ هيوسانگ کي برصغير جي سفر لاءِ لڳي ۱۵ سال ٿي ويا هئا، جنهن دوران پاڻ هر مشهور جاءِ گهمي اڪين سان ڏٺي هئائين ۽ هر مشهور عالم سان مليو هو ۽ چين کان ايڏو وڏو عرصو ڏور رهڻ ڪري ڏاڏائپي ڏيهه جي سڪ به وڌي وئي هئس ۽ واپسي جي تيارين ۾ لڳي ويو.

هيوسانگ پنهنجي خوش بياني، علميت، ڄاڻ ۽ چين ولايت کان اچڻ ۽ ٻڌمت جو عالم هئڻ (ان دور ۾ ٻڌمت اوج تي هئي) ڪري جتي ڪٿي مشهور ٿي ويو هو.

مگڌا ۽ ڪامارپا جي بادشاهن گڏجي هن جي الوداعي دعوت ڪئي، جنهن ۾ هندستان جي ارڙهن رياستن جا شهزادا، نواب ۽ بادشاهه شريڪ ٿيا ۽ ٻه هزار برهمڻ ۽ ٻيا غير ٻڌ دانشور ۽ ٽي هزار ٻڌمت جا پيشوا پوري هندستان مان اچي الهيءَ الوداعي دعوت ۾ شريڪ ٿيا. اها دعوت ارڙهن ڏينهن لاڳيتو هلي، جنهن ۾ مهمان جا وڏا جٿا روزانو ايندا ۽ ويندا رهندا هئا. هيوسانگ کي ڪيترائي مرتبي ۽ عزت جا خطاب ڏنائون. دعوت جي پڄاڻيءَ تي ارڙهن رياستن جي شهزادن هيوسانگ کي سينگاريل هاٿيءَ جي پالڪي تي سوار ڪري سرگس گهمايو ۽ مٿس گلن جي ورکا ڪرائي. الهيءَ دعوت بعد به مگڌا جي بادشاهه هيوسانگ کي وڌيڪ ترسائي ٻيون عام دعوتون ڪرايون ۽ ۶۴۳ع جي اونهاري ۾ هيوسانگ اتان روانو ٿيو. الوداعي سوکڙي طور مگڌا جي بادشاهه هيوسانگ کي هڪ طاقتور هاٿي ۽ سفر دوران ڪتب ايندڙ تمام گهڻو سامان ڏنس ۽ ڪيترا پنهنجا ماڻهو گڏي ڏنائينس ته جيئن اهي کيس چين جي سرحد تائين پهچائي اچنس. هيوسانگ ان هاٿيءَ تي پنهنجا گڏ ڪيل ۽ لکيل ٻڌمت جا قلمي نسخا ۽ ڪتاب رکرايا جيڪي ٽوٽل ۶۵۷ هئا. الهيءَ کان سواءِ سون، چاندي ۽ صندل جي ڪاٺ مان وڏي محنت سان ٺهيل گوتم ٻڌ جا بت، پهرين گهوڙا ۽ ٻين ڪيترين ئي قيمتي سوکڙين سان هن کي الوداع ڪيو ويو.

هيوسانگ پنهنجي پندرهن سالن جي رهائش دوران برصغير ۾ ٻڌمت جي عالم طور مشهور ٿيڻ کان علاوه ٻيو وڏو ڪم چيني ثقافت کي هند، سنڌ، پنجاب ۽ ڪشمير ۾ متعارف ڪرائڻ جو به ڪيو.

هيوسانگ ٦۴۴ع ۾ خوتان (هاٿوڪي سنڪيالگ) ۾ پهتو. جيئن تہ هيوسانگ غيرقانوني طور ملڪ ڇڏيو هو، ان ڪري مانَ شانَ سان اتي پهچڻ لاءِ هن بهتر اهو سمجهيو تہ پنهنجي پهچڻ جو اطلاع اختياري وارن کي اڳواٽ موڪلي، ان ڪري خوتان سان هن بادشاهہ کي هڪ ياداشت موڪلي. انن مهينن کان پوءِ بادشاهہ طرفان شاهي وفد کيس آدرڀاءُ ڪرڻ لاءِ موڪليو ويو ۽ خوتان ۾ مڪاني اختياري وارن کي حڪم مليو تہ هيوسانگ کي هرڪا سهولت ڏني وڃي.

هيوسانگ فيبروري ٦۴۵ع ۾ چالگان پهتو. شهر جا ننڍا وڏا سندس آدرڀاءُ ڪرڻ لاءِ شهر جي در کان ٻاهر اچي ڪٺا ٿيا ۽ اتي ايڏي پرجوش انداز ۾ خوشيون ملهايون ويون جو اها رات هيوسانگ کي شهر جي قلعي ٻاهران گذارڻي پيئي. ٻئي ڏينهن تي بادشاهہ تائي سنگ هن جو شهر اندر شاهي محلن ۾ آدرڀائي دعوت ڪئي ۽ هن جا آندل علمي اسخا ڏٺا ۽ کيس انهن جي ترجمي ڪرڻ لاءِ ڪافي ماڻهو پاڻ طرفان مقرر ڪري ڏنائينس. سندس ترجمو ڪيل ڪتاب اڄ بہ ڪيترين ٻين ٻولين ۾ ترجمو ٿي چڪا آهن. ٦٥٢ع ۾ هيوسانگ هڪ پگوڊا ٺهرائي، جيڪا اڃا تائين چانگان (سيان) جي ڏکڻ ۾ قائم آهي.

هيوسانگ ٦٦۴ع ۾ گذاري ويو. سندس ياد اڃا تازي آهي، پاڻ چين ۾ ڪيترن لوڪ قصن ۽ اسٽيج ڊرامن جو موضوع بہ رهيو آهي. پنهنجي ملڪ مان جيڪڏهن ڪو وفد چين ۾ سيان ۾ بہ ويندو آهي تہ چيني ميزبان ان کي اسان جي چين سان قديم ناتي جو اهڃاڻ هيوسانگ جو مقبرو ضرور ڏيکاريندا آهن.

حوالا ۽ وضاحتون

(١) دوارڪا پرساد روچيرام شرما پنهنجي ڪتاب ”پراچين سنڌو سڀيتا جو اظهارو“ جي صفحي ١١٢ تي لکيو آهي تہ ”ايم رينالڊ... جو چوڻ آهي تہ هوئن سنگ مشهور چيني سيلاني جنهن سنڌ جي راڄڌانيءَ جو پي-چين-فو-پولو يعني وچنوپرا نالو لکيو آهي، اهو ساڳيو برهمڻ آباد جو شهر آهي (هي شهداد پور اسٽيشن کان اٽڪل ٨ ميل ڏکڻ اوڀر طرف آهي.)

ايچ. ٽي. ليمبرڪ پنهنجي ڪتاب ‘Sind a general introduction’ جيڪو سنڌي ادبي بورڊ حيدرآباد ١٩٧٥ع ۾ ڇاپيو، ان جي ١۴٧ صفحي تي لکيو تہ ”۴٢-٦۴١ع ۾ سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ اروڙ هو.“

(٢) سنڌ ۾ ٻڌ مت جي راڄ بابت تمام ٿوري ڄاڻ ملي ٿي. اهو دور ليمبرڪ مطابق ٥٥٠ع کان ٦۴۴ع تائين رهيو آهي، جنهن دور ۾ ٻڌ راءِ حڪومت ڪندا هئا ۽ جنهن دور ۾ هيوسانگ سنڌ ۾ آيو، ان دور ۾ راءِ سهرس جي حڪومت هئي.

(٣) دوارڪا پرساد روچيرام شرما پنهنجي ڪتاب ”سنڌ جو پراچين اتهاس“ جي پاڳي ٽئين جي صفحي ٩٢ تي لکيو تہ ”گوتم ٻڌ ڪپل وستوءَ ۾ هڪ ننڍي راجا شڌوڌن جي گهر ۾ پيدا ٿيو. هو کتري جاتيءَ جي شاڪيہ شاخ ۾ پيدا ٿيو، جنهنڪري هن کي سنسڪرت

Gul Hayat Institute

گرانٽن ۾ شاڪيه مني ٽالي سان بہ ياد ڪيو ويو آهي... هو سالن جا سال جهنگل ۾ تپسيا ڪندو رهيو ۽ برابر پنجيتاليهہ سال سڄي هندستان جو رٽن ڪيائين. چندرگپت جي ڏينهن ۾ آيل ميگسٿنيز ۽ پين جو چوڻ آهي تہ گوتم ٻڌ سنڌ ۾ بہ آيو ۽ هتي هن زور شور سان ٻڌ ڌرم جو پرچار ڪيو. ملوڻ، بهار ۽ اتر سرحد وانگر انهيءَ زماني ۾ سنڌ بہ ٻڌ ڌرم جو مرڪز هئي ۽ ٻڌ ڌرم جو اهو زور برهمڻ جي حڪومت يعني عربن جي آخرين ڪامياب فتح تائين قائم رهيو.

ساڳيو ليکڪ صفحي ٩٣ تي لکي ٿو تہ "سنڌ ۾ ٻڌ ڌرم اهڙو تہ زور ورتو جو راجا اشوڪ گوتم ٻڌ جي هٿين سان ڪي هڏيون سنڌ ڏانهن موڪليون، انهن جي مٿان وڏا شاهي مندر ڪڙا ڪيا. انهن مندرن مان هڪ مندر سوهن جي دڙي، هڪ ميرپورخاص جي اتر واري ڪاهوءَ جي دڙي ۽ هڪ حيدرآباد جي ڏکڻ ۾ اٽڪل ڏهن ٻارهن ميلن جي فاصلي تي يعني ٽنڊي محمد خان تعلقي ۾ ٻيٺل سٺ سڏيرن جي دڙي مان کوٽي ڪڍيو ويو آهي. انهن ٽنهي هنڌن تان سون جون ننڍيون دٻليون هٿ آيون آهن، جن ۾ گوتم ٻڌ جون هڏيون پيل آهن."

(۴) لئمبرڪ مطابق "هيوئانگ سنڌ ۾ سوهن جي دڙي، سيوهڻ، ٽل مير رڪن، سٺ سڏيرن جي دڙي، جهرڪ، پٽو ۽ ديبل بہ ويو هو ۽ آتي نهيل عاليشان اسٽوپا ڏٺائين. ان ڪان سواءِ پيا بہ ڪيترائي ننڍا وڏا ڳوٺ ۽ شهر گهميو."

انهن مٿين هنڌن سان ٽل مير رڪن، نواب شاهہ ضلعي جي موري تعلقي ۾ دولت پور ــ دڙو رستي سان، دولت پور کان اٽڪل ٨ ميلن ۽ دوڙ کان ١٢ ميلن جي مفاصلي تي، رستي سان، ڏکڻ طرف، اڌ فرلانگ تي اڄ بہ قائم آهي.

سوهن جي دڙي جي کوٽائي ڪندي سڀ کان اڳ ٻڌ ڌرم جي عاليشان مندر جو کنڊر مليو هو. مندر جي دروازي اڳيان هڪ ٽنين جو هال هو. مندر جي چوگرد مڙهين جي ڍانگ جون ڪيتريون جڳهيون نهيل هيون، جن ۾ شايد انهيءَ مندر جا پوڄاري ۽ ٻڌ ڌرمي ڀڪشو رهندا هئا. انهن جڳهين جي وچ ۾ هڪ وڏو ٽل نهيل هو. مندر ڏانهن ويندڙ لنگهہ واري پٽ ڪان بہ لنڊيون ڏاڪڻيون هيون، جن مان هڪ اتر ۽ ٻي ڏکڻ ڏانهن ٿي ويئي. بنهہ اولهہ ۾ هڪ لنڊو ڪمرو هو، جنهن ۾ مٽيءَ جي نهيل ٻڌ ڀڳوان جي مورت رکيل هئي. ڪن جو چوڻ هو تہ بنياد ۾ اها مٽي جي مورتي هڪ سوني ورق ۾ ويڙهيل هئي.

ماخذ

English Books.

(1) Anderson, Major C.B., 'Travels in Sind, 7th century A. D.' Vols 17 (1847).

(2) Beal, Samuel. (Tr) Buddhist Records of the western world, London: 1934.

(3) Beal, Samuel. Travels of Hiuen Tsang, Vols 4. Calcutta. Susil Gupta, 1859.

(4) Beal, Samuel. (Tr) The life of Hiuen Tsang. London: 1911.

(5) Beul, Samuel. (Tr) Chinese accounts of India, Vols 4, Calcutta. Susil Gupta, private limited, 1958.

(6) Conze, Edward, Budhist Meditation, London: Unwin books, Ruskin house, 1972.

(7) Hastings, james (ed) Encyclopaedia of Religion and ethics, Great Britain: Morrison and Gibb Limited, 1954.

(8) Lambirck, H.T. Sind: A general introduction Hyderabad: Sindhi Adabi Board, 1975.

(9) Lambrick, H.T. Sind: before Muslim Conquest, Hyderabad: Sindhi Adabi Board, 1973.

(10) Watters, T. On Yuan Chwangs travel in India, London: 1904-1905.

(11) Wilson, H.H. Travels of Hieun Tsang, London: Royal Asiatic Society 1859-60.

سنڌي ڪتاب:

(١) پرشاد، دوارڪا روچيرام شرما، ”پراچين سنڌ ۽ سيتا جو نظارو“ حيدرآباد.

(٢) پرشاد، دوارڪا روچيرام شرما، ”سنڌ جو پراچين اتهاس“ (پاڳو ٻيون) حيدرآباد: اليڪٽرڪ پرنٽنگ ورڪس.

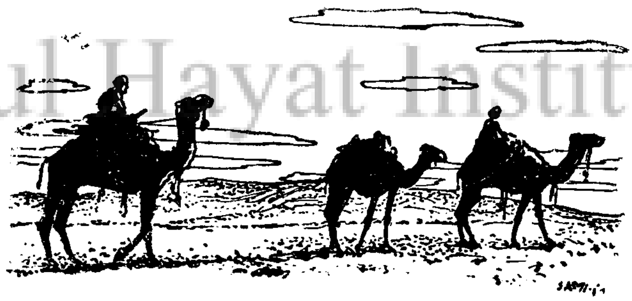

Gul Hayat Institute

نفيس احمد شيخ

(ادبي خبرنامو)

ڊاڪٽر انيمري شمل جي حيدرآباد ۾ آمد

مغربي جرمني جي ممتاز مستشرقه ڊاڪٽر انيمري شمل، ڪنهن به تعارف جي محتاج نہ آهي. موصوفہ پاڪستان جي علمي ۽ ثقافتي ناموريءَ لاءِ جيڪي مخلصانہ ڪوششون ڪيون آهن، تن جي قدرشناسي ڪندي، ماضيءَ ۾ حڪومت پاڪستان طرفان کيس اعزازن سان نوازيو پئي ويو آهي. هن سال پڻ حڪومت پاڪستان کيس "هلال امتياز" جو تمغو ڏنو آهي. تازو هوءَ جڏهن پاڪستان ۾ آئي تہ حسب دستور حيدرآباد ۾ ٻہ-ٽي ڏينهن سنڌي ادبي بورڊ جي مهمان جي حيثيت ۾ قيام ڪيائين.

۲۹- آڪٽوبر ۱۹۸۲ع تي، شام جو بورڊ طرفان، سندس اعزاز ۾ هڪ تقريب منعقد ڪئي ويئي، جنهن ۾ موصوفہ سنڌ بابت ليڪچر ڏنو.

ان موقعي تي ڊاڪٽر شمل پنهنجي تقرير ۾ چيو تہ "سنڌ سان منهنجي دلي محبت آهي ۽ جيسين زندهہ هونديس، تيسين سنڌ جي علمي خدمت ڪندي رهنديس. مون کي پنهنجي ڪتاب سان مصنف جي حيثيت ۾ جيڪا رقم ملندي، تنهن مان، ٽن-ٽن سالن کان پوءِ، پنجن هزارن رپين جو انعام اهڙي ليکڪ کي ڏنو ويندو، جيڪو سنڌ ۾ تصوف متعلق تحقيقاتي ڪم ڪندو. ان انعام جو نالو "پير حسام الدين راشدي انعام هوندو."

ليڪچر دوران ڊاڪٽر شمل سنڌ سان پنهنجي ديرينہ لڳ لاڳاپي جو تفصيل سان ذڪر ڪيو ۽ سنڌ جي ڪلاسيڪي ادب جي مکيہ وصفن جي نشاندهي ڪئي. هن اهو پڻ ٻڌايو تہ پاڻ شاهہ لطيف جي ڪلام جو جرمن زبان ۾ منظوم ترجمو ڪيو اٿس، جيڪو عنقريب جرمنيءَ مان شايع ٿيندو.

تقريب جي صدر، سنڌ جي نامور عالم ۽ سنڌي ادبي بورڊ جي چيئرمن، علامہ غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب ان موقعي تي پنهنجي صدارتي ڪلمات ۾ ڊاڪٽر شمل کي زبردست خراج تحسين پيش ڪيو ۽ سنڌ جي علمي عظمت جا چند مثال ڏيندي ٻڌايو تہ ماضيءَ ۾ سنڌ جي عالمن سنڌ کي اهڙي ڪمال تي پهچايو، جو اڄ بہ انهن جي علم و فضل جي هرهنڌ تعريف ٿي رهي آهي.

تقريب ۾، ٻرک محققن، ممتاز شخصيتن، علمي ادارن جي سربراهن، عالمن ۽ اديبن، شاعرن ۽ تعليمدانن، صحافين ۽ وڪيلن، مختلف علمي ۽ ادبي تنظيمن، اڪيڊمين، پبليڪيشنن ۽

Gul Hayat Institute

جماعتن جي عهديدارن ۽ ڪارڪنن، يونيورسٽين ۽ ڪاليجن، اسڪولن ۽ تعليمي ادارن جي استادن ۽ شاگردن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

رات جو، حيدرآباد جمخانه ۾، سنڌي ادبي بورڊ، ڊاڪٽر صاحب جي اعزاز ۾ هڪ شاندار ڊنر ڏني، جنهن ۾ ممتاز شهرين، اعليٰ عملدارن ۽ ٻين عالمن وڏي تعداد ۾ شرڪت ڪئي.

ڊاڪٽر شمل ٻئي ڏينهن، ٣٠- آڪٽوبر ١٩٨٢ع تي انسٽيٽيوٽ آف سنڌالاجيءَ ۾ هڪ ليڪچر ڏنو ۽ يونيورسٽيءَ جي لنچ ۾ شريڪ ٿي.

ان کان پوءِ، ڊاڪٽر شمل سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ تازه ترين شاهڪار اشاعت يعني حضرت مخدوم نوح جي قرآن ڪريم واري فارسي ترجمي کي ملاحظه ڪيو ۽ بورڊ کي ان نمايان ڪارنامي لاءِ دلي مبارڪباد ڏني.

حيدرآباد ۾ آمد کان اڳ، ڊاڪٽر شمل سيوهڻ جو علمي دورو ڪيو. ڪراچيءَ کان سيوهڻ تائين الهيءَ سفر ۾، سنڌي ادبي بورڊ جو سيڪريٽري جناب غلام رباني ۽ يونيورسٽي گرانٽس ڪميشن جي ريجنل ڊائريڪٽر مئڊم ماهتاب راشدي ساڻس گڏ هئا. سيوهڻ ۾ موصوفه قلندر لال شهباز جي روضي تي حاضري ڏني. دادو ۾ بيگم ممتاز راشدي ۽ حيدرآباد ۾ مسٽر محمد حسين پنهور سندس مانَ ۾ دعوتون ڪيون، جن ۾ سنڌ جا اديب ۽ دانشور، زالون ۽ مرد شريڪ ٿيا.

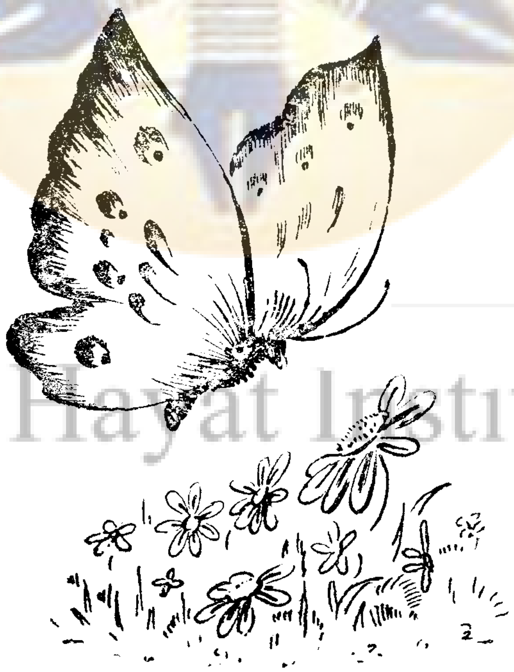

Gul Hayat Institute

ڊاڪٽر انيمري شمل سنڌي ادبي بورڊ جي آفيس ۾ علمي ڪم جو
معائنو ڪيو. ان موقعي تي پاڻ مولانا غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب
۽ جناب غلام رباني سان گڏ فارسي زبان ۾ مخدوم نوح رحه
واري قرآن ڪريم جي ترجمي کي ملاحظه ڪري رهي آهي.

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ طرفان ۲۹- آڪٽوبر ۱۹۸۲ع تي منعقد ڪيل تقريب ۾، ڊاڪٽر انيمري شمل،
علامه غلام مصطفيٰ قاسمي ۽ جناب غلام رباني سامعين کي خطاب ڪري رهيا آهن.

Gul Hayat Institute

سنڌي ادبي بورڊ جا نوان ڪتاب

١- قرآن شريف مترجم فارسي

ديني ادب جي تخليق ۽ تصنيف و تاليف ۾ سنڌ جي روايت اهايت قديم آهي. اسلام جي آمد بعد، سنڌ جي عالمن ۽ اديبن، ڪلام پاڪ، سيرت طيبه ۽ اسلاميات جي ٻين عنوانن متعلق جيڪي ڪارناما سرانجام ڏنا آهن، تن جا تذڪرا اسلامي تاريخ ۾ موجود آهن.

ڏهين صدي هجريءَ ۾ سنڌ جي باڪمال بزرگ حضرت مخدوم لوح سرور رح قرآن عظيم جو فارسي زبان ۾ ترجمو ڪيو، جيڪو برصغير ۾ شاهه ولي الله محدث دهلوي جي مشهور فارسي ترجمي کان تقريباً ٻه سو ورهيه قديم آهي. ان تاريخي نسخي جي ايڊيٽنگ جو ڪم علامه غلام مصطفيٰ قاسمي صاحب سرانجام ڏنو آهي.

سنڌي ادبي بورڊ، هجري ١٥ صدي جو جشن ملهائڻ لاءِ جيڪو اشاعتي پروگرام رٿيو آهي، انهيءَ هيٺ مذڪور قرآن ڪريم اهايت سهڻي اموني ۾ ڇاپي پڌرو ڪيو آهي.

٢- ڪيمياءِ سعادت

اسلامي دنيا ۾ امام غزالي عالمن جي پهرينءَ صف ۾ شمار ڪيو وڃي ٿو. سندس بيشمار تصنيفون آهن، جن ۾ ڪيمياءِ سعادت گهڻو مشهور آهي.

بورڊ، گهڻو اڳ، ان ڪتاب جي تلخيص شايع ڪئي هئي. ان جي سنڌي ترجمي جو ڪم پروفيسر غلام حسين جلباڻي سرانجام ڏنو هو.

سنڌي زبان جي هاڪاري عالم شمس العلماء مرزا قليچ بيگ ڪيمياءِ سعادت جو مڪمل ترجمو ڪيو آهي. چنانچه، ان جو پهريون حصو شايع ٿي چڪو آهي. اهو ڪتاب پڻ ١٥ صدي هجري جشن جي سلسلي ۾ پڌرو ڪيو ويو آهي. ڊيمي سائيز، عمده ڇپائي، دلڪش سرورق، جاذب گيٽ اپ، صفحا ٢٢٥، قيمت سفيد ڪاغذ ويهه رپيا ۽ سادو ڪاغذ پندرهن رپيا.

3. RISALO OF SHAH ABDUL LATIF (Selections in English Verse) BY: ELSA KAZI.

Gul Hayat Institute

سنڌ جي هاڪاري تعليمدان ۽ دانشور علامه آءِ آءِ قاضي جي اهليه محترمه ايلسا قاضي جي شاهه عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام جي منظوم انگريزي ترجمي جي علمي دنيا ۾ وڏي شهرت آهي. بورڊ اهو ڪتاب ١٩٦٥ع ۾ شايع ڪيو هو، جيڪو جلد وڪامي ويو ۽ گهڻي عرصي کان اڻلڀ هو. هينئر ان جو ٻيو ڇاپو ١٥ صدي هجري جشن جي مناسبت سان شايع ڪيو ويو آهي. ڪتاب جو مهاڳ علامه صاحب جي عقيدتمند ۽ سنڌ جي ممتاز عالم ۽ دانشور جناب اي. ڪي. بروهي لکيو آهي. علامه صاحب جو ڀٽائي بابت هڪ قيمتي مقالو پڻ ڪتاب جي آخر ۾ ڏنل آهي. صفحا ٢٥٢، سفيد ڪاغذ، عمده جلد، بهترين ڇپائي، قيمت پاڪستان لاءِ چاليهه رپيا ۽ ولايت لاءِ ٽي رپيا.

پڙهندڙ نسُل . پَ نَ

The Reading Generation

1960 جي ڏهاڪي ۾ عبدالله حسين ” أداس نسلين“ نالي ڪتاب لکيو. 70 واري ڏهاڪي ۾ وري ماڻڪ ”لُڙهندڙ نسُل“ نالي ڪتاب لکي پنهنجي دورَ جي عڪاسي ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. امداد حُسينيءَ وري 70 واري ڏهاڪي ۾ ئي لکيو:

انڌي ماءُ ڄڻيندي آهي اونڌا سونڌا ٻارَ
ايندڙ نسل سَمورو هوندو گونگا ٻوڙا ٻارَ

هر دور جي نوجوانن کي اُداس، لُڙهندڙ، ڪَڙهندڙ، ڪُڙهندڙ، ٻَرندڙ، ڄُرندڙ، ڪِرندڙ، اوسيئڙو ڪندڙُ، ٻاڙي، ڪاٺُو، ٻاجوڪَڙُ، ڪاوڙيل ۽ وِڙهندڙ نسلن سان منسوب ڪري سَگهجي ٿو، پَر اسان اِنهن سيني وِچان ”پڙهندڙ“ نسل جا ڳولائو آهيون. ڪتابن کي ڪاڳر تان ڪٽي ڪمپيوُٽر جي دنيا ۾ آڻڻ، ٻين لفظن ۾ برقي ڪتاب يعنى e-books ٺاهي ورهائڻ جي وسيلي پڙهندڙ نسل کي وَڌڻ، ويجهَڻ ۽ هِڪَ ٻئي کي ڳولي سَهڪاريِ تحريڪ جي رستي تي آڻِڻَ جي آسَ رکون ٿا.

پَڙهندڙ نَسل (پَ نَ) ڪا بہ تنظيمَ ناهي. اُنَ جو ڪو بہ صدر، عُهديدار يا پايو وِجهندڙ نہ آهي. جيڪڏهن ڪو بہ شخص اهڙي دعوىٰ ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو ڪُوڙو آهي. نہ ئي وري پَ نَ جي نالي ڪي پئسا گڏ ڪيا ويندا. جيڪڏهن ڪو اهڙي ڪوشش ڪري ٿو تہ پَڪَ ڄاڻو تہ اُهو بِہ ڪُوڙو آهي.

Gul Hayat Institute

جهڙيءَ طَرح وڻن جا پَنَ ساوا، ڳاڙها، نيرا، پيلا يا ناسي هوندا آهن اَهڙيءَ طرح پَڙهندڙ نَسُل وارا پَنَ بہ مختَلِف آهن ۽ هوندا. اُهي ساڳئي ئي وقت اُداس ۽ پڙهندڙ، پَرندڙ ۽ پڙهندڙ، سُست ۽ پڙهندڙ يا وِڙهندڙ ۽ پڙهندڙ بہ ٿي سگهن ٿا. بين لفظن ۾پَنَ کا خُصوصيِ ۽ تالي لڳل ڪِلَب Exclusive Club نہ آهي.

ڪوشش اها هوندي تہ پَنَ جا سڀ ڪَم ڪار سَهڪاري ۽ رَضاڪار بنيادن تي ٿين، پر ممڪن آهي تہ ڪي ڪم اُجرتي بنيادن تي بہ ٿِين. اهڙي حالت ۾ پَنَ پاڻ هِڪَبِئي جي مدد ڪَرڻ جي اُصولَ هيٺ ڏي وَٺُ ڪندا ۽ غيرتجارتي non-commercial رهندا. پَنَن پاران ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز digitize ڪرڻ جي عَمل مان ڪو بہ مالي فائدو يا نفعو حاصل ڪرڻ جي ڪوشش نہ ڪئي ويندي.

ڪتابن کي ڊِجيٽائِيز ڪرڻ کان پوءِ ٻيو اهم مرحلو وِرهائڻ distribution جو ٿيندو. اِهو ڪم ڪرڻ وارن مان جيڪڏهن ڪو پيسا ڪمائي سگهي ٿو تہ پلي ڪمائي، رُڳو پَنَن سان اُن جو ڪو بہ لاڳاپو نہ هوندو.

پَنَن کي کُليل اکرن ۾ صلاح ڏجي ٿي تہ هو وَس پٽاندڙ وڌِ کان وَڌِ ڪتاب خريد ڪَري ڪتابن جي ليکڪَن، ڇپائيندڙن ۽ ڇاپيندڙن کي هِمٿائِن. پر ساڳئي وقت عِلم حاصل ڪرڻ ۽ ڄاڻ کي ڦهلائڻ جي ڪوشش دوران ڪَنهن بہ رُڪاوٽ کي نہ مڃن.

Gul Hayat Institute

شيخ اَيازَ علمَ، ڄاڻَ، سمجهہَ ۽ ڏاهپَ کي گيتَ، بيتَ، سِٽَ، پُڪارَ سان تَشبيهہ ڏيندي انهن سيني کي بَمن، گولين ۽ بارودَ جي مدِ مقابل بيهاريو آهي. اياز چوي ٿو تہ:

گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن، جي ويريءَ تي وار ڪَرن ٿا.

... ...

جئن جئن جاڙ وڌي ٿي ڄَڱَ ۾، هو ٻوليءَ جي آڙ ڇُپن ٿا؛
ريتيءَ تي راتاها ڪن ٿا، موٽي مَنجهہِ پهاڙ ڇُپن ٿا؛

... ...

ڪالهہَ هُيا جي سُرخ گُلن جيئن، اڄڪلهہ نيلا پيلا آهن؛
گيتَ بہِ ڄڻ گوريلا آهن........

... ...

هي بيتُ اَٿي، هي بَم- گولو،
جيڪي بہ ڪٽين، جيڪي بہ ڪٽين!
مون لاءِ ٻنهي ۾ فَرَقُ نہ آ، هي بيتُ بہ بَمَ جو ساٿي آ،
جنهن رڻَ ۾ رات ڪَيا راڙا، تنهن هَڏَّ ۽ چَمَ جو ساٿي آ ـ

اِن حسابَ سان اٽڃاٽائي کي پاڻَ تي اِهو سوچي مَڙهڻ تہ "هاڻي ويڙهہ ۽ عمل جو دور آهي، اُن ڪري پڙهڻ تي وقت نہ وڃايو" ناداني‌ءَ جي نشاني آهي.

پَنَن جو پڙهڻ عام ڪِتابي ڪيڙن وانگر رُڳو نِصابي ڪتابن تائين محدود نہ هوندو. رڳو نصابي ڪتابن ۾ پاڻ کي قيد ڪري ڇڏڻ سان سماج ۽ سماجي حالتن تان نظر ڪڄي ويندي ۽ نتيجي طور سماجي ۽ حڪومتي پاليسيون policies اٽڃاٽن ۽ نادانن جي هٿن ۾ رهنديون. پَنَ نِصابي ڪتابن سان گڏوگڏ ادبي، تاريخي، سياسي، سماجي، اقتصادي، سائنسي ۽ ٻين

Gul Hayat Institute

ڪتابن کي پڙهي سماجي حالتن کي بهتر بڻائڻ جي ڪوشش ڪندا.

پَڙھندڙ نَسُل جا پَنَ سيني کي **چو، چالاءِ ۽ ڪيئن** جهڙن سوالن کي هر بَيانَ تي لاڳو ڪرڻ جي ڪوشش ڏين ٿا ۽ انهن تي ويچار ڪرڻ سان گڏ جوابَ ڳولڻ کي نہ رڳو پنهنجو حق، پر فرض ۽ اٽڙ گهرج unavoidable necessity سمجهندي ڪتابن کي پاڻ پڙهڻ ۽ وڌ کان وڌ ماڻهن تائين پهچائڻ جي ڪوشش جديد ترين طريقن وسيلي ڪرڻ جو ويچار رکن ٿا.

توهان بہ پڙهڻ، پڙهائڻ ۽ ڦهلائڻ جي اِن سهڪاري تحريڪ ۾ شامل ٿي سگهو ٿا. بَس پنهنجي اوسي پاسي ۾ ڏِسو، هر قسم جا ڳاڙها توڙي نيرا، ساوا توڙي پيلا پن ضرور نظر اچي ويندا.

وڻ وڻ کي مون ياڪي پائي چيو تہ ”منهنجا ياءُ
پهتو منهنجي من ۾ تنهنجي پَــنَ پَــنَ جو پڙلاءُ“.
- اياز (ڪلهي پاتم ڪينرو)

Gul Hayat Institute

۲۸- آگسٽ ۱۹۸۲ع تي، ليفٽيننٽ جنرل ايس. ايم. عباسي، گورنر سنڌ، ڪراچيءَ ۾ "سنڌ آرڪائيوز" جي عمارت جي پيڙهه جو پٿر رکيو. ان موقعي تي جسٽس سيد غوث علي شاهه، وزير تعليم، ثقافت، رانديون ۽ قانون، حڪومت سنڌ ۽ ٻيا مهمان، گورنر صاحب سان گڏ، دعا گهُري رهيا آهن.